

AKADEEMIA

10. AASTAKÄIK

1998

NUMBER 12

Jõulupuu	Villem Reiman
Friedrich Robert Faehlmann	Akivo Lenzner
Jüriöö ülestõus	Sulev Vahtre
Taani kuningas Christian IV Saaremaal	Vello Helk
Hjalmar Mäe ja EVK	Külli Niidassoo
Vene transiit läbi Eesti	Külli Koort
Sajandi ainuke eepos	Georg Brandes
Kaoseteadus või kaos teaduses?	Jean Bricmont
“Me liigutame oma jalgu ise”	Roomet Jakapi
Suur seeneprohvät	Aivar Jürgenson
EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm	

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universaliala</i>	Jaan Kangilaski
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialiala</i>	Jaan Isotamm
<i>naturaliala</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@tartu.astronet.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 1998

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Kastani 38
Tellimus nr 1172
Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

10. AASTAKÄIK 1998 NUMBER 12 (117)

- Jõulupuu
Villem Reiman 2467
- Friedrich Robert Faehlmann arstina ja arstiteadlasena
Akivo Lenzner 2471
- Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas: Tekstikriitiline arutlus
Sulev Vahtre 2477
- Taani kuningas Christian IV Saaremaal 1597. a
Vello Helk 2503
- Hjalmar Mäe ja Eesti Vabastamise Komitee
Külli Niidassoo 2512
- Vene transiit läbi Eesti kahe maailmasõja vahel: ootused ja tegelikkus
Külli Koort 2519
- Pan Tadeusz*, sajandi ainuke eepos
Georg Brandes 2550
Tõlkinud Nils B. Sachris
- Kaoseteadus või kaos teaduses? II
Jean Bricmont 2564
Tõlkinud Toomas Kiho

“Me liigutame oma jalgu ise”: Berkeley või Malebranche?	<i>Roomet Jakapi</i>	2589
Suur seeneprohvet: Sada aastat R. Gordon Wassoni sünnist	<i>Aivar Jürgenson</i>	2604
<i>Arvustus</i> : Sisukas uurimus Taani-aegsest Saaremaast. Volker Seresse. <i>Des Königs “arme weit abgelegene Vntterthannen”</i> : Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613. (Kieler Werkstücke. Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte. Band 2.) Hrsg. von Hain Rebas. Frankfurt am Main, 1996.	<i>Enn Küng</i>	2625
Kolm kodumaist kooliraamatut. <i>Treffoonia 110</i> . Koostanud ja toimetanud: Ants Ilus, Helmer Jõgi, Ain Kaalep, Väino Laja, Allan Liim. Tartu: Hugo Treffneri Gümnaasiumi väljaanne. <i>Saaremaa Ühisgümnaasium 1865–1995</i> . Koostanud E. Püüa. Kuressaare: Saaremaa Ühisgümnaasiumi väljaanne, 1996. <i>Rakvere Gümnaasium 1912–1997</i> . Toimetus: H. Kirsi, O. Kirss, M. Muik (peatoimetaja). Rakvere: Rakvere Gümnaasium, 1997.	<i>Mall Jõgi</i>	2634
Geoastropolitoloogia. Eiki Berg. <i>Geopoliitika</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.	<i>Rein Taagepera</i>	2644
Editorial note. Summaries		2647
EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. I	<i>Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm</i>	2655

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2470, 2549, 2563: Antoni Uniechowski illustratsioonid Adam Mickiewiczzi poemi *Pan Tadeusz* juurde

JÕULUPUU

Villem Reiman

Jõululaupäeval läksid inglid metsast jõulupuud tooma.

Ja nemad tulid t a m m e juurde. Ja tamme tüvi oli jäme ja kõrgesse pilvedeni ulatas tema latv ja kaharad olid tema oksad. Siis ütles üks inglite hulga seast: "Võtame tamm. Tamm on metsa kuningas." Aga Barachias, üks neist ülemaist inglitest, vastas ja kostis: "Ei mitte nõnda! Tamm on vanarauk ja kulupää ja ei sünni õieti laste seltsi. Tema koor on kõva ja kobrastanud ja veel kõvem ja kivisem tema puu ja tema laudadest tehakse surnukirstusid ja hauaristisid. Jõuluõhtu aga kuulutab: Elu on ilmunud!" Siis võtsid teised inglid targa Barachia nõu kuulda ja jätsid tamme kasvama.

Ja inglid läksid edasi ja leidsid h a a v a. Sile oli tema koor, sile ja sale ja sirge tema tüvi, nagu küünal otsekohe tõusis ta üles taeva poole. Teda tahtsid seepärast mitmed võtta ja jõulupuuks viia. Aga Rafael, üks neist ülemaist inglitest, keelis ja kostis: "Ei mitte nõnda! Haava puu ajavad ussid ruttu ära. Haab ei sünni mitte jõulukingitusega kokku, selle varaga, mis vargad ei kaeva ega rooste ei riku ega koid ei söö." Ja üks teine ingel, teda ma ei tundnud, lisis veel juurde: "Ja vaadake ometi, kui kole ja tühi ja surnud haavapuu on talvisel ajal, ja või ta sügiselgi vilja kannab, ja suvel kohiseb ta nii värisedes ja paneb üsna kohmetama. Üksnes vaene jännes vahest tuleb temale võõrsiks ja katsub suure näljaga tema koort närida ja — oh kui mõru!" Ja väikse ingli huuled läksid üsna vingu.

Siis ei olnud kellelgi enam himu haavapuud võtta ja nad läksid edasi ja jäid k a s e juurde peatama. Kaske tahtsid mitmed jõulupuuks viia, sest kase koor oli sile ja lumivalge ja tema oksad laiad ja painduvad ja õrnad. Aga Benabi, üks ülem inglite seast,

seisis vastu ja ütles: "Ei mitte nõnda, sest kask tuletab vitsakimpu meelde, mis temaga lähedalt sugulane on, ja üks veri jookseb mõlemate soontes. Lastel peab jõuluajal aga üksnes armastus ja heldus meelde tulema ja ei mitte karistus ja valu." See jutt oli kõikidel nõnda arusaadav, et nad kase kasvama jätsid ja metsa all edasi läksid.

Nüüd jõudsid inglid jõe äärde. Jõe kaldalt leidsid nad p a j u. Ja paju ei olnud mitte nii kuiv ja surnud, mitte nii hallikarvaline ja kulupää nagu teised metsapuud, vaid temal olid punakad kasvud välja aetud ja terased silmad vahtisid julgesti inglite otsa. Sellepärast oli mitmel suur himu paju võtta. Pääingel Gaabriel aga, kes Jumala ees seisab, tema seisis kõvasti vastu ja ütles: "Ei mitte nõnda! Paju tuletab meelde neid kandleid, mis Paabeli jõgede ääres remmelgate otsa riputati, kui vangiviidud Siioni tütar kodumaa pääle mõtles ja mitte ei võinud laulda Jehoovale võõral maal võõrale rahvale rõõmulaulu. Täna aga peavad lapsed rõõmuga mõtlema Jumala linna ja igavese kodumaa pääle."

Ja inglid läksid edasi ja tulid s a r a p u u alla. Sarapuul oli ilus naastuline kuub seljas ja õrnad õiepingakesed kuulutasid kevadet, mis pidi tulema külma kange talve järele. Sarapuu poole hoidis seepärast hulga meel. Aga viimaks laitis Chasidja, üks neist ülematest inglitest, selle nõu koguni ära ja kostis ja ütles: "Ei mitte nõnda! Nagu kase soost ja seltsist kibedad vitsad tulevad, nõnda on sarapuu suguharust ja kojast valused kepid pärit, mis lapsi ei armasta ega mida lapsed häämeelega ei taha näha. Ja siis tulevad sarapuust pähkliid kõva koorega, mis hambad ära rikuvad ja tihti ussitanud on ja ilma tuumaterata, just nagu Soodoma õunad kibedat tolmu täis. Pühad aga tuletagu lastele meelde seda, kes tõde on ja puhas eluleid ikka ja jäädavalt!"

Siis võtsid inglid kätte ja läksid ära ja otsisid metsa alt hoolega puud, mis jõulupühaks sünnis. Ja viimaks leidsid nemad k u u s e. Kuuske kiitsid kõik. Rafael ütles: "Kuusk on ikka roheline. Ka talvel jääb ta haljaks. Tema ehted ei kuiva, ei pudene. See sünnib ilusti kokku kalli jõulurõõmuga, mis ka peab kestma ja jääma muutmata." Ja Barachias kostis: "Vaadake, mis imelised oksad kuusel on. Kas need ei tuleta meelde Önnistegija risti, ristikoguduse võidumärki!" Ja Gaabriel seletas: "Kui sõrm näitab kuusk üles: Tõstke südamed Jumala poole!" Ja Benabi lisas juur-

de: "Eks ole kõik helisejad mänguriistad tehtud just kuusepuust." Ja viies ingel kostis ja ütles: "Ja mis armas lõhn on kuusevaigul ja kui palju haigusi ta parandab." Ja viimaks tähendas Chasidja: "Ja eks kuusepuust pիրrutuluke kanna valgust vaese maja pimeduse sisse, nagu jõululaps maailma valgus on ja on tulnud valgustama pimedust." Ja et kõik inglid kuuske kiitsid, aga ei mitte ükski teda ei osanud laita, võtsid nad kuusepuu ja viisid ta jõulupuuks. Ja kui heledad tuled kuusepuu otsas põlesid ja lapsed valju häälega tema ümber kilkasid ja nende silmad heledasti särasid just nagu küünlad kuusepuu otsas, siis vaatasid inglid häämeelega laste pääle kõrgest taevast maha ja olid üheskoos lastega rõõmsad.

Jõuluküünlad kustuvad, jõulukuused kuivavad. Aga õnnis see laps, kelle südamest jõuluvalgus ei kustu! Õnnis see laps, kelle hinges haljendama jääb elupuu, millest noor ja vana nüüd laulab:

*Üks roosike on tõusnud
küll õrna juure seest.*

VILLEM REIMAN (1861–1917) on oma aja kõige silmapaistvamaid ja mitmekülgsemaid eesti kultuuri- ja ühiskonnategelasi, teoloog, ajaloolane ja viljakas publitsist. Üldiselt teada on tema suur vaimne mõju Jaan Tõnissonile. Vähem tuntud on tema põiked ilukirjandusse nagu näiteks siin taasavaldatav jõulujutt.

Teksti on keeleliselt veidi sätitud, võttes aluseks need keelenormid, mida Villem Reiman arvestas oma 1910. aastate kirjutistes.

A. K.

ANTONI UNIECHOWSKI

FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN ARSTINA JA ARSTITEADLASENA

Akivo Lenzner

Kakssada aastat tagasi nägi ilmavalgust Friedrich Robert Faehlmann, üks eesti kultuuriloo suurkujusid. Ta sündis 20. (ukj 31.) detsembril 1798 Koeru kihelkonnas Ao mõisas (*Hageweid*) selle valitseja pojana; vastav sissekanne on tehtud Koeru koguduse meedikaraamatusse aastaist 1756–1801 (EAA, f 1236, n 1, s 151, l 17 pöördel). Selle sünnikuupäeva on aktsepteerinud ka ENE (1970, 1987). Olgu mainitud, et Friedrich Reinhold Kreutzwald pidas F. R. Faehlmanni sünnipäevaks hoopis 21. detsembrit 1899 (ukj 1. jaanuar 1800), viidates seejuures Faehlmanni enda käega tehtud märkele (Kreutzwald 1852). F. R. Faehlmanni eluküünael kustus Tartus, paraku juba 52. eluaastal — 22. aprillil 1850 ukj. Mälestus temast kui eesti kirjanikust, keeleteadlasest, eepose “Kalevipoeg” mõtte algatajast ja eeltööde tegijast, Õpetatud Eesti Seltsi asutamise ühest õhutamast, valgustajast-demokraadist ja muidugi arstist ei tohiks mattuda unustusse.

F. R. Faehlmanni eluloo tähtsamaid allikaid on tema lähedase sõbra ja kolleegi F. R. Kreutzwaldi käsitus (Kreutzwald 1852) ja nende omavaheline kirjavahetus (trükki toimetanud M. Lepik 1936). Kahtlemata on väga väärtuslikud ka prof. Siegfried Talviku, prof. Juhan Kõpu, kirjanik Karl Eduard Söödi ning ajakirjanik Anton Jürgensteini publikatsioonid aastal 1929 F. R. Faehlmanni mälestuse jäädvustamiseks ilmunud albumis. Mõningaid huvipakkuvaid tööku saab muidugi leida ENEst (1970, 1987) ja prof. Karl Siilivase koostatud Tartu Ülikooli ajaloo teisest köitest (1982).

Käesolevas lühikirjutises püüame vaadelda Friedrich Robert Faehlmanni tegevust arstina ja arstiteadlasena, heita valgust te-

ma püstitatud oletustele, arusaamadele ja püüdlustele tänapäeva teadmiste ja aktuaalsete probleemide taustal.

Kui Faehlmann oli kuueaastane, suri tema ema tiisikusse. Võib-olla just see kurb sündmus pani teda juba lapsena mõtlema arsti elukutsele. Pispõnnina mängides pani ta liiva ja tuhka paberümbristesse, mis meenutasid ravimipakendeid. Küsimusele, miks ta nii teeb, vastas ta: tahan arstiks saada! Juba Rakvere kreiskooli ja Tartu gümnaasiumi õpilasena paistis Faehlmann silma võimekuse, töökuse ja teadmistega.

1817. aasta lõpust on F. R. Faehlmann Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilane. Õige pea äratas noor tudeng tähelepanu oma virkusega anatoomilisi preparaate valmistades. Ta oli ihult ja hingelt meedik, kuid tema vaim vajas ka teistsugust toitu, mida andis filosoofia-, filoloogia- ja teoloogiaalaste loengute külastamine. Õige napil vabal ajal luges ta luulet, kuid mitte romaane — neid pidi jõudma lugeda vanaduspäevil loorbereil puhates. Analüüsides F. R. Faehlmanni kui veel kliinilise praktikandi poolt aastal 1821 peetud haiguslugu, jõuab prof. S. Talvik järeldusele, et sisuliselt oli ta juba siis oma aja Tartu kliinilise meditsiini tunnustatud esindaja (Talvik 1928). Nagu rõhutab F. R. Kreutzwald, võitis ta täiesti õigustatult oma õpetaja, arstiteaduskonna ühe silmapaistvama õppejõu, klinitsisti prof. Johann Friedrich Erdmanni lugupidamise ja isegi sõpruse (Kreutzwald 1852).

Just prof. J. F. Erdmannile pühendas F. R. Faehlmann oma 1827. aasta lõpul edukalt kaitstud doktoriväitekirja, mis käsitleb südamepõletikuga kaasnevaid haiguslikke muutusi südames (Faehlmann 1827). Talvik rõhutab, kuidas väitekirja autori väga põhjalik arstiteadusliku kirjanduse tundmine, suur intellekt ja peen kriitikameel on temal aidanud eristada väliseist kõlkaist asja tuuma, mõista individualiseeritud ravi vajadust (Talvik 1929b). Paraku pole need küsimused minetanud oma aktuaalsust ka tänapäeva meditsiinis.

Sisuliselt rajas F. R. Faehlmann Tartu ülikoolis tee kardioloogia. On rõõm tõdeda, et eesti kardioloogia on täiesti tase mel. Järjekordselt kinnitab seda Tiina Ristimäe doktoritöö (Ristimäe 1998), mis käsitleb südame löögisageduse muutlikkust südame isheemiatõve haigetel ja mille edukas kaitsmine toimus Tartu

Ülikooli arstiteaduskonna kraadinõukogu koosolekul 21. oktoobril 1998.

Elu lõpuni töötas F. R. Faehlmann Tartus väga otsitud ja hinnatud eraarstina, kes jõudis voodisse harva enne kella kolme hommikul. Aastail 1843–1845 luges ta ka ülikooli arstiteaduskonnas farmakoloogia ja retseptuuri kursust õppeülesande korras.

Aastal 1848 avaldas F. R. Faehlmann saksakeelse uurimuse düsenteeria ehk šigelloosi kohta (Fählmann 1848), milles ta käsitleb selle nakkushaiguse 1846. a sügisel Tartus möllanud epideemiat.¹ Raamat koosneb viiest peatükist: “Epideemia kirjeldus”, “Lahanguleid”, “Põhjused”, “Nosoloogiast” (haigusõpetusest) ja “Ravi”. Autor esitab mitmekülgse ja väga põhjaliku ülevaate Tartut tabanud õnnetusest.

Selle epideemia kulus eristab ta kolm perioodi:

- esimene periood (2.–13. aug.): esinevad põhiliselt kerged haigusevormid;

- teine periood (14. aug.–4. sept.): päevast päeva tõuseb haigestumus, kusjuures ülekaalus on juba rasked haigusevormid;

- kolmas periood (5.–30. sept.): haigestumus langeb pidevalt, esinevad juba kergemad haigusevormid.

Autori andmeil haigestus epideemia vältel umbes 2000 ja suri umbes 200 inimest. Et Tartus oli tollal umbes 14 000 elanikku, siis tabas haigus iga seitsmendat tartlast ja kustutas iga kümnenda haigestunu eluküünlä. F. R. Faehlmann kui eraarst ravis ise 355 šigelloosihaiget, kellest suri 31.

Oma kirjas F. R. Kreutzwaldile 7. septembrist kirjutas F. R. Faehlmann, et ta külastab iga päev 110–125 šigelloosihaiget, kusjuures mõned neist elavad mitu versta linnast väljas (Lepik 1936: 101–102). Jalul tuleb olla kella seitsmest hommikul

¹ Eesti keeles on düsenteeriat varem nimetatud “kõhutõveks”, “veriseks kõhutõveks”; kasutatakse ka termineid “bakteriaalne düsenteeria” ja “batsilldüsenteeria”. Viimasel ajal kasutatakse sagedamini terminit “šigelloos”, mis on põhjendatud, sest on tuletatud haigusetkitajate nimetusest: *šigellad* on *Shigella* perekonda kuuluvad mikroobid. Just termin “šigelloos” võimaldab meil tavaliselt esinevat, bakteritest põhjustatud düsenteeriat eristada eeskätt lõunamaades esinevast amööbilisest düsenteeriast ehk amööbdüsenteeriast.

kuni üheni-kaheni öösel, kusjuures üsna sageli helistatakse ukse taga veelgi hiljem. Kirjast selgub, et see on kirjutatud kell kolm öösel! Pole imestada, et prof. Herbert Normann oma F. R. Faehlmanni ja F. R. Kreutzwaldi kirjavahetuse meditsiinilistele aspektidele pühendatud artiklis peatub sellel kirjal pikemalt (Normann 1930).

Analüüsides rikkalikke isiklikke andmeid ning tähelepanekuid ja vastavat kirjandust väga kõrgel teaduslik-praktilisel tasemel, jõudis F. R. Faehlmann muu hulgas järeldusele, et šigelloosi põhjustajaks peab olema mingisugune *miasm* 'rüvetus', milles leidub teatud kindel *contagium* 'nakatis'. 50 aastat hiljem (juunist detsembrini 1897) möllas väga raske düsenteeriaepideemia Jaapanis, mille vältel haigestus 89 400 ja suri 2230 inimest, s.t enam-vähem iga neljas haigestunu (Mochmann, Köhler 1984). Siis õnnestuski jaapani teadlasel Kiyoshi Shigal, kelle kasutada olid juba selleks ajaks väljatöötatud mikrobioloogilised uurimismeetodid, isoleerida düsenteeriat tekitavad bakterid ja neid väga täpselt kirjeldada (Shiga 1898). Just seetõttu nimetati nad hiljem šigelladeks, *Shigella* perekonda kuuluvateks mikroobideks. Seega leidis kindlusest F. R. Faehlmanni hüpotees, et düsenteeria põhjustajaks peab olema just teatud kindel nakatis.

Pole ime, et tema uurimust hinnati kõrgelt juba kohe pärast raamatu ilmumist. Sellest kõnelevad veenvalt mitmed välismaa ajakirjades avaldatud retsensioonid (Kreutzwald 1852). Muuseas tegeles Faehlmann ka koolera uurimisega ja pidas ka selle nakkushaiguse tekitajaks teatud kindlat nakatist. Hiljem see leiti ja tänapäeval tuntakse seda *Vibrio cholerae* nime all.

Olgu mainitud, et šigelloos pole Tartut kunagi unustanud. Nii näiteks registreeriti siin 1920. a 581 juhtu (Schlossmann 1922) ja näiteks 1998. aasta esimesel poolel 39 juhtu (Tervishoiutöö... 1998).

F. R. Faehlmanni publikatsioonidest ning kirjadest koorub lausa lummas pilt tema arstieetikast ja suhtumisest eesti keelde. Seda süvendavad veelgi F. R. Kreutzwaldi kirjatööd, samuti S. Talviku, J. Kõpu, K. E. Söödi ja A. Jürgensteini kirjutised, mis kajastavad Faehlmanni tegevust. Näiteks ei võtnud majanduslikult küllaltki tagasihoidlikult kindlustatud eraarst visiiditasu vaestelt haigetelt. Veelgi enam — ta isegi andis neile tasuta ravimeid! Mis aga puu-

tub eesti keelde, siis pidas ta osalemist selle arendamises kultuur-keeleks oma pühaks kohustuseks. Aastatel 1842–1850 jätkus tal jõudu ja tahtmist olla ka eesti keele lektoriks ülikoolis, hoolimata oma tohutust arstikoormusest ja halvast tervisest. Jaa — meenuvad professor Huno Rätsepa sõnad: “Kultuurkeelega põhitunnuseks on, et keel on ka kõrghariduse ja teaduse keeleks” (Rätsep 1998), ehkki kõrvus kumisevad paraku küllaltki sageli ütlused “ainult raha eest”, “okei okei okei”...

Lõpetuseks rõhutagem, et F. R. Faehlmannilt on mõndagi õpida. Paljud tema tõekspidamised ja väärtushinnangud peaksid olema eeskujuks ka meile tänapäeval.

Kirjandus

- F a e h l m a n n, Friedrich Robert 1827. *Observationes inflammationum occultiorum: Dissertatio inauguralis medico-practica*. Dorpat: I. C. Schürman, Typographi academici
- F ä h l m a n n, Friedr. Rob. 1848. *Die Ruhrepidemie in Dorpat im Herbst 1846*. Dorpat: E. J. Karow
- L e p i k, M. (toim.) 1936. *Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus*. Tartu: K. Mattieseni trükikoda
- J ü r g e n s t e i n, Anton 1929. F. R. Faehlmann'i rahvuspoliitilised vaated. — *Friedr. Rob. Faehlmann'i album*. Tartu: F. R. Faehlmann'i mälestuse jäädvustamise Komitee kirjastus, lk 53–61
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 1852. Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben. — *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft in Dorpat*, Bd. II, Heft 4, S. 4–50
- K õ p p, Juhan 1929. Elu — üürike, aade igavene. — *Friedr. Rob. Faehlmann'i album*. Tartu: F. R. Faehlmann'i mälestuse jäädvustamise Komitee kirjastus, lk 11–14
- M o c h m a n n, Hanspeter, Werner K ö h l e r 1984. *Meilensteine der Bakteriologie*. Jena: VEB Gustav Fischer Verlag
- N ö r m a n n, Herbert 1930. Meditsiinilist Faehlmann'i ja Kreutzwald'i kirjavahetuses. — *Eesti Arst*, nr 5, lk 169–175
- R i s t i m ä e, Tiina 1998. *Heart rate variability in patients with coronary artery disease*. (Dissertationes medicinae Universitatis Tartuensis 45.) Tartu: University Press
- R ä t s e p, Huno 1998. Akadeemik Ferdinand Johan Wiedemannist ja eesti kirjakeele käekäigust. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 497–498

F. R. Faehlmann arstina

- Schlossmann, Karl 1922. Kõhutõve taud Eestis ja võitlus selle vastu. — *Eesti Arst*, nr 2, lk 89–93; nr 3, lk 151–160; nr 4, lk 210–214
- Shiga, Kiyoshi 1898. Ueber den Dysenteriebacillus (*Bacillus dysenteriae*). — *Cbl. Bakt. I Orig.* Bd. 24, S. 817–828; 870–874; 913–918
- Sööt, Karl Eduard 1929. Esimene üleskutse: On aeg F. R. Faehlmann'i mälestust jäädvustada. — *Friedr. Rob. Faehlmann'i Album*. Tartu: F. R. Faehlmann'i mälestuste jäädvustamise Komitee kirjastus, lk 109–112
- Talvik, Siegfried 1928. F. R. Faehlmann'i kliiniline haiguslugu a. 1821. Viske kliinilise meditsiini käsitlemisest Tartus 100 aasta eest. — *Eesti Arst*, nr 1, lk 9–12
- Talvik, Siegfried 1929a. F. R. Faehlmann kui inimene ja arst. — *Friedr. Rob. Faehlmann'i album*. Tartu: F. R. Faehlmann'i mälestuse jäädvustamise Komitee kirjastus, lk 17–53
- Talvik, Siegfried 1929b. F. R. Faehlmann'i doktori väitekirj. — *Eesti Arst*, nr 5, lk 189–192
- Tervishoiutöö korraldus 1998. — *Eesti Arst*, nr 5, lk 468–469

AKIVO LENZNER (sünd. 1927) lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna raviosakonna 1951 *cum laude*; meditsiinkandidaat 1953, doktor 1974, professor 1976. Aastail 1964–1993 oli ülikooli mikrobioloogia kateedri juhataja. Tema juhendamisel on valminud 14 edukalt kaitsitud väitekirja, teadustööde loetelus on üle 400 nimetuse. Aastast 1996 Venemaa Meditsiinilis-Tehniliste Teaduste Akadeemia akadeemik. Tartu Ülikooli emeriitprofessor.

JÜRIÖÖ ÜLESTÕUS MARBURGI WIGANDI KROONIKAS

Tekstikriitiline arutus

Sulev Vahtre

Jüriöö ülestõusu põhiliste jutustavate allikate hulka kuuluv Marburgi Wigandi kroonika on teaduslikus käibes olnud juba ligemale 180 aastat. Uurijate käsutuses on selle algselt alamsaksakeelse riimkroonika vähesed fragmendid (praeguseks on neid leitud 12), kogu teose ladinakeelne tõlge ja kroonika refereeringud mõnes hilisemas Poola ja Preisi kroonikas. Wigandi algtekst on 16. ja 17. sajandi vahetuse paiku kaotsi läinud.

Marburgi Wigand (ehk Wigand Marburgist, saksa *Wigand von Marburg*; von eessõnana, mitte aadliseisuse tunnusena), pärit tõenäoliselt Lahni-äärsest Marburgist Hessenis, oli Saksa ordu vapiheerold kõrgmeister Konrad von Wallenrode (1391–1393) ajal. Tema riimkroonika, kokku umbes 16 500–17 000 värsirida¹, kirjeldab peamiselt ordu Leedu-sõjakäike aastail 1311–1394. 1464. aastal tõlkis Toruni vaimulik Conrad Gesselen Poola ajaloolase Jan Długoszi soovil kroonika ladina keelde, ja seda tõlget, kohati ka originaali, on Długosz kasutanud oma ladinakeelses suurteoses *Poola ajalugu*.² Gesseleni tõlkimistööl on tehtud kiirustades — vaid 22 päevaga — ja nii on tõlge ebatäpne, sisaldab

¹Võrdluseks: Preisi tähtsamate kroonikate hulka arvatavas Nicolaus Jeroschini riimkroonikas on 27 838, Liivimaa vanemas riimkroonikas 12 017 värsirida.

²Tõlke käsikirja leidis 1821. aastal Toruni kunagises bernhardiinlaste kloostris referent ja hilisem koolinõunik dr Lucas. 1824. aastal

hulga nii tõlke- kui ka grammatilisi vigu. Sageli esinev *etc.* osutab väljajätmistele, arvatavasti siiski mitte eriti olulistele. Rohketele puudustele vaatamata annab tõlge originaalfragmentidega täiendatud Wigandi kroonika sisu edasi põhijoontes õigesti ja üsnagi täielikult ning on väärtuslik ajalooallikas.³

Wigandi kroonika allikatena on kindlaks tehtud Oliva kloostri kroonika, ordukaplan Hermann Wartberge Liivimaa kroonika ja nn Samlandi toomhärri kroonika. Olulisem kaal on olnud siiski allikatel, mis pole meieni säilinud — mitmesugustel kirjalikel materjalidel, mida kroonikul oli võimalik kasutada kõrgmeisteri juures Marienburgis. Ordus oli kombeks Leedu sõjakäikudel

tutvustas ta käsikirja avalikkusele pikemas artiklis. Vt *Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd. Leipzig, 1863, S. 430; Eduard Winkelmann. *Bibliotheca Livoniae historica*. 2. Ausg. Berlin, 1878, S. 208–209.

³Esimesena üllitasid ladina teksti koos poolakeelse tõlkega Johannes Voigt ja Eduard Raczyński Poznańis 1842. aastal. Parim editsioon tänini on “Die Chronik Wigands von Marburg: Originalfragmente, lateinische Uebersetzung und sonstige Ueberreste.” Hrsg. von Theodor Hirsch. — *Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd. Leipzig, 1863, S. 429–662. Ladinakeelsesse teksti on vastavates kohtades lülitatud ka üheksa originaalfragmenti, samuti Wigandi riimkroonikast võetud osad Kaspar Schützi (surn. 1594) Preisi kroonikas ja Danzigi krooniku Stenzel Bornbachi (surn. 1597) koostatud lühikokkuvõtte Wigandi algtekstist. Hiljem on lisandunud veel kaks originaalfragmenti (“Zwei Fragmente der Reimchronik Wigand’s von Marburg.” Hrsg. von Theodor Hirsch. — *Scriptores rerum Prussicarum*. 4. Bd. Leipzig, 1870, S. 1–8); 1935. aastal leidis Herbert Thoma veel ühe, mille andis põhjalikult kommenteerituna välja Udo Arnold (“Ein Fragment der Reimchronik Wigands von Marburg.” — *Scriptores rerum Prussicarum*. 6. Bd. Frankfurt am Main, 1968, S. 44–49). Viimaseid käsitlusi: L. Wolff. “Wigand von Marburg.” — *Die deutsche Literatur im Mittelalter: Verfasserlexicon*. 4. Bd. 1953. Sp. 964–968; Erich Maschke. “Die ältere Geschichtsschreibung des Preußenlandes.” — *Scriptores rerum Prussicarum*. 6. Bd., S. 9–10; Hartmut Boockmann. “Die Geschichtsschreibung des Deutschen Ordens: Gattungsfragen und “Gebrauchssituationen”.” — *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*. Hrsg. von Hans Patze. (Vorträge und Forschungen XXXI. Hrsg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte.) Sigmaringen, 1987, S. 456–459.

koostada erilisi teekonnaporteid (*Wegeberichte*), milles loendati läbikäidud kohad. Analoogilised olid ordumarssalite ja piiriäärsete käsknike ettekanded kõrgmeistrile sõjalistest kokkupõrgetest, omaaegsed sõjateated, mis tihti dateeriti kuupäevaliselt, harvem aastaarvuga. Paiguti on Wigandil olnud ühe sündmuse kohta kaks või rohkem allikat ja ta on ära toonud ka nendes esinenud mõnevõrra lahkuminevad andmed. Raskused dateerimisel on sundinud kroonikut sageli kasutama väljendeid "pärast seda" (*post hoc*), "selsamal ajal" (*eodem tempore*), aastaarvudes on ta mõnigi kord eksinud.

Marburgi Wigandi kroonikas sisalduv jutustus Jüriöö ülestõusust⁴ on pakkunud uurijatele rohkesti peamurdmist, sest Eestimaa oli autorist ja tõlkijast kaugel ning eksimuste võimalus veelgi suurem kui Preisimaa ja selle lähimate naabrite sündmustest kõneldes.

Käesoleva kirjutise autor on Wigandi teksti tõlgendamisvõimalusi kaaludes jõudnud arvamusele, et teksti paremaks mõistmiseks ja selles ilmnevate vasturääkivuste seletamiseks on tarvis muuta uurimismetoodilist lähenemisviisi. Seni oleme Wigandi kirjeldust eestlaste ülestõusust vaadelnud kui ühtainsat enam-vähem terviklikku jutustust, uudselt hakkab kroonikas pakutu avanema ja kõnelema aga siis, kui näeme selles küll omavahel seotud, kuid mõttelt eraldatavaid teemasid, millest igäihel on oma ilme, isegi oma sissejuhatav osa ja loogiline lõpp, ning mis peaksid järelikult rajanema ka erineval alusmaterjalil.

⁴Wigandi kroonika Liivimaad puudutavad osad andis välja Carl Eduard Napiersky (*Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*. Hrsg. von F. G. von Bunge. 1. Bd. 2. Aufl. Reval, 1857, S. 285–302). Tõlked Jüriöö ülestõusu puudutavast osast eesti keeles: [S. Vahtre.] *Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem rümkroonika*. Tallinn, 1960 (= Hoeneke), lk 130–135; *Eesti NSV ajaloo lugemik*. 1. kd. Koost. J. Kahk (toim.) ja A. Vassar. Tallinn, 1960, lk 77–79 (tlk V. Müller). Suurema osa Wigandi Jüriöö ülestõusu kirjeldusest on tõlkinud Juhan Luiga oma raamatus *Eesti vabadusvõitlus 1343–1345: Harju mäss* (Tallinn, 1924). Rootsikeelne tõlge (lõpuosa puudub): Svante Jakobsson. *Esternas uppror 1343*. Uppsala, 1989, s. 21–26.

Kõike seda silmas pidades olen Wigandi kroonika ülestõusu puudutava tekstiosa lahterdanud viieks alaosaks, mis on tähistatud tähtedega A, B, C, D ja E.

*

A kannab pealkirja "Tallinnamaa üleandmine Taani kuninga võimu alt ordule ja selle põhjus". Tõlkija sulest pärinev pealkiri lubab rohkem, kui tegelikult on pakutud. Ei selles lõigus ega edaspidigi pole enam juttu maa üleminekust ordule. Põhjus seevastu on esitatud väga värvikalt ja mõjuvalt, otsekui tagasi lükates teisi võimalikke seletusi. Sellena nähakse elanike rõhumist ja vägivalda, mis neile osaks sai rüütlite ja Taani kuninga vasallide poolt. Järgnevate õnnetuste ja tapatalgute süüdlaseks peetakse vasalle, nende ebaõiglast ja ebamoraalset käitumist, mis kaudselt on ka etteheide kuningale. Eestlasi on kujutatud ülekohtu all kannatavate inimestena, kelle kaebused olid põhjendatud. Õigustatud ei ole küll ülestõusu ja tapmisi, kuid need öeldakse olevat alanud ikkagi alles siis, kui saatkonna läkitamine kuninga juurde oli nurjunud.

Preisi ajaloolased Ernst Strehle ja Theodor Hirsch leidsid, et ülestõusu kirjeldus Marburgi Wigandi kroonikas täiendab väga oluliselt Hermann Wartberge ja Oliva kloostri kroonikat ning et Wigand on kasutanud üht tõenäoliselt Preisi allikat, mis oli teistest palju täpsemalt informeeritud.⁵ Mõlemad nimetatud uurijad on aga kroonika ülestõusu käsitlevas osas arvestanud vaid ühte allikat.

A-teksti informatsioon ei pärine ilmselt Preisist, vaid Liivimaalt. Püütud on selgitada ja õigustada Eestimaa minekut ordule; niisugusest seletusest oli eelkõige huvitatud Saksa ordu Liivimaa haru. Ordu tungis ülestõusu ajal omavoliliselt võõrale alale ja nägi palju vaeva saavutamaks teiste poliitiliste jõudude heakskiitu oma sammudele.⁶ Oma ambitsioonidest muidugi vaikiti. Antud juhul on tegemist ilmse eneseõigustusega, mis paistab olevat kirja

⁵ *Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd., S. 70, Fußnote 5; S. 501, Fußnote 329.

⁶ Vt Sulev Vahtre. *Jüriöö*. Tallinn, 1980, lk 16.

pandud üsna ülestõusu algul ja saadetud kõrgmeistrile. Karm süüdistus Taani võimude aadressil pidi andma moraalse põhjenduse ordu teguviisile. Vasallide omavolis pole põhjust kahelda, kui ka värve vahest ongi juurde lisatud. Päris algmaterjaliks on aga õigupoolest olnud eestlaste kaebused, mida nad avaldasid kohtumisel ordumeistriga.

Ilmne möödalaskmine on saarlaste asetamine Taani kuninga alamate loetelusse — viga, mida liivimaalane kuidagi ei saanud teha. See võib olla krooniku või pigem tõlkija ebatäpsus, kes ettevaatamatult on edaspidi täiesti õiges kontekstis esinevad saarlased juba siingi sisse toonud.

Enam kui küsitav on ka aastaarv 1343.⁷ Allpool näeme veel, et B ja C käsitlevad kahtlemata 1342. aasta sündmusi. Möödunud sajandi silmapaistvamaid Preisi ajaloolasi Johannes Voigt, kes Marburgi Wigandi kroonikat esimesena põhjalikumalt kasutas, seda ka Jüriöö ülestõusu käsitledes, aetas eestlaste läbivõitumised orduga koguni aastasse 1339, Liivimaa ordumeistri Eberhard von Monheimi aega.⁸ Nimelt arvas ta, et need kajastuvad keiser Ludwigi 9. märtsil 1339 väljastatud ürikus kõrgmeister Dietrich von Altenbergile. Argument ei ole eriti veenev, küll võib aga tõepoolest tegemist olla enne 1343. aastat toimunuga.

A on mõttekas jagada veel kaheks lõiguks, millest esimese põhisõnum on eestlaste pöördumine Liivimaa ordumeistri poole

⁷Wigandi kroonika XII, viimasena leitud originaalfragment, sisaldab üksikuid sõnu, sõnakatkeid ja tähti (*arn/rt warn/dy czal/obir al/geczit/ e gyt/nnemarkte was/revel als ich las. . .*) paarikümne võtme võtme, mis vastavad alaosa A algusele. Udo Arnoldi rekonstruktsioonikatse kohaselt võis see kõlada: *Do verloufen in den jarn/Tusent und drihundert warn/Dri und virzik daruf die zal/Was unsers herren obir al. . . zu meister Luters gezit. . . Der konig von Dennemarkte was/In dem lande (zu) revel als ich las. . .* Aastaarv 1343 ja kõrgmeister Luteri (Ludolf Königi) (1342–1345) nimi olid oletatavasti seega juba Wigandi algtekstis. Vt *Scriptores rerum Prussicarum*. 6. Bd., S. 44–49.

⁸Johannes Voigt. *Geschichte Preussen von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*. 5. Bd. Königsberg, 1832, S. 19–20.

kaebusega kuningavasallide omavoli üle, ja teine on katse läkitada samas asjas saatkond kuninga enda juurde.

Mõlemal korral on tegemist tähtsa poliitilise sammuga, mis eeldab teatud poliitilise organisatsiooni olemasolu. Liivimaa nooremast riikrokoonikast on teada harjulaste abiotsimine Rootsi või-mudelt Soomes ülestõusu algul, mis lubab oletada sidemeid juba enne ülestõusu. Rootslaste-soomlaste tulek tähendas, et nad tun-nustavad harjulasi poliitilise jõuna.⁹ Wigandi kroonika kinnitab eestlaste aktiivset tegutsemist olukorras, kus Harju-Viru riikkond-lik kuuluvus oli teravalt päevakorra-le tõusnud, ja tõendab, et olid loodud või kavandatud kontaktid kõigi nende peamiste jõudu-dega, kellest tollal sõltus maa edasine saatus. Võõrvõimuga ei olnud lepitud, kuid enne kui lasti käiku relvad, otsiti lahendusi diplomaatilisel teel.

Nii lisab Wigandi kroonika olulist teavet Jüriöö ülestõusu eel-loole ja põhjustele, juhatab uutele jälgedele poliitiliste vahekor-dade selgitamisel. Liivi ordu taotlusi ja tegevust ülestõusu eel on ilmselt võimalik senisest põhjalikumalt tundma õppida. Kor-rigeerimist vajab peaaegu käibetõeks kujunenud arvamus, nagu kujutaks Wigand Jüriöö ülestõusu eeskätt agraarrahutusena, mil-le põhjustasid eestlaste sotsiaalmajanduslikud raskused vasallide rõhumise tagajärjel.¹⁰ Tegelikult ei nimeta Wigand ülestõusnuid kordagi talupoegadeks, sotsiaalmajanduslikke tegureid aga on rõ-hutatud vaid alaosas A. Seevastu näevad D ja E ülestõusus pa-ganate väljaastumist ristiusu ja kristlaste vastu, rõhutades seega usulisi ja poliitilisi motiive. Tegelikult kroonik ei püüagi anda ülestõusu põhjustele omapoolset seletust, vaid jääb refereerima erinevate allikate lahkuminevaid arusaamu.

*

B teema on Liivimaa ordu sõjaretk Venemaale, lahing ja Irboska piiramine. Lisandub imetegu piiratavas linnuses, mis mitmeke-sistab ja elavdab ülekaalukalt sõjalise sisuga teost.

⁹Vt S. Vahtre. *Jüriöö*, lk 44.

¹⁰*Eesti ajalugu*. II. Toim. H. Kruus. Tartu, 1937, lk 120.

Wigandi kroonikasse on jõudnud vaid üks episood sõjast Pihkvaga, mis oli alanud pärast piirikõnelustel puhkenud taplust 1341. aastal. Üksikasjaliselt on sõda valgustanud Liivimaa noorem riimkroonika,¹¹ vastaspoole seisukohalt samuti küllalt põhjalikult Vene kroonikad, eelkõige Pihkva omad.¹² Nende järgi toimus 2. augustil lahing Meeksi väljal jõe ääres, kus surma sai 60 irboskalast ja pihkvalast. Järgmisel päeval asusid sakslased piirama Irboskat. Piiramine kestis Pihva kroonikate teatel 10 (mõnes ära kirjas 5), Novgorodi andmeil 11 päeva.¹³ Ka noorem riimkroonika ütleb, et ordu ja teiste Liivimaa sõjajõudude väed jõudsid Irboska alla 3. augustil, eelnevalt Vastseliina kandis toimunud lahingus löödud aga maha 19 venelast. Venemaal sõdis ordumeister noorema riimkroonika sõnul üheksa päeva.¹⁴

Noorema riimkroonika ja Vene kroonikate põhjal on kindel, et kõne all olev Irboska piiramine leidis aset 1342. aastal.

Wigandi teate allikana pole raske oletada samasugust kirjalikku teatist, nagu neid ordus üksikute sõjakäikude kohta tavatseti koostada.¹⁵ Mingeid märke ei ole noorema riimkroonika kasutamisest Wigandi poolt ei selles ega ka üheski järgnevas osas.¹⁶

¹¹Hoeneke, lk 66–67.

¹²Vt *Pskovskie letopisi*. Vypusk I. Prigotovil k pečati A. Nasonov. Moskva—Leningrad, 1941, s. 18–20; *Pskovskie letopisi*. Vypusk II. Pod red. A. N. Nasonova. Moskva, 1955, s. 24–25, 92–97.

¹³*Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšego izvodov*. Pod red. A. N. Nasonova. Moskva—Leningrad, 1950, s. 354–355.

¹⁴Hoeneke, lk 74–77.

¹⁵Vt veel Hoeneke, lk 45–46.

¹⁶Johannes Renneri Liivimaa kroonikas leiduva noorema riimkroonika ümberjutustuse esimene uurija ja väljaandja Konstantin Höhlbaum pidas nooremat riimkroonikat üheks Marburgi Wigandi kroonika allikaks. (K. Höhlbaum. *Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke 1315–1348*. Leipzig, 1872, S. LI–LIV.) Oma kandidaaditöös (1955) ja sellele rajanevas noorema riimkroonika editsioonis jõudsin järeldusele, et Wigand nooremat riimkroonikat ei kasutnud (Hoeneke, lk 30–33). Käesolevas artiklis tehtud tähelepanekud kinnitavad veel kord sama.

*

C on eelnevaga otseselt seotud ja võib pärineda samast, tõenäoliselt siiski sellega samalaadsest Liivi ordu koostatud allikast. Jutt on Leedu suurvürsti Algirdase ja selle venna Kęstütise retkest üle Väina, üle kolme päeva kestnud rüüstamisest Lielvärde, Üksküla ja Ropaži piirkonnas. Kui leedulased kuulsid, et ordumeister on Venemaalt tagasi jõudnud, olevat nad tagasi pöördunud ja jõudnud 15. augusti paiku jälle oma maale.

Seegi sündmus on Leedu kuninga sõjakäiguna fikseeritud ka nooremas riimkroonikas, üldjoontes Wigandiga kokkulangevalt ja vastastikku teineteist täiendades. Üksikasjus on jälle erinevusi — noorema riimkroonika kinnitusel polnud kuningas üle Väina mitte kauem kui üks öö.¹⁷

Vene kroonikate andmeil oli Algirdas koos Kęstütisega 20. juulist peale mõnd aega Pihkvas, ka veel siis, kui sakslased piirasid Irboskat, ja seadis oma poja Andrei Pihkva vürstiks.¹⁸

B ja C käsitlevad sündmusi, millel on Jüriöö ülestõusu eelloos oluline koht. Wigandi teated on nende uurimisel arvestatavaks ja faktide osas usaldusväärseks täiendavaks allikmaterjaliks.

*

Alaosa D kirjeldab juba vahetult eestlaste ülestõusu. Vaatluse all on sündmused alates ülestõusu algusest kuni lahinguni Tallinna all, periood, mis teiste allikate kohaselt kestis 23. aprillist kuni maikuu keskpaigani 1343. Wigandi jutustuse aluseks on ülimalt tõenäoliselt Liivimaa ordumeistri lähikonnas valminud kirjutus, sest rõhutatult on kogu aeg esikohal ordumeistri isik. Suhtumine eestlastesse on nüüd A-ga võrreldes hoopis teistsugune, see pole enam kaasatundev ega mõistev, vaid selgelt vaenulik: nad tegutsesid “häbematul kombel”.

¹⁷Hoeneke, lk 76–77.

¹⁸Vt *Pskovskie letopisi* I, s. 18–19; *Pskovskie letopisi* II, s. 24–25, 95–96; *Novgorodskaja pervaja letopis*, s. 354.

Mõlemal juhul pärineb aga informatsioon Liivi ordust, mis tähendab kas vaatekoha muutumist või siis ordus esinenud erinevaid suhtumisi. Viimast võib Wigandi tekstist allpool välja lugeda, selge sõnaga on eriarvamustest ordumeeste vahel kõnelnud nooremas riimkroonikas.¹⁹

Wigandi jutustus ülestõusu algusetapist on võrreldes noorema riimkroonika vastava osaga vaid lühisõnum, lähemal vaatlusel siiski vägagi sisukas. Tähtis on, et ta pole mõjustatud nooremast riimkroonikast. Viimane asjaolu tõstab Wigandi kui ajalooallika siinkohal ettepoole Hermann Wartbergest, kes küll ülestõusule ajalisel lähemal (tema kroonika lõpeb aastaga 1378), kuid kirjeldab seda suurelt osalt noorema riimkroonika järgi.²⁰

Problemaatiline on Wigandi kinnitus, et ülestõus algas sel ajal, kui ordumeister oli Venemaal. Wigand ise või tõlkija on ilmselt mõtelnud eelnevalt kirjeldatud Irboska piiramist, mis aga toimus juba eelmise aasta suvel. Nooremast riimkroonikast jääb ordumeistri asukoht ülestõusu algusajal lahtiseks. Viimati on teda enne ülestõusu nimetatud seoses leedulaste retkega 1342. aasta augustis, sõjast Pihkvaga lõpevad selles kroonikas teated pärast ilmselt ka veel 1342. aastal toimunud, Järva foogti juhitud Ostrovi-sõjakäigu kirjeldamist.²¹

Wigandi teade ordumeistri viibimisest Venemaal ülestõusu algusajal võib, aga ei tarvitse olla laenatud Wartbergelt, kes väidab sama ja teab veel lisada, et Venemaale mindi laevaväega (*cum navigali exercitu*).²²

Kui ordumeister 1343. aasta aprillis tõepoolest oli Venemaal või sinna minemas, siis vähemasti teadaoleva Irboska piiramisega pole alust seda siduda.

¹⁹Hoeneke, lk 84–85: Tallinna all olnud ordumeister valmis eestlastele armu andma, kuid “kõik olid selle vastu”.

²⁰“Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae.” Hrsg. von Ernst Strehlke. — *Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd. Leipzig, 1863, S. 70–72. Vt ka Hoeneke, lk 20–23, 106–109.

²¹Vt Hoeneke, lk 76–77.

²²*Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd., S. 70; Hoeneke, lk 106–107.

Kui A tekstis olid rahvaste loetelusse eksikombel sisse lip-sanud saarlased, siis D-s niisuguseid vigu ei ole. Küll on teh-tud vahet harjulaste ja (teiste) eestlaste vahel: Tallinna piirama öeldakse olevat asunud eestlased, harjulased jne; siis tituleeritak-se neid paganateks; läbirääkimisi on pidanud harjulased, kallale on tunginud meister neile ja samuti eestlastele. Viimane sobib noorema riimkroonika teatega, et Harjust tungis orduvägi edasi Läänemaale.

Peateema on selles osas ordumeistri dialoog harjulastega. Noorema riimkroonika põhjal teame kohtumisest Paides ja jär-jekordsetest kõnelustest Tallinna all, kus eestlastega ei rääkinud aga enam mitte ordumeister ise, vaid Võnnu foogt tema volini-kuna.²³ Wigandi tekst osutab rohkem Paide läbirääkimistele ja on lähedane noorema riimkroonika omale. Mõlemad refereerivad harjulaste kaebusi rüütlite ja isandate vägivalla üle ning osutavad eestlaste kokkuleppevalmidusele. Peamine erinevus on läbirääki-miste ebaõnnestumise seletamisel — Wigandi järgi põhjustas selle eestlaste sõnad valesti edasi andnud tõlk. Vaevalt oli see otsus-tav, küll aga näivad siingi avalduvat teatud erimeelsused ordus. Kroonik peab vajalikuks rõhutada, et kallale tungiti eestlastele juba üksmeelselt (*concorditer*).

Wigandi tõlk meenutab noorema riimkroonika varem Harjusse saadetud orduvenda, “kes keelt oskas ja keda nad [harjulased] tundsid”.²⁴ Võib-olla see oligi sama mees, kuid mõistagi võis tõlgiks kõlblikke isikuid olla teisigi.

Wigandi esitatud tapetud eestlaste arv — 12 000 — on arvata-vasti võetud Wartberge kroonikast. Põhiliselt näib aga vaadeldav osa ikkagi rajanevat kirjalikule teatisele, mis valmis Liivi ordu ja läkitati teadmiseks kõrgmeistrile. Kirjutatud pidi see olema varsti pärast võitlust Tallinna all, kui Liivi ordu veel valitses arvamus, et eestlaste ülestõus on juba maha surutud.

²³Hoeneke, lk 80–85.

²⁴Hoeneke, lk 80–81.

*

Kõige mahukam, kõige sisukam ja allikana eriti väärtuslik on alaosa E. Eelnevast eraldub see üsna tuntava mõttepausiga ja seisab sellisena mõneti omaette.²⁵ Jutt algab Liivimaa ordumeistri Dreilebeni otsusest hävitada harjulased; järgneb tema pöördumine kõrgmeistri poole ning siis Preisi abivägede tulek, Liivimaa ja Preisi vägede tegevus ülestõusu mahasurumisel Harjus ja Saaremaal 1343. aasta sügisest kuni Preisi väe tagasijõudmiseni koju järgmise aasta aprillis.

Noorema riimkroonika sõnul palus Dreileben kõrgmeistrilt abi kirja teel ja “tegi temale selle hirmsa loo Liivimaal teatavaks”.²⁶ Sedasama Dreilebeni kirja ongi Wigand refereerinud. Kogu edasise tervikliku jutustuse alusmaterjali autorina tuleb aga oletada juba preisimaalast, kellele viitab eriti lõpulause, kus on täpselt dateeritud naasmine Preisimaale. Konkreetset faktid osutavad sündmuste kaasosalisele, isikule, kes oli kaasas Preisi väega ja kes andis kogu retkest aru kõrgmeistrile. Kas Wigand luges ise Dreilebeni kirja originaali või sisaldus see niisuguses aruandes, peab jääma lahtiseks. On üsna usutatav, et kroonikul oli ka suulisi andmeid, sest retkest osavõtjaid võis 50 aastat hiljem veel olla elus, räägiti orduks kõigest sellest aga üsna kindlasti.

Noorem riimkroonika, Hermann Wartberge ja Marburgi Wigand täiendavad siin tõhusalt üksteist, kusjuures Wigand teab ainsana Preisi väeülemaid nimeliselt ja seletab täpsemalt orduvägede paiknemist. Ühtviisi Wartbergega on Wigandil toodud saarlaste kuninga nimi Vesse ja kristlaste kaotusena Saaremaal 500 meest, lahkuminekuud on aga rohkemgi — tapetud saarlaste arvuks annab Wigand 2000, Wartberge umbes 10 000 (nooremas riimkroonikas 9000), saarlaste linnuse vallutamise daatum on Wigandil 15. veebruar, Wartbergel 17. veebruar, erinevusi on sünd-

²⁵Stenzel Bornbach on kogu Wigandi ülestõusukirjeldusest lühidalt refereerinud ainult seda osa. Vt *Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd., S. 504.

²⁶Hoeneke, lk 88–89.

muste järjekorras. Lahknevuste puhul tunduvad Wigandi andmed enamjaolt tõepärasemad.

Preisi abiväe suuruseks — Wigandil 700 ratsanikku kolme komtuuri juhtimisel — on nooremas riimkroonikas kaks komtuuri, 27 orduvenda ja 600 meest.²⁷ Oluline on noorema riimkroonika täpsustus orduvendade osas.

Huvitav ja ühtaegu problemaatiline on jutt Järva foogtist Luter Steckest, kelle kohta see on üldse ainus allikaline teade. 4. mail 1343 oli noorema riimkroonika järgi Järva foogtiks Wilcken von Ilsede,²⁸ kes aastail 1347–1350 esineb ürikuis kui Daugavgrīva (Dünamünde) komtuur.²⁹ Ilsede järglasena Järva foogti ametipostil on Luter Stecke seega võimalik; kuidas aga mõista tema läkitamist harjulaste vastu ja samuti muude ordu asjade pärast? Theodor Hirsch on seletanud seda nii, et ta vahest läks üle võtma mais 1343 Taani vasallide poolt ordule antud linnuseid ja linnu.³⁰ Tegelikult võis tegemist olla Rakverega. Juhan Luiga on Wigandi teksti hoopis nii mõistnud, nagu oleks Luter Stecke saadetud kõrgmeistri juurde niihästi harjulaste vastaste kui ka muude ordu asjade pärast.³¹ Niisugune tõlgendus oleks loogilisem, kuid tekst seda siiski päriselt ei luba ja kõneleb esmalt Luter Stecke saatmisest ning siis kõrgmeistri poole pöördumisest kui kahest eri asjast.

Kõige intrigeerivam ja vähemasti oletustena kõige enam uudset võimaldav on passus, mille kohaselt saarlased tulid kokku kaheksa päeva enne määratud päeva ega viinud täide plaani, nagu harjulased seda olid kavatsenud.

²⁷Samas.

²⁸Hoeneke, lk 80–81.

²⁹*Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch* (= LUB). Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. 2. Bd. Reval, 1855, nr 876, 880, 881, 895, 900. Vt ka "Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutschen Ordens." Hrsg. von Lutz Fenske und Klaus Militzer. — *Quellen und Studien zur baltischen Geschichte*. Hrsg. von Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors. Bd. 12. Köln—Weimar—Wien, 1993, S. 359.

³⁰*Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd., S. 503, Fußnote 349.

³¹J. Luiga. *Eestlaste vabadusvõitlus*, lk 109.

Luiga arvates oli ülestõusu alustamine ühe osa eestlaste poolt kaheksa päeva varem kogu vabadusliikumise äpardumise kõige tähtsam põhjus. Luiga seletusel polnud aga kindlasti mitte tegu saarlastega, kes alustasid ju hoopis kolm kuud hiljem — kroonika tõlkija on lihtsalt nimedes eksinud. Õige aeg olevat olnud 1. mai, varasema alguse Padise kloostri ümbruses provotseeris aga ordu.³²

Nimede segiajamine krooniku ja veel enam tõlkija poolt on muidugi võimalik, ja A-osas võisime seda juba ka konstateerida, D-s siiski enam mitte. Ka E-tekstis paistab mujal kõik korras olevat, ja nii tuleb kõige tõepärasemaks pidada, et varem tulid kokku ikkagi just saarlased.

Juhan Libe on ühe võimalusena esitanud oletuse, et saarlasi takka õhutades lootsid harjulased oma võitlust uuesti ja paremini jätkata ning neilt näiteks Tallinna vallutamiseks abi saada, sest olid ju saarlased varemgi oma mereväge sinna saatnud.³³

Võimalust seletada Wigandi teadet uue ülestõusupuhanguga Harjus olen juba varemgi kaalunud.³⁴ Wigandi teksti nüüd uuesti läbi vaadates tundub niisugune lahendus järjest vastuvõetavamana.

Kõigepealt ei tohiks olla kahtlust selles, et Dreilebeni abipalve tingis uus olukord, mitte enam kevadised sündmused. Kevadist etappi ülestõusus näib olevat küll meenutatud sõnadega “kuidas nad on **juba** [varem] tapnud rüütleid jne. ja kõike, kes nende kätte sattusid”, akuutne on aga, et “**äsja** (võtmesõna on siin *modo* — ‘ainult, vaid; just, alles, nüüdsama, hiljuti, äsja’) tahtsid nad kallele tungida kõigile kristlastele nende poolt määratud päeval”. Noorem riimkroonika dateerib saarlaste väljaastumist päevaga enne jaagupipäeva, s.t 24. juuliga.³⁵ Kui see oli kaheksa päeva varem

³²J. Luiga. *Eestlaste vabadusvõitlus*, lk 70–75 jm.

³³*Eesti rahva ajalugu*. Toim. Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar. I. Tartu, 1932, lk 389.

³⁴Hoeneke, lk 150, kommentaar 105; S. Vahtre. *Jüriöö*, lk 82.

³⁵Hoeneke, lk 88–89. Sama daatum — 24. juuli — on kirjas ka Wartberge kroonikas, kus sel ajal öeldakse alanud ülestõus Saare-Lääne piiskopkonnas ja piiratud sisse Haapsalu, samuti Pöide (*Scriptores rerum Prussicarum*, 2. Bd., S. 71; Hoeneke, lk 106–107). Noorema

harjulaste poolt plaanitsetust, siis pidi määratud päev järelikult olema 1. august.

“Jumala halastus hoidis ära” üheaegse väljaastumise harjulaste plaani kohaselt, mitte väljaastumise üldse. Harjulased astusid uuesti tegevusse, mida tõendab noorema riimkroonika ütlus, et nad ehitasid kaks linnust.³⁶ Linnuseid sai ehitada vaid siis, kui võim enda käes. Missugune aga nimelt oli see ordu nii hirmutav harjulaste plaan, selle kohta saab kahjuks ainult oletusi teha. Ühe koostisosana võis selles tõepoolest olla saarlaste appitulek mandrile nagu muistse vabadusvõitluse ajal.

1343. aasta mais saavutas Liivi ordu tänu ülikiirele tegutsemisele võidu harjulaste üle enne, kui rootslased-soomlased kohale jõudsid. Rahustati ka Läänemaa. Kiirustamisel oli aga oma hind — harjulaste jõud jäi lõplikult murdmata. Juba noorema riimkroonika hinnang, et Tallinna piirati 10 000 mehega ja lahingus langes 3000, osutab, et suurem osa eestlaste väest pääses Tallinna alt eluga. Orduvägi lahkus otsustavat võitu saavutamata.

Novgorodi kroonikas räägitakse, et ülestõusnuid Saaremaal jälitanud sakslased olevat saanud ise lüüa ja läinud minema.³⁷ Niisugust teadet võib siduda ordu talvise retkega Saaremaale, kuid pole võimatu, et kuidagi viisi on selleks põhjust andnud varasemad sündmused.

Valmistudes uueks aktsiooniks said harjulased toetuda seniste kogemustele. Read olid kevadel hõrenenud, eriti tõsised olid kaotused juhtide osas. Orduga kuidagi kokku leppida polnud enam mõeldav. Rootsi abi oli ära langenud. Mõttekas oli aga püüda kaasa tõmmata teisi Eesti maakondi ja kõige perspektiivikam oli kahtlemata liit Saaremaaga. Koostöö millegipärast ei laabunud siiski nii hästi, kui oleks soovitud, võib-olla taotleti saarlastelt rohkem, kui viimastel oli võimalik pakkuda. Teiste maakonda-

riimkroonika järgi oli Haapsalu piiramine kevadel (Hoeneke, lk 78–79, 86–87). Wartberge teadet võiks mõista nii, et Haapsalut piirati suvel uuesti, võib-olla on ta aga sündmuste järjekorra segi ajanud.

³⁶Hoeneke, lk 90–91.

³⁷Novgorodskaja pervaja letopis, s. 357.

de kohta on raske midagi kindlamat ütelda, osutusi käärimisele “teiste eestlaste” seas võib allikaist aga leida.³⁸

Liivimaa võimud igatahes hindasid 1343. aasta suvel olukorda veelgi ohtlikumaks kui kevadel. Oma jõududega enam hakkama ei saanud, abi tuli kutsuda Preisimaalt. Suureks õnneks ordule oli, et pärast aastaid kestnud läbirääkimisi sõlmiti just 1343. aasta juulis Kaliszi Saksa ordu ja Poola vahel rahu ning Liivimaale võidi lähetada eliitüksused Poola piiri lähedastest komtuurkondadest. Abiväe kõrget taset tõendab fakt, et selle eesotsas oli kogenud väejuht ja hilisem kõrgmeister Heinrich Dusemer. Ühendatud orduväed tegutsesid 1343. aasta sügisel väga kaalutletult ja ettevaatlikult. Hoolikalt julgestati tagala, osa väest jäi Riiga, osa saadeti Viljandisse, osa Paidesse. Arvestati võimalikke rünnakuid niihästi Leedust ja Venemaalt kui ka põliselanike poolt. Pealetungile asuti alles pärast väga põhjalikke ettevalmistusi.

Wigandi sõnul seadis ordus eesmärgiks harjulased täiesti hävitada, “mis ka sündis”. Sõna-sõnalt seda eesti rahva jaoks masendavat võidusõnumit muidugi ei maksa võtta, nii nagu on paljukordne liialdus ka noorema riimkroonika mäрге 30 000 surmasaanust,³⁹ kuid hävitustöö Harjus oli kindlasti õige põhjalik. Kolm aastat hiljem nimetatakse Harjumaad ühes Tallinnas kirja pandud ürikus tühjaks laastatud maaks (*terra desolata*).⁴⁰

*

Algteksti puudumise tõttu seisame Marburgi Wigandi kroonika uurimisel küllaltki kõikuval pinnal. Ilmselt pole võimalused kasutada kroonikat allikana Jüriöö ülestõusu tundmaõppimisel aga veel sugugi ammendatud. Wigandi teated rajanevad sündmuste kaasaegsete tunnistustel ja kaaluvad sellistena isegi meie käsutuses oleval deformeeritud kujul üles nüüdisaja vaimukaimadki mõttespekulatsioonid. Ülestõusu narratiivsete allikate seas ase-

³⁸Vt nt Hoeneke, lk 90–91; S. Vahtre. *Jüriöö*, lk 87.

³⁹Hoeneke, lk 90–91.

⁴⁰LUB, 2. Bd., nr 846.

tub Wigandi kroonika Liivimaa noorema riimkroonika järel teisele kohale.

Ühe olulisema järelalusena lubab Wigandi tekst väita, et pärast 1343. aasta jüriöö alanud väljaastumise lämmatamist maikuu keskpaigaks järgnes suvel (juuli lõpul–augusti algul) uus laine, kevadisest veel laialdasem ja võõrvõimule ohtlikumgi. Seda uut etappi on põhjust senisest enam teadvustada.

Jüriöö ülestõusu eesti rahvale omaseks saanud nimetusest pole küll vajadust loobuda ja kokkuleppeliselt on otstarbekas seda tarvitada kogu liikumise kohta kuni vastupanu lõpliku mahasurumiseni 1345. aastal. Nimetuse tinglikkust maksab siiski silmas ja meeles pidada.

*

Järgnevalt on esitatud Jüriöö ülestõusu käsitlev osa Wigandi kroonika ladinakeelsest tekstist koos eestikeelse tõlkega. Viimase aluseks on 1960. aastal ilmunud minupoolne tõlge (Hoeneke, lk 130–135), kuid seda on tugevasti korrigeeritud eriti tänu Marju Lepajõe lahkele kaasabile ja asjatundlikele soovitudele. Head nõu on andnud ka Lalla Gross. Mõistagi jääb siin, nagu ikka keskaegsete tekstide puhul, mitmeidki erinevaid tõlkimis- ja tõlgendamisvõimalusi, millest sisuliselt olulismatele on juhitud tähelepanu kommentaarides.

Ladina tekst on võetud põhiliselt Theodor Hirschi editsioonist, kuid mikrofilmi vahendusel on seda ka käsikirjaga võrreldud. Gesseleni tõlke originaalkäsikiri, mis kannab pealkirja “Cronica nova Prutenica”, asub praegu Berliinis Riigi Salaarhiivis Preisi Kultuurivara (*Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*, Signatur XX. H 1, OF 273) ja sealt saadud mikrofilmi on uurijatel võimalik kasutada Eesti Ajalooarhiivis Tartus.

Juba põgus pilk käsikirjale tunnistab, et tõlge on kirja pandud tööpoolest kiirustades. Väga ohtralt on kasutatud abreviaatuure, mis mõneski kohas jäävad raskesti mõistetavaks, sõnu ja lauseid on sageli kasutatud või täielikult maha tõmmatud ja parandatud. Siinkohal on teksti eespool selgitatud kaalutlustel liigendatud alaosadeks ja lõikudeks teisiti kui käsikirjas, mõneti erinevalt ka Hirschi editsioonist.

Ad hystorie tue Reuelien & arg'darie ad oz h.c. 7. rā c. 9)
 Anno 1202 tpe agri luteri d'no rex darie ad h' d'usq' i tra Reuelien, N
 orulices q' hystorie t'p' oncl'ib' & f'arig'nicolas molest'gab' q' i g'ent
 tu q' dolce immo agrō & f'ab' q'ulabā, s'ignit illi q' in d'ur' h'ystor' q'
 7. d'ap'ia or'alyay, i' r'et' r'it' d'ig' ad d'ara q' f'ic' eoz mo' q' p'ocē
 eoz d'et' q' r'ab'at' r'og'at' d'lo'ab'at' n'p'ost'p'ocē a'uf' b'at'z eoz ut f'om'
 apli p' d'ix' p'st'et' h'azg'et' h'azg'et' q'ulic' i' f'ur'g'it' q' eoz Et m'it'ut ad h'
 q'p'qu' m'et' r'anc'oa' t'at' o'p'p'it'io' b' p'p'oge' r'ollet' em' poti' m'el'et' i'
 indiq' p' f'ato i'ugo' d'eg'it' n' ab'p'om'it' q' q'ri' vellet' ad ? f'ur' c' 9)
 Reuel' ad ? f'um'et' eoz ad sup' t'at' a' m'ot' a' f'lam'at' ut d'at' q' lega' p'it'
 f'om' p' m'lt' a' mala' o'za f'ic' n'p' o'p'p'it'io' m'lt' p' i' i' q'uo' p'ot' d'ere' p'
 m'oz' lib' eoz o' m' l' eoz f'ic' i' h'uo' o'z' bozgard' c'oll'et' q' coll'et' cu' i'
 m'g'na' r'ep'it'io' q' r'et' i' p'us'ia' mo'les' o'p'p'ug'it' p'p' b'ozg' o'z' a'ud'it' p'
 t'e'm' m' e' r'it' q' u' q' o'z' u' r'oll'et' q' r'et' f' p' q' p' o' m' ut' c'oz' q' o' r' h' 100
 p'ut' o' r'it' f'ic' d'at' ag' r'it' f'ic' o' b' e' d' i' p' p' b'ozg' q' d' a' b' o' p' p' u' g' i' t' e' i' a' d'
 p' r' a' c' h' i' n' e' s' d' u' c' t' u' r' f' e' s' t' u' h' u' r' e' c' i' t' q' n' i' c' h' i' s' q' r' i' u' t' e' t' a' r' i' t' f' l' e' i'
 d' a' l' t' a' p' h' y' e' m' q' u' e' d' a' d' o' f' a' i' h' u' i' t' a' n' s' e' r' a' n' i' s' i' a' f' a' g' e' q' p' p' r' i' t' e' t' e' x' e' s' t'
 m' a' l' o' t' e' l' o' i' p' u' i' t' a' p' o' r' c' a' t' o' f' f' e' d' i' t' e' n' e' s' u' e' b' i' t' i' c' l' e' c' e' s' p' o' r' t' l' e' c' e' d'
 u' a' g' r' i' b' i' p' r' a' e' d' e' c' i' t' q' i' t' R' e' x' h' u' m' p' r' i' t' c' u' f' i' c' a' l' g' a' r' a' t' e' p' o' d' q' p' r' i'
 d' e' c' e' t' b' a' y' o' z' a' d' d' e' c' i' t' e' t' e' x' e' r' c' i' t' u' s' d' a' m' b' u' r' g' i' p' u' q' u' i' r' e' u' t' d' e' f' e' u' a'
 d' e' s' h' o' m' i' l' i' p' a' s' a' d' o' d' a' d' e' c' a' p' t' i' u' a' l' z' r' o' t' u' l' l' e' s' e' a' r' i' p' l' i' u' a' e' g' r' e' t'
 z' q' e' x' e' r' c' i' t' a' d' p' e' d' e' r' e' p' r' o' y' s' t' e' t' h' o' m' i' l' i' a' e' x' e' r' c' i' t' u' s' y' l' i' z' d' e' c' i' p' c' a' p' i' t' a' t'
 d' e' c' i' t' e' t' a' p' r' a' e' d' e' c' i' t' u' r' i' p' r' e' d' i' c' t' i' o' n' e' s' i' n' p' u' e' g' e' d' a' n' e' i' s' d' e' f' i' g'
 Anno 1203 ag' borgard' d' or'le'ge' r' u' s' i' n' s' u' o' p' p' u' t' i' d' e' l' e' h' a' z' g' e' l' e' e'
 i' r' a' f' e' s' t' u' d' i' s' i' n' p' i' m' a' s' u' a' e' t' m' e' r' i' q' d' a' g' r' i' e' a' t' a' p' u' s' s' i' n' d' i' e' i' s' t'
 f' e' l' h' a' z' g' e' l' e' e' u' r' o' t' h' i' o' a' m' a' i' l' o' g' o' e' x' i' t' u' o' p' i' d' k' a' n' e' l' e' e' s' t' d' e' b' a' r' i' t'
 t' u' i' m' e' d' e' l' i' t' e' r' a' o' r' f' i' o' n' e' r' e' d' e' m' o' l' i' t' a' g' r' i' b' o' g' a' r' d' i' h' q' i' n' t' e' l' l' i' t'
 i' n' s' u' o' i' m' p' r' a' s' i' l' i' t' e' t' i' n' s' i' t' o' p' p' e' d' e' u' e' l' u' r' d' o' e' p' a' g' a' n' o' s' q' p' e' s' t'
 z' q' u' i' r' e' t' e' s' i' o' b' i' r' a' t' o' r' i' o' n' p' u' n' g' e' b' a' r' i' t' p' p' o' r' t' o' o' p' i' d' v' a' s' t' a' d' i' t' o' r' a' g' r' i' t'
 m' i' p' r' e' s' q' u' i' d' e' a' t' a' m' a' l' a' e' g' r' i' s' t' e' r' i' i' n' s' t' r' a' y' i' z' z' a' r' u' t' i' q' r' e' t' e'
 q' r' i' t' a' g' r' i' t' z' a' g' r' i' q' u' l' a' b' a' m' t' r' e' d' a' f' a' s' i' n' o' d' e' t' q' u' a' m' n' i' a' q' a' m' i' l' i'
 f' u' z' i' n' o' b' i' l' i' t' u' i' t' u' z' i' n' m' u' n' i' t' a' t' i' o' p' o' r' t' o' o' l' u' g' d' e' m' o' n' i' s' t' i' a' m' i' n' i'
 l' a' d' z' f' i' n' g' r' i' t' i' n' d' a' z' q' u' i' l' l' o' s' f' i' n' a' t' p' i' q' u' i' n' s' t' i' t' u' o' b' e' x' b' u' s' s' e' b' i'
 m' i' p' r' e' s' d' e' c' e' p' i' t' d' o' c' e' h' a' z' g' e' m' e' d' a' c' i' a' p' p' o' n' e' s' m' g' r' o' d' i' o' s' p' e' r' i' d' i' t'
 f' i' n' o' f' a' c' i' s' s' e' h' q' a' d' m' o' l' l' e' t' f' a' t' e' v' r' a' g' r' a' d' u' t' i' f' u' i' s' i' v' a' s' t' e' o' z' z'
 f' i' n' o' i' s' t' e' r' i' t' e' x' e' s' s' i' t' i' p' o' o' p' p' o' r' t' i' t' a' t' i' n' h' g' r' a' z' m' g' r' i' q' r' e' t' e' s'
 Anno 1223 ag' borgard' d' or'le'ge' r' u' s' i' n' s' u' o' p' p' u' t' i' d' e' l' e' h' a' z' g' e' l' e' e'
 m' i' s' s' e' l' i' t' e' r' e' s' t' e' r' t' e' a' d' u' e' r' a' t' u' s' e' r' o' w' e' y' d' e' c' o' n' e' r' u' v' e' y' e' s' t' r' i' q' e' o' o'
 q' u' i' t' a' l' i' a' e' r' o' r' d' i' n' i' s' c' a' p' i' t' a' g' r' i' s' t' o' t' i' f' i' a' n' t' a' g' r' o' l' i' t' o' r' i' u' s' q' u' o' i' u' a' s' i' q' u' o'
 d' e' i' s' t' e' n' t' h' a' z' g' e' r' a' h' i' e' r' s' i' c' i' o' p' p' e' r' a' t' o' r' e' s' v' e' l' l' e' t' t' o' m' b' r' u' d' i' a' z' d' e'
 u' a' s' t' r' e' s' i' p' u' o' q' u' a' m' i' l' i' t' e' s' t' e' o' r' d' i' n' i' s' t' r' a' t' i' o' n' i' o' r' r' e' p' r' i' m' e' l' l' e' t'
 o' b' r' a' n' g' e' i' r' a' d' e' s' i' o' d' i' e' s' p' a' t' u' r' a' n' o' s' f' i' n' i' a' d' e' f' i' c' i' a' n' s' i' t' a' l' i' u' s'
 n' d' i' c' h' y' a' n' d' e' q' u' e' m' a' n' t' i' z' i' n' p' f' i' c' i' a' t' i' p' a' r' i' t' u' s' p' r' i' u' i' h' a' z' g' e' r' i' p' m' u' d' i'

KATKE MARBURGI WIGANDI KROONIKA
TÖLKE KÄSIKIRJAST

[A]

De translacione terre Reveliensis a regno Dacie ad ordinem et causa eiusdem. Anno 1343 tempore magistri Luteri;¹ dum rex Dacie² adhuc dominaretur in terra Reveliensi etc., milites et clientes³ regis tantis oneribus et fatigis incolas opprimebant, quod in gemitu et dolore nimio magistro⁴ et fratribus querulaban-
Exemplar oppressionis et violencie subditorum.] tur, signanter illi, qui vulgariter dicuntur Ystenses, Osalyenses et ceteri vulgares. Tanta quoque fuit eorum violencia, quod uxores eorum dehonestabant, virgines deflorabant, possessiones auferebant, et eis ut servis usi sunt.

Tallinna üleandmine Taani kuninga võimu alt ordule ja selle põhjus. Aastal 1343 meister Luteruse¹ ajal, siis kui Taani kuningas² veel valitses Tallinnamaal jne., rõhusid rüütlid ja kuninga vasallid³ elanikke nii suurte koormiste ja sundustega, et need ülemäärases mures ja valus kaebust tõstsid meistrile⁴ ja vendadele, eeskätt need, keda tavaliselt kutsutakse eestlased, saarlased, **Näide allaheidetute rõhumisest ja vägivallast.**] ja ka muu rahvas. Nende vägivald oli sedavõrd suur, et nad häbistasid nende naisi, röövvisid neitsite süütuse, võtsid ära varad ja tarvitasid neid nagu orje.

Quare Ystenses, Hargenses, Osalienses insurgunt contra eos et mittunt ad regem querentes, an eos a tantis oppressionibus protegere velit, quum potius vellent mori, quam sub tanto jugo degere et, nisi absolverentur, conqueri vellent Deo et sanctis eius. Senes quidem et juvenes omnes super tanta violencia clamaverunt. Dicta quoque legacio protracta fuit⁵, in quo populus est deceptus; unde multa mala orta sunt, puta: occisiones militum, servorum, liberorum et omnium.

Sellepärast tõusevad eestlased, harjulased, saarlased üles nende vastu ja saadavad [saadikud] kuninga juurde küsima, kas ta tahab

neid kaitsta nii ränga rõhumise vastu, sest et pigem tahavad nad surra kui nii raske ikke all elada, ja kui neid sellest ei vabastata, siis tahavad nad kaevata Jumalale ja tema pühakutele. Kõik, nii vanad kui ka noored, kaeblesid valjult nii suure vägivalla üle. Mainitud saatkonna saatmine tuli avalikuks⁵, mistõttu rahvas sai petetud; see tõi kaasa palju õnnetusi, kui vaid nimetada: rüütlite, sõjasulaste, laste tapmised, üldse tapatalgud.

[B]

Eo tempore fuit in Lyvonia magister Borgardus⁶, qui collegit cum suis magnam copiam, cum qua venit in Rusiam, volens oppugnare Yserborg. Quo audito Ruteni exercitum gravem contra ordinem collegerunt, et fuit bellum inter eos, in quo ultra 100 Ruteni occisi sunt. Tandem magister cum fratribus obsedit Ysenborg, quod oppugnat cum duabus machinis 8 diebus ante festum Laurentii⁷ 5 diebus.

Sel ajal oli Liivimaal meistriks Borgardus⁶, kes koos oma mees- tega kogus suure väe, millega ta läks Venemaale ja tahtis rünnata Irboskat. Kui venelased sellest kuulda said, kogusid nad ordu vastu tugeva sõjaväe ja nende vahel toimus lahing, milles löödi maha üle 100 venelase. Viimaks piiras meister koos vendadega sisse Irboska, mida ta ründas kahe piiramismasinaga alates 8 päevast enne Laurentiuse päeva⁷ 5 päeva.

Miraculum.] Mirum tunc accidit tale in castro. Mulier enim quedam animosa habuit ante se camisiā sanguine conspersam et extensam, nec aliquo telo vel sagitta poterat offendi, tenens vertebrium in manu et fila involvit in eo, exercens sortilegia, donec magister ibi staret.

Imetegu.] Siis juhtus linnuses järgmine ime. Nimelt hoidis üks julge naine enda ees verrega piserdatud ja laiaili laotatud särki ning teda ei olnud võimalik tabada ei oda ega noolega; värten käes,

keris ta sellega lõnga ja lausus endeid senikaua, kui meister seal oli.

[C]

De Kynstud⁸ et Algard⁹ regulis.] Eo quoque tempore rex Kynstut cum fratre Algarto per quendam prudentem bayorum¹⁰ adducunt 3 exercitus trans Danubium¹¹. Primus convertit se contra Lewardenses¹² hostiliter vastando, depredando et captivando, 2us Urkullenses¹³, ubi similia egerunt, 3us exercitus ad Redenproysenses¹⁴ hostilia exercentes ultra 3 dies per captivitates, occisiones, rapinas, nemini parcendo, mulieres cum pueris educentes de terra. Dicti reges audientes magistrum cum suis domum redisse, revertuntur trans Danubium et circa festum assumptionis¹⁵ in terram suam.

Vürstidest Kynstutist⁸ ja Algartist⁹.] Selsamal ajal viis kuningas Kynstut koos venna Algartiga ühe targa bajorase¹⁰ abil 3 sõjaväge üle Väina¹¹. Esimene suundus vaenulikult laastates, rüüstates ja vange võttes Lenevarde¹² omade vastu, teine Üksküla¹³ omade vastu, kus tegi sama, kolmas vägi tungis vaenlase kombel Rodenpoisi¹⁴ omade kallale, võttis vange, tappis ja röövis üle 3 päeva kedagi säästmata, viis maalt minema naised koos lastega. Kui mainitud kuningad kuulsid, et meister on koos oma meestega koju tagasi tulnud, läksid nad üle Väina tagasi ja jõudsid Maarja taevamineku päeva¹⁵ paiku oma maale.

[D]

Et interim quod magister erat in Russya, dicti Eystenses, Hargenses etc., protervo animo, longo exercitu opidum Revele obsidebant, hostili crudelitate terram occisione etc. demolientes. Magister Borgardus hujusmodi intelligens cum suis in magna multitudine transiit prope Revel, ut dictos paganos compesceret et converteret. Sed in obstinacione permanebant et proposito opidum vastandi. Unde magister per interpretem querit, quare tanta

mala egissent in interfectionibus etc.; et ayunt querentes gratiam magistri etc.: Magister, querulabamur tibi defectus nostros et gravamina, que a militibus et nobilibus tulimus et injurias, et imo potius volumus omnes mori, quam sic annihilari, et surgimus in vindictam, quod nullo modo factum esset, si aliquam justitiam nobis exhibuisses. Sed interpres decepit dictos Hargenses mendacia proponens magistro, dicens, se sic respondisse, si non fecissent hujusmodi, adhuc vellent facere; unde magister concorditer cum suis invasit eos et similiter Ystenses, et ex eis ultra 12 000 sunt occisi, cum tamen gratiam magistri quesissent.

Ja sedaaegu kui meister oli Venemaal, piirasid mainitud eestlased, harjulased jne. häbematul kombel suure sõjaväega Tallinna linna, vaenuliku julmusega laastates maad tapmisega jne. Kui meister Borgardus sellest teada sai, siirdus ta koos oma meestega suurel hulgal Tallinna alla, et mainitud paganaid taltsutada ja ümber pöörata. Nad jäid aga kangekaelselt kindlaks oma plaanile linna rüüstata. Seepärast siis küsis meister tõlgi läbi, miks on nad nii palju kurja teinud tapmistega jne.; ja nad vastasid meistri heatahtlikkust jne. taotledes: Meister, me kurtsime sulle meie viletsust ning ülekohut, mida me rüütlite ja ülikute poolt oleme kannatanud, ja me tahame tõepoolest pigem kõik surra kui nõndaviisi otsa saada, ja me tõuseme kättemaksmiseks (vabanemiseks), mida mingil juhul ei oleks sündinud, kui sa meile vähegi õiglust oleksid osutanud. Kuid tõlk pettis mainitud harjulasi ja andis nende sõnad valesti meistrile edasi, öeldes, et nad olevat vastanud nõnda: kui nad poleks seni nii viisi teinud, siis tahaksid nad seda teha nüüdsest; sellepärast tungis meister oma meestega üksmeelselt neile ja samuti eestlastele kallale, ja nendest tapeti üle 12 000, hoolimata sellest, et nad olid meistrit heatahtlikkust palunud.

[E]

Anno 1343 magister Borgardus de Drelegen cum suis proposuit delere Hargenses et misit Luterum Stecke advocatum Jerowensem de conventu Weysensteyn contra eos propter alias eciam ordinis

causas; idem magister notificavit magistro Lutero Prusie, quomodo dicti Ystenses, Hargenses, Osalienses, fidei persecutores, vellent totam Lyvoniam devastare, quomodoque iam milites etc. occidissent et omnes sibi occurrentes; et modo vellent omnes christianos invadere ad diem statutam per eos; sed misericordia Dei fuit aversum. Osalienses enim 8 diebus ante diem convenerant et non perfecerunt propositum, sicuti Hargenses premeditabantur.

Aastal 1343 võttis meister Borgardus de Drelegen koos oma mees- tega nõuks hävitada harjulased ja saatis Luterus Stecke, Järva foogti Paide konvendist, nende vastu, samuti muude ordu asjade pärast; sama meister teatas meister Luterusele Preisil, kuidas mainitud eestlased, harjulased, saarlased, usu tagakiusajad, tahavad kogu Liivimaad laastata, kuidas nad on juba tapnud rüütleid jne. ja kõiki, kes nende kätte sattusid; ja äsja tahtsid nad kallale tungida kõigile kristlastele nende poolt kindlaks määratud päeval; kuid Jumala halastus hoidis selle ära. Nimelt tulid saarlased kokku 8 päeva enne määratud päeva ega viinud täide plaani, nagu harjulased seda olid kavatsenud.

Magister sermones hujusmodi audiens, misit exercitum ad magistrum Lyvoniensem cum 700 equis optime expeditis cum fratre Hinrico commendatore Strosburgensi¹⁶, Johannem Nothafft commendatorem¹⁷, Dusemero committens, Ystenses, Hargenses, Osalienses, omnes fidei inimicos, una die vita privari. Commendator eciam de Engelsburg¹⁸ 3us cum dictis missus est.

Kui magister niisugused sõnumid ära kuulas, saatis ta Liivimaa meistrile kõige paremini varustatud sõjaväe 700 hobusega koos Strasburgi komtuuri vend Hinricusega¹⁶, ja komtuur Johannes Nothaffti¹⁷, tehes Dusemerile ülesandeks eestlased, harjulased, saarlased, kõik usu vaenlased, kindlaksmääratud ajal hukata. Kolmandana saadeti nendega kaasa veel ka Engelsburgi komtuur.¹⁸

Veniunt in Rigam in medio XLme¹⁹, parati ad bellum. Divisitque magister in tres partes exercitum; unam partem sibi elegit; frater

vero Dusmer cum suis mansit in castro Rigensi, frater Conradus commendator cum sua cohorte missus est in castrum Velin, Johannes Nothafft in Weysensteyn cum suis ad perficiendum commissa. Post spacium trium ebdomadarum et post festum sancti Martini²⁰ dictus magister Borgardus ordinavit exercitum cum Prutenis missis, ea intencione, ut terram Hargensium vastaret, senes cum junioribus interficiendo; quod et factum est.

Nad jõuavad lahinguvalmina Riiga keskpaastuajal¹⁹. Meister jagas sõjaväe kolme ossa; ühe osa valis endale; vend Dusmer jäi oma meestega Riia linnusesse, vend komtuur Conradus oma kohordiga saadeti Viljandi linnusesse ja Johannes Nothafft oma meestega Paidesse ülesande täideviimiseks. Kolme nädala pärast ja pärast Püha Martinuse päeva²⁰ tegi mainitud meister Borgardus sõjaväele koos juurdesaadetud preisimaalastega ülesandeks laastata Harjumaa, vanad ja noored maha tappa; mis ka sündis.

Osalienses vero in profunda palude septo grandi circumdederunt se, habente 3 valvas, in quo erigunt fortalitium forte de lignis connexum pro defensione sua, quod nec igne nec sagittis poterat vinci²¹. Magister vero previa consultacione misit preceptores etc. ad duas valvas occupandas, a mane usque in noctem. Ipse vero vi intravit septa, in quibus 2000 hominum sunt deleti et septa combusta; et acta sunt hec in die ante carnisprivium²² a mane usque ad vesperam. Nam ante hec acta Osalienses elegerant de genere suo sibi regem Wesse dictum, qui ibidem captivatus fuit et strictissime ligatus et juxta anchas²³ suspensus; de christianis eciam 500 fuerunt ante septa interfecti. Postea preceptores in medio XLme²⁴ revertuntur cum suis et in festo pasche²⁵ veniunt in Pruziam de Lyvoniam cum profectu.

Saarlased aga ehitasid sügavas soos enda ümber suure kaitseta-
ra, millel oli 3 kahe poolega väravat; sinna sisse püstitasid nad
enda kaitsmiseks tugeva kindlustise kokkuseotud puudest, mi-
da polnud võimalik võita ei tule ega nooltega²¹. Pidanud nõu,
saatis meister käsknikke jne. vallutama kaht väravat, hommikust

kuni ööni. Ise aga tungis ta väevõimuga läbi kaitsetarade, kus tapeti 2000 inimest ja tarad põletati; ja see toimus päeval enne lihaheitepäeva²² hommikust kuni õhtuni. Nimelt olid saarlased enne seda valinud endale oma soost kuninga nimega Wesse, kes sealsamas vangi võeti ja kõvasti kinniseotuna reisipidi²³ üles poodi; ka kristlastest tapeti 500 kaitsetarade ees. Pärast seda pöörduvad käsknikud keskaastuajal²⁴ oma meestega tagasi ja jõuavad ülestõusmispühal²⁵ Liivimaalt edukalt Preisimaale tagasi.

Kommentaariid

- 1 Ludolf König, ka Luter(us), Saksa ordu kõrgmeister 6. I 1340–14. IX 1345.
- 2 1332–1340 oli Taanis interregnum, aastail 1345–1375 valitses Valdemar IV Atterdag 'jälle päev', tituleeritud kuningaks ka juba varem.
- 3 *Clients* 'sõltlane, kaitsealune, käsualune, klient; läänimees, vasall'. Siinkohal on kõige tõenäolisemalt mõeldud Taani kuninga Harju-Viru läänimehi. Võimalik, et Wigandi algtekstis seisis *ritter und knechte*, s.t rüütlid ja sõjasulased (kannupoisid) (vt *Scriptores rerum Prussicarum*. 6. Bd., S. 48), mis ka ikkagi tähendaks kuninga vasalle. Tõlkija on algul *clientes* asemel hakanud kirjutama mingit muud, tundub, et *s*-tähega algavat sõna (võib-olla *servi* 'sõjasulased'), siis aga selle maha tõmmanud.
- 4 Nii Saksa ordu kõrgmeistrit kui ka Liivimaa ordumeistrit (maameistrit) on nimetatud ühtviisi meistriks (*magister*). Antud kohas viitab tekst kõrgmeistrile, mis siiski vähem usutav. Alaosast D nähtub, et eestlased olid pöördunud ikkagi Liivimaa ordumeistri (vt kommentaar 6) poole.
- 5 Theodor Hirschi tõlgendusel tähendab *legacio protracta*, et saatkond peeti kinni, nii et see ei jõudnud kuninga juurde (*Die Gesandtschaft wurde aufgehalten, so dass sie nicht zum Könige gelangen konnte*). (*Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd., S. 501, Fußnote 332.)
- 6 Burchard (Burkart) von Dreileben, Liivimaa ordumeister 1340–1345.
- 7 2. august 1342 (Püha Laurentiuse (surn. 258) surma mälestuspäev ehk laurisapäev on 10. august).
- 8 Kęstutis, Keistutis (u 1297–15. VIII 1382), Leedu vürst ja 1381–82 suurvürst, Gediminase poeg.

- 9 Algirdas, Olgierd (surn. 1377), Leedu suurvürst 1345–1377, Gedi-
minase poeg.
- 10 *Bajoras* (leedu k) 'aadlik, ülik'.
- 11 Väina jõgi, läti Daugava, saksa Düna.
- 12 Lenevarde, saksa Lennewarden, läti Lielvārde, vasallilinnus Riia
peapiiskopkonnas Väina ääres, oli sageli Liivi ordu kasutuses.
- 13 Üksküla, saksa Uexküll, läti Ikšķile, linnus ja kuulus kirik Riia pea-
piiskopkonnas Väina ääres; linnus oli korduvalt Liivi ordu kasutuses.
- 14 Rodenpois, läti Ropaži, ordulinnus Väina jõest u 20 kilomeetrit põhja
pool.
- 15 15. august 1342.
- 16 Heinrich Dusemer, ordumarssal ja Strasburgi (poola Brodnica) kom-
tuur, Saksa ordu kõrgmeister 13. XII 1345–1351.
- 17 Johannes Nothafft, Birg(e)lau (poola Bierzgowo) komtuur.
- 18 Conrad von Gartow, Engelsburgi (Engelsbergi) komtuur.
- 19 Ilmne väga. Suure paastu neljas pühapäev (*Laetare*) ehk keskpaastu-
aeg (ladina *medio quadragesimae*, saksa *Mittfasten*) oli 1343. aastal
23. märts. Hirschi arvates polnud Wigandi algtekstis mitte *Mitt-
fasten*, vaid *Mittwoch in den Frohnfasten*, mille all mõeldi sügi-
sest ristiülendamise kolmapäeva (*Herbst-Quatember*), 17. septemb-
rit. (*Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd., S. 503, Fußnote 354.)
See aga ei sobi jällegi järgneva teatega, et retk Harjusse algas kolme
nädala pärast, mardipäeva järel, millest järeldub, et Preisi vägi jõu-
dis Riiga 20. oktoobri paiku. Daatum *medio XLme* esineb peatselt
uuesti kui väe Saaremaalt tagasituleku päev (vt ka kommentaar 24),
seekord muude daatumitega kõigiti kooskõlas.
- 20 Tours'i piiskopi Martini (u 316–397) surma mälestuspäev ehk mar-
dipäev — 11. november. Martin Luther sündis 1483. aastal 10. no-
vembril ja ristiti 11. novembril, protestantlikus kirikus hakati mar-
dipäevana tähistama tema sünnipäeva.
- 21 Saarlaste linnus arvatakse olnud Karja kihelkonnas nn Kooljamäge-
del.
- 22 15. veebruaril 1344.
- 23 *Ancha*, acc. pl. *anchas*, tähendus on ebaselge. Hirschi arvates on
see tuletis prantsuskeelsest sõnast *l'anche* — *Ellenbogen* 'küünar-
nukk'. (*Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd., S. 504, Fußnote 361.)
Prantsuse *hanche* on siiski 'puus'. Sõna *ancha* (*encha*) oli ole-
mas keskülemsaksa keeles tähenduses 'jalg; reis', ka 'vars'. Antud
juhul on tõenäolisem just germaani laen. (Vt J. F. Niermeyer. *Me-*

diae latinitatis lexicon minus. Leiden—New York—Köln, 1993; Ernst Gamillscheg. *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*. 2. Aufl. Heidelberg, 1969.) Kui mõeldud on reisi, siis läheneb Wigandi seletus Wartberge omale, mille kohaselt Vesse poodi üles pärast seda, kui tal jalad olid välja väänatud (*eversis pedibus*). (*Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd., S. 72.)

24 14. märtsil 1344.

25 4. aprill 1344.

SULEV VAHTRE (sünd. 1926) on lõpetanud Tartu ülikooli ajalooosakonna 1952, ajalookandidaat 1955, ajaloodoktor 1971, professor 1974. Alates 1955. aastast Tartu ülikooli õppejõud, 1989–1993 Eesti ajaloo kateedri juhataja, 1993 emeriitprofessor. *Akadeemias* on ilmunud Konrad Veemi raamatu *Eesti vaba rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon* (Stockholm, 1988) ja Paul Johanseni raamatu *Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber: Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen* (Köln—Weimar—Wien, 1996) retsensioonid (nr 1, 1990, lk 176–179; nr 3, 1997, lk 612–616).

TAANI KUNINGAS CHRISTIAN IV SAAREMAAL 1597. AASTAL

Vello Helk

Läbi aegade on Eesti olnud paljude sõdade tallermaaks. Siia on tulnud võõrvallutajaid peaaegu igast ilmakaarest, põhja poolt siiski peamiselt ainult külmad tuuled. Nende vallutusvägede eesotsas seisid tihti vürstid ja kõrgeadlikud. Nii on Eesti näinud Vene vürste, Skandinaavia kuningaid, Saksa hertsogeid, rääkimata arvukatest krahvidest. Vürsti rolli mängisid ju ka mitmed piiskopid.

Kui Taani 13. sajandi algul sekkus võitlustesse Eestimaa pärast, randus 1219. a juunis Toompeal asunud Lindanise linnuse lähistel kuningas Valdemar II oma hiigellaevastikuga. Sellele järgnenud lahingus olevat pärimuste kohaselt kõige ohtlikumal hetkel taevast taanlaste keskele langenud punane valge ristiga lipp, mis olevat kindlustanud neile võidu. Selle legendiga Taani riigilipu *Dannebrog*'i saamisloost on Eesti jäädvustatud taani rahva teadvusse (Helk 1992b).

Ajalukku on läinud ka Rootsi kuninga Johan III ja tema poja, Poola kuninga Sigismundi kohtumine Tallinnas 1589. aastal, samuti Rootsi Raudpea, kuningas Karl XII sõjakäik Venemaa vastu ja peatumine Eestis 1701.–1702. aastal (Laidre 1995: 153–254). Vene võimu all oli Eestimaa kubermang riigi keskusele lähedal ja ka tsaaride külastuskoht. Pärast Eesti okupeerimist 1940. a saatsid punased tsaarid siia ainult oma emissarid. Alles Eesti taasvabanemise kulgedes suvatses viimane neist, Mihhail Gorbatšov, Eestit külastada, meenutades eestlaste suurt võlga N. Liidule.

Pärast Eesti taasvabanemist külastasid Eestit mitmed kroonitud riigipead, nende hulgas 1992. aastal Rootsi kuningas ja Taani kuninganna. Seoses viimase külastusega arvasid paljud, et see oli esimene Taani kuninglik visiit pärast kuningas Valdemari 1219. aasta vallutusretke. See kehtib aga ainult Tallinna kohta,

sest üks vahepealne kuninglik külastus Saaremaal oli aja kulgedes unustuse hõlma langenud. Mullu möödus sellest neli sajandit.

*

Ajavahemikul 1559–1645 kuulus Saaremaa Taani alla. Vana-Liivi orduriigi lagunemisel müüs Saare-Lääne piiskop Johann Münchhausen oma valdused 30 000 riigitaalri eest Taanile. Taani kuningas Frederik II (valitses 1559–1588) tegi selle ostu oma noorema venna hertsog Magnuse jaoks. Et too omavoliliselt püüdis oma võimuala laiendada, sai ta juba 1561. a oma kõrvale kuningliku asehalduri. 1564. a ostis Taani veel ka ordule kuulunud Maasilinna foogtkonna ala. Nende sõdade keerises, mis tabasid Vana-Liivimaad orduriigi lagunemise järel, langesid selle piiskopkonna alad mandril ja Hiiumaal Rootsi valdusse. Nii piirdus Taani valdusala pärast Põhjamaade Seitsmeaastast sõda (1563–1570) Saaremaa ja Muhuga.

Kui hertsog Magnus vastu oma venna tahtmist astus ühendusse Moskva tsaariga, kellelt ta 1570. a sai Liivimaa kuninga tiitli, katkestas Frederik II temaga ühenduse ja 1573. a liideti Saaremaa Taaniga. Et hertsog Magnus oli oma valitsusajal rahapuuduse tõttu läänistanud ja pantinud suurema osa riigimaid, viidi 1573. a läbi põhjalik omandiõiguste revisjon, millega tagastati riigile suur osa Magnuse läänistustest.

Tollal oli Taani Läänemere piirkonnas suurvõimuks. Taani kuningriik hõlmas peale Saaremaa, mis riivistas Riia lahe, kaugeima kirdepoolse valduse Gotlandi, siis veel Skandinaavia poolsaare lõunaosa Skåne, Hallandi ja Blekingega ning lääneosa Norraga, lisaks mandri lõunapiiril Schleswig-Holsteini hertsogkonnad. Selle ala parimad ühendusteed viisid merd mööda. Taani kontrollis Sundi väina ja võttis seda läbivatelt laevadelt tollimaksu.

Saaremaa olukorda Taani aja algeriiodil on põhjalikult uurinud Volker Seresse (Seresse 1996, vt Helk 1995). Kuningas Christian IV külastust Saaremaale 1597. aastal mainib Seresse ainult põgusalt (Seresse 1996: 171, 180, 189, 229).

Christian IV on nimekamaid Taani kuningaid. Isa Frederik II surres 1588. aastal oli ta alles 11-aastane, valitsusohjad võttis ta

Serenissimo Patrijsimoq; Imperatori ac Domino Christiano quarto Daniæ & Norvegiæ, Candelærum, Gothiæ & rønijac. Regi. Duci Slesviæ, Holstaniæ, Stormaruc & Dithmarsic, Comiti in Oldenborch et Delmenhorst etc. hæc æquus M: effigiem ad vivum delineatam et cæcis hæc forma æque hanc præcipue observandæ et submissiõnis ergo humiliter Dño suo dementissimè acq; comiter Simon de Pas scripsit Regi. M. J. sculptor. Concessit M: privilegio et libertate dno generoso.

CHRISTIAN IV
Simon de Pas' vasselöige (1629)

riiginõunike kogu käest üle juba 1596. aastal ja hoidis neid kindlalt oma käes kuni surmani 1648. aastal, seega üle poolesaja aasta. See ajajärk oli Taanis kultuuriliselt õitsev, majanduslikult edukas, aga välispoliitiliselt väga kulukas ja kaotusrikas. Vägikaika vedamisel Rootsiga, kahe sõjaga (1611–1613 ja 1643–1645) jäi Taani alla. Mõõduandvaks võimuks Läänemere piirkonnas kujunes Rootsi.

Christian IV ajastut on väga põhjalikult uuritud, ka tema reise kirjeldatud: tuntumad on Nordkapi juurde (1599) ja Inglismaale (1606). Asjatult võib neist uurimustest otsida vihjeid kuninga kontaktidest Saaremaaga, veelgi vähem tema Saaremaa reisist 1597. aastal.

Seda külastust on siiski mainitud ühes vanemas publikatsioonis, nimelt taani ajaloolase Niels Slange (1656–1737) Christian IV ajaloo, mis ilmus 1759. aastal, seega alles pärast autori surma. Selles on vihjatud Hans Nielsen Strelowi Gotlandi kroonikale 1633. aastast, milles mainitakse kuninga külastust Bornholmil, Gotlandil ja Saaremaal, aga 1597. aasta aprilli lõpul. Kuigi Slange väljaandja on lisanud ühes Bornholmi kirikus leitud ülestähenduse, et kuningas 19. augustil oli Bornholmil ja sealt reisis Gotlandile (Slange 1759: 258–259), pole Strelowi teade leidnud uskumist, sest Christian IV aprillis kindlasti viibis Taanis ja Strelow mõnikord segab faktid ja fantaasia.

Juba varem on seda külastust faktina mainitud, nimelt *Riga-sche Zeitung*'i alusel seoses Vene tsaari Aleksander I Saaremaa visiidiga 1804. a (Körber 1915: 183), millest vahepeal on ka kirjutanud õigusajaloolane Ilmar Arens (1983).

Nagu Ilmar Arensi, nii juhtis ka minu tähelepanu sellele külastusele Saaremaa ajaloo parim tundja professor Evald Blumfeldt. Taani Riigiarhiivis on nimelt säilinud väike kaust palvekirjadega, millele on hilisema käega märgitud, et need on esitatud kuningale tema 1597. a külastuse puhul. (Selles pole siiski mingit “poolpõlenud dokumenti”, vrd Arens 1983.) Külastust pole aga selgelt mainitud säilinud kaasaegses üsna lünklikus Saaremaa tolleaegset materjali sisaldavas arhiivifondis (TKUA Livland), nii et seda pealkirja ei saa lugeda lõplikuks tõendiks, mistõttu taani ajaloolased on kahelnud selles külastuses.

Neid kahtlusi õnnestus kummutada leiuga Saksa Kantselei si-
seriigi osakonna kirjade protokollis, kus on ühte lünka 1597. aasta
augustis-septembris seletatud sellega, et 15. augustil asus kunin-
gas mitme laevaga reisile Saaremaale, kust ta naasis 21. sep-
tembril. Lisaks leidub kuningliku veinikeldri aruannetes märkus,
millest ilmneb, et selle reisi puhul anti laevadele välja umbes
1800 liitrit reini veini (Helk 1985: 268). Nende tõendite varal on
mul õnnestunud oma taani kolleege veenda, nii et selle kuninga
ajalugu on selle külastuse taasavastamisega täienenud.

Saaremaaga oli noorel kuningal olnud tegemist juba oma kroo-
nimisel aasta varem. Sellel pidulikul sündmusel viibisid ka Saa-
remaa rüütelkonna esindajad Johann Vietinghoff ja Reinhold An-
rep, kes tõid kuningale kingiks Nürnbergi meistri Christopher
Jamnitzeri valmistatud poolteiseleisikalise ülekullatud teekannu,
mida praegu talletatakse Moskva Kremlis relvakambri aarete hul-
gas (Markova 1975; Buxhoeveden 1982; Arens 1983). Aadel-
kond sai ka soovitud kinnituse oma privileegidele. Sama oleks
kombekohaselt pidanud taotlema ka Kuressaare linn, mis oli saa-
nud oma õigused 1563. aastal; neid kinnitati 1574. a. Omavahe-
liste lahkkelide tõttu saatis raad aga alles 1597. aasta juunis oma
saadikud vastava palve ja kingiga Kopenhaageni. Siis ei soo-
vinud kuningas aga vastu võtta nende kinki ega kinnitada linna
privileege.

Kuressaare raad oli lõhestunud kahte leeri. Linnakodanike
hulgas oli palju sisserändajaid, eriti sõjast ohustatud mandrilt, ent
ka Taani halduse endisi ametnikke, nagu näiteks Gregers von der
Marck, varem asehaldur Christopher Valkendorfi sekretär, nüüd
kodanikuna tõusnud bürgermeistriks. Samal ajal oli grupp ko-
danikke eesotsas raehärra Zacharias Kottwitziga tõstnud kaebusi
1594. aastal Läänemerele hukkunud asehaldur Johann Schwabe
omavolilise tegevuse vastu, millega väidetavalt oli rikutud lin-
naõigusi. Ülemmaakohus võttis 1596. aastal kaebajatelt linna-
kodanike õigused, nii et nad olid sunnitud otsima varjupaika ja
kaitset naabruses, teisel pool väina Haapsalus, mis kuulus Rootsi
alla. Nad kaebasid edasi kuningale, kes suspendeeris kohtuotsuse
ja lubas neil kuni lõpliku otsuse langetamiseni viibida Kures-
saares. Sellel kaebusel olid näiliselt ka teatud tagajärjed, sest
1597. aasta juunis piirati võõraste kaupmeeste peatusaega Saare-

maal nelipühist pärtlipäevani ja keelustati liha väljavedu, esialgselt kolmeks aastaks. 21. juulil nimetati Kuressaare linnapastor Paul Kuhn Saaremaa praostiks.

1597. aastal tegeles Taani keskvalitsus väga aktiivselt Saaremaa probleemidega. Maikuus saadeti kaks riiginõunikku, Breide Rantzau ja Christian Holck, Saaremaale revideerima riigimaa-de majandamist ja 1573. aasta revisjoniaktide põhjal kontrollima omandiõigust; ka võtsid nad vastu ja kuulasid ära kaebusi. Pärast nende tagasipöördumist saadeti juulikuus Saaremaale kuninglik kantseleisekretär Georg Heidenreich, kelle ülesandeks oli teostada ülekuulamisi seoses eespool mainitud kaebustega Kuressaare kodanike poolt. Ta töötas üsna kaua ja põhjalikult; tema 1. novembri kuupäeva kandev raport hõlmab umbes 150 lehekülge.

Seda aktiivsust kroonis kuninga enda külastus augustis-septembris. Tuldi kolme laevaga, nimelt kuninga laev, mis oli arvatavasti "Josaphat" (Mortensen 1996: 51), Børge Trolle "Gideon" ja Jacob Becki "Raphael". Kroonik Strelow loendab paarkümmend nime, nende hulgas ka kuninga ihuarst ja õuepastor (Slange 1759: 259).

Kahjuks pole külastuse kohta säilinud mingit aruannet ega kirjeldust. Seda ei maini ka asehaldur Claus Maltesen (Sehested), kes esindas Taani keskvalitsust 1595. aastast kuni oma surmani 1612. a. Taani Riigiarhiivis säilinud palvekirjade põhjal saab ainult põgusa mulje. Need on enamikus abipalved, osalt vaeste lesknaiste poolt, kelle abikaasad olid omal ajal truult kuningat teeninud. Peale selle oli võlanõudeid, mis ulatavad tagasi hertsog Magnuse aega, ja ka kaebusi ülekohtu pärast. Märkimisväärsed on mitmed talupoegade kaebekirjad, milles eriti kurdetakse omavolilise koormiste tõstmise üle. Viis Kärla kroonutalupoega väitsid, et varem olevat nad aasta läbi teinud adramaalt vaid kolm päeva nädalas, nüüd tulevat aga saata rakmeteoline terveks nädalaks ja lisaks maksta veel rahamaksu (1 mark), samuti olevat tunduvalt tõstetud muid andamikohuseid. Teised kaebused käivad selle kohta, et varem nad kroonutalupojad on sattunud eramõisnike alla, kes olevat nende koormisi omavoliliselt tõstnud.

Nende kaebuste tulemusi pole teada. Vaevalt need pidurdasid üldist tendentsi; keskvõim oli selleks liiga kaugel. Ka Kuressaare

raad on palunud kuninga abi oma kodanike huvide kaitseks (Serresse 1996: 180).

Kuningas on arvatavasti külastanud Saaremaa tolleaegseid kroonumõisaid (Lõve, Saare, Maasi, Karja, Paju, Kärla, Abru-ka, Tiirimetsa, Torgu, Elme, Pihtla, Muhu), kogudes kasulikku informatsiooni saarest, mis oli Taani riigi kaugeim kirdepoolne eelpost. See jäi tema esimeseks ja viimaseks külaskäiguks Saaremaal. Kui ta 1624. a septembris viibis Gotlandil, raporteeris Rootsi agent Helsingøris, et ka Saaremaa pidi olema reisikavas, aga reis ei saanud teoks (Tandrup 1971: 495).

*

Saaremaa oli tookord Taani riigi püüdluste tähtsaks bastioniks ülemvõimu säilitamisel Läänemerel. Kuninga külastust võib vaadelda kui demonstratsiooni, Taani huvide markeerimist selles piirkonnas. Rootsil oli just suuri probleeme. Teravnevad vastuolud Poolas resideeriva katoliikliku kuninga Sigismundi ja kohaliku valitseja protestantliku hertsog Karli vahel viisid sõjalise konfliktini. 1596.–1597. aastal toimus Soomes “Nuiasõda”, mille surus maha Sigismundi pooldaja Klas Fleming. Otsus langes 1598. aastal, kui Sigismund, kes tuli sõjaväega Rootsi, alistus ja Rootsist lahkus, jättes oma pooldajad hertsog Karli meelevalla alla. Seejärel sai Rootsi aegamööda jälle oma võimu tugevdada.

Taanil polnud piisavalt jõudu Saaremaa kaitsmiseks, mis eriti ilmnas Kalmari sõjas 1611.–1613. aastal. Sellele järgnes siiski rahulik ajajärk majandusliku tõusuga. Taani asehaldurid sellel perioodil on nimekad kõrgeadli esindajad, nagu näiteks Frederik Rantzau (1622–1634), kes oli noorpõlves laiendanud silmaringi ulatuslikel reisirid, mitte ainult Lõuna-Euroopas, vaid ka Väike-Aasias, Palestiinas ja Egiptuses. Tema matusejutluses märgitakse, et ta olevat muu hulgas Kuressaares lasknud ehitada ühe kiriku ja asutanud ühe kooli. Viimasel juhul on tegemist linnakooli majandusliku tagapõhja kindlustamisega (Helk 1989a: 17). Tema järglane Anders Bille (1632–1642) edutati asehalduri ametist riigimarssaliks. Uueks asehalduriks nimetas kuningas 1643. aastal krahv Valdemar Christiani, oma poja abielust ühe aadlidaamiga. Noor krahv reisis aga samal aastal abieluplaanidega Moskvasse.

Pärast nende luhtumist koheldi teda kui vangi; ta sai alles 1645. a vabaks. Seetõttu määras kuningas asehalduriks oma väimehe Ebbe Ulfeldti, kes ühtlasi jäi viimaseks Taani võimu esindajaks. Järgmise sõja tulemusena läks Saaremaa 1645. aastal Brömsebro rahuga Rootsi alla, nagu ka Gotland, nii et Taani kaotas oma Läänemere eelpostid. Nüüd taastus ka korralik kontakt Eesti mandriga, mis küll Taani ajalgi funktsioneeris — võib öelda: koguni palju paremini kui kontakt kaugema Taaniga. Võõrvõimude kiuste on saarlased alati suutnud oma asju ajada ja omapära säilitada.

Kirjandus

- Arens, Ilmar 1983. Kuressaare kotkas Kremlis varakambris. — *Vaba Eesti Sõna*, New York, 20. I
- Blumfeldt, Evald 1934. *Koguteos Saaremaa*. Tartu
- Buxhoeveden, Oskar 1982. Ein Prunkgeschenk aus Oesel. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, München, Nr. 94, S. 22–24
- Helk, Vello 1985. Oesel under dansk styre — historiske og arkivalske problemer. — *Arkiv* 10, København, s. 257–268
- Helk, Vello 1989a. Die Stadtschule in Arensburg auf Oesel in dänischer und schwedischer Zeit (1559–1710). — *Beiträge zu Schulgeschichte*, herausgegeben von Rex Rexheuser, zugleich: Schriften der Baltischen Historischen Kommission, herausgegeben von Michael Garleff, Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors, Band 1. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk
- Helk, Vello 1989b. Ösels Landsassen, Geistlichkeit und Bürgerschaft im Jahre 1597. — *Ostdeutsche Familienkunde* 37, Neustadt a.d. Aisch, S. 127–133
- Helk, Vello 1992a. Taani kuningas Christian IV Saaremaal 1597. a. — *Fraternitas Tartuensis* V. Toronto, lk 43–54.
- Helk, Vello 1992b. Dannebrog — müüte ja fakte. — *Horisont*, nr 8, lk 4–7
- Helk, Vello 1995. Reinimaalase doktoritöö Saaremaa ajaloost Taani ajal. — *Kleio*, nr 1, lk 41–45
- Helk, Vello 1997. Taani kuningas Christian IV Saaremaal 1597. a. — *Oma Saar*, nr 158, 21. VIII
- Körber, Martin 1915. *Oesel einst und jetzt*. III Band. Arensburg (Photomechanischer Nachdruck, Hannover-Döhren 1975).

- Laidre, Margus 1995. *Lõpu võidukas algus: Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Markova, G. A. 1975. *Deutsche Silberkunst des XVI–XVIII. Jahrhunderts in der Sammlung der Rüstkammer des Moskauer Kreml*. Moskva
- Mortensen, Ole 1996. Et orlogsskib fra Chr. d. IV's tid. — *Marinehistorisk Tidsskrift* 29. København, s. 41–54
- Seresse, Volker 1996. *Des Königs "arme weit abgelegene Vntterthanen": Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613*. (Kieler Werkstücke. Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte, herausgegeben von Hain Rebas. Bd. 2.) Frankfurt am Main—Berlin—New York—Paris—Wien: Peter Lang
- Slange, Niels 1759. *Geschichte Christian des Vierten Königs in Dänemark. . . kürzer vorgetragen und mit Anmerkungen und Zusätzen erweitert von Johann Heinrich Schlegeln*. Zweites Buch vom Jahr 1596 bis 1612. Kopenhagen und Leipzig
- Tandrup, Leo 1971. *Svensk agent ved Sundet: Toldkommissar og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustaf II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1624*. (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 26). Universitetsforlaget i Aarhus

VELLO HELK (sünd. 1923) lõpetas 1956. aastal Århusi ülikooli Taanis ajaloo ja saksa keele alal, samas *dr. phil.* 1966. Töötas pärast ülikooli Taani Riigiarhiivis, aastast 1970 kuni pensionile minekuni 1990 ülemarhivaarina. Tartu ülikooli audoktor 1996. *Akadeemias* on ilmunud artikkel "Jesuiitidest mineviku Tartus ja olevikus" (nr 1, 1992, lk 103–118) ning arvustusi (nr 7, 1991, lk 1524–1529; nr 1, 1994, lk 180–191; nr 3, 1996, lk 589–593).

HJALMAR MÄE JA EESTI VABASTAMISE KOMITEE

Küll Niidassoo

1941. a veebruaris põgenes Hjalmar Mäe baltisakslaste ümberasumise ajal Saksamaale. Ta kirjutab oma mälestustes, et president Konstantin Pätsi ülesandel pidas ta Berliinis läbirääkimisi välisministri Joachim v. Ribbentropi büroo idaosakonna juhataja Peter Kleistiga Saksa—N Liidu sõja puhul kavatsetava koostöö üle Eesti Vabariigi tunnustamise alusel (Mäe 1993: 8). K. Päts olevat talle 17. juunil 1940 teinud ettepaneku, et ta sõidaks EV presidendi volinikuna Saksamaale sealsete poliitikutega kokkulepet sõlmima (Mäe 1993: 25). Samal päeval marssisid Eestisse sisse Nõukogude väed. Arvata võib, et Päts püüdis tekkinud olukorras saada mingit toetust Saksamaa poolt. Ta oli kõnelnud mitmel korral Saksa saadikuga Hans Frohweiniga N. Liidu baaside rajamise küsimusest Eestisse, kusjuures saadik oli iga kord talle teatanud, et Saksamaa valitsus ja tema isiklikult peavad seda lepingut poliitiliselt mõistlikuks (ERAF = Eesti Riigiarhiivi Filiaal, f 129, s 28 796, l 83). See oli Saksamaa ametlik seisukoht, mis tulenes Molotovi—Ribbentropi pakti salaprotokollist. President seda muidugi ei teadnud ja proovis ikkagi leida vastuabi idast tulevale järsule survele. President mainib küll ühes oma ülekuulamisprotokollis vestlust kindral Johan Laidoneriga, mis oli toimunud pärast Saksamaa ja NSVL vahelise pakti sõlmimist, et neil olid kahtlused, kas selle dokumendiga pole Baltimaad Saksamaa poolt Nõukogudele maha mängitud. Laidoner oli asja veidi uurinud ja teatanud siis, et need kuuldused ei vasta tõele (ERAF, f 129, s 28 796, l 133–134).

Mäe kirjutab, et viimasel kohtumisel Pätsiga, see oli 27. juunil 1940, teatanud president talle, et “tema arvamist mööda on sõda

sakslaste ja venelaste vahel möödapääsmatu, aga sakslased võidavad ennast surnuks ja siis määravad Euroopa korda ikkagi Lääneriigid. Kui sakslased meid venelaste alt päästavad, siis võime sõja lõpus jälle iseseisvuse tagasi saada.” (Mäe 1993: 154.) Nõnda olevat lootnud Eesti Vabariigi riigipea, et poliitiline konstellatsioon kujuneb Eestile lõpuks sama soodsaks, nagu see oli olnud pärast I maailmasõda. Hiljem vihjab Mäe sellele Pätsilt saadud volitusele kui oma järgneva tegevuse õigustusele ja argumendile, mis lubas tal esineda eesti rahva huvide eestseisjana Saksa võimude juures. Ta kirjutab, et Kleistiga kohtumise ajal 1940. a kevadel sai läbi arutatud Eesti iseseisvuse taastamise plaan ja Saksa vägede läbimarsiga seotud probleemid (Mäe 1993: 26). Sel ajal oli sõja alguseks ette nähtud 1941. a mai keskpaik, see otsus muudeti ära 12. mail, mil otsustati määrata sõja alguse kuupäevaks 22. juuni (Handrack 1979: 23). P. Kleist oli teatanud, et näeb ette Eesti ühendamise Saksamaaga satelliitriigina. Sellega oli nõus ka Mäe, kes planeeris, et kohe luuakse omavalitsus, vabastatud rahvas mobiliseeritakse ja hakkab võitlema sakslaste poolel (Isberg 1992: 23). Sel viisil pidi garanteeritama Eesti õigus soodsamatele suhetele *Reich*'iga edaspidises poliitilises korralduses, s.t pärast Teljeriikide võitu. Kava Eesti Vabariigi taastamiseks nägi ette, et Saksa sõjaväe löögiga üle Riia ja Pihkva Leningradi peale tekib Eestis võimuvaakum ja Mäe koos Helsingis major Aksel Kristiani poolt organiseeritud vabatahtlikega tungib üle lahe Tallinna ja võtab seal keskviimu üle (Mäe 1993: 26).

H. Mäe hakkas energiliselt tegutsema. 1941. a mais sõitis ta Soome, kus organiseeris nn Eesti Vabastamise Komitee (sellesse kuulusid Aksel Kristian, Valter Kotsar, Karl Grau, Aleksander Massakas ja tema ise). Oma mälestustes selgitab ta selle komitee loomise põhjusi nii: “Faktiliselt ja vormiliselt puudus meie riigil põhiseaduslik valitsus. Hilisemad Uluotsa seisukohad, et tema siiski veel ametis püsib ning täidab presidendi kohuseid, oli vaid väide, mis võib olla otstarbekohane ja kasulik, kuid ei ole põhiseadusega kooskõlas [---] Pidi sellepärast minema tagasi Eesti Vabariigi rajamise aegsele talitusviisile ning moodustama riiki taastava komitee, kes kõrgeima rahvusliku võimuna välismaal tegutseks, kuni tal läheb korda kodumaal seada jalule põhiseaduslikku korda, mille kaudu kujuneksid välja uued põhiseaduslikud

organid ning ametikandjad.” (Mäe 1993: 177.) Alates Nõukogude vägede sissemarssimise ajast polevat võimalik rääkida Eesti seaduslike organite vabast tegutsemisest. Järelikult kõik järgnevad aktid olid seaduslikult ja samuti Eesti Vabariigi põhiseadusele vastavuse seisukohalt pseudotähendusega. Mäe arvates tegutses tema põhiseadusega kooskõlas, hakates taastama kaotatud omariiklust.

Saksa okupatsiooni ajal toimunud eesti rahvuslike gruppide katsed taastada Eesti omariiklust näitavad selgelt erinevaid orientatsioone. Need olid kujunenud juba varem, kui julgeoleku kindlustamise otsinguil üha keerulisemaks minevas rahvusvahelises olukorras kõheldi Saksa ja Inglise orientatsiooni vahel. Küllap oli vanematel Eesti Vabariigi aegsetel poliitikategelastel, neil, kes olid nõukogude aastal toimunud repressioonidest pääsenud, kõigi isamaalike motiivide kõrval ka lihtsalt isiklikku auahnust. Ka Mäe nägi oodatavas suurvõimude konfliktide paratamatus lahenduskäigus just oma võimalust. Eestile oli vaja Uues Euroopas juhti ja sellele juhile “oma vaba riiki”, ainult et sel juhil (kelleks Mäe pidas kahtlemata ennast) polnud Suur-Saksamaa võimude poolt ette nähtud mingit tõelist tegevusvabadust. Kõik Eesti Vabastamise Komitee liikmed olid tuntud oma saksameelsusega juba varasemast ajast. Aleksander Varma kirjutab, et Helsingi saatkonna sekretär V. Kotsar, kes teadis oma ülemuse anglofiilset hoiakut, tegutses 1941. a kevadsuvel silmanähtavalt omapead, informeerimata oma sammudest saadikut. Kotsari sõnade järgi “neil olevat sakslastega juba kõvasti kaalutud Eesti tuleviku suhtes. Sakslaste tingimused olevat majanduslikult meile küll väga rasked, kuid poliitiliselt nad nähtavasti palju meie asjusse ei sega.” (Varma 1993: 114.) Sakslased olid küll andnud suuri lubadusi, aga neid hakati juba peaaegu sõja esimestel päevadel natsionaalsotsialistliku imperialismi huve arvestades korrigeerima.

Murega rõhutab tulevane Eesti Omavalitsuse juht veel: “Meie (s.t. komitee) pidasime suurimaks ohuks kodumaale, kui sakslased kordavad jälle 1918. aasta okupatsiooni, andes kohaliku võimu baltisakslaste kätte ning valitsedes meid nagu teisejärgulist rahvast. See võib viia meie kodumaa liitmiseni Saksa riigiga ja siis pole meil enam võimalust oma rahvuslikku iseolemist taastada.” (Mäe 1993: 178.) Siin toob ta ühe argumendi oma tegevuse

õigustamiseks: ära hoida baltisakslaste võimalikku domineerimist. Üldiselt oli Alfred Rosenberg negatiivsel arvamusel baltisakslastega võimu jagamise perspektiivist, samuti ei usaldanud neid Hitler (Myllyniemi 1973: 94); seetõttu võib H. Mäe kartusi selles suhtes üsnagi alusetuks pidada.

Teadu on, et kogu sõjaaegses Euroopas käis natsi-ideoloogia tegelike eesmärkide varjamine, ja seda praktiseeriti kõigi vallutatud alade rahvaste mõjutamisel, et tõmmata neid kaasa võitlusse bolševismi vastu, jättes seejuures mainimata idee "aaria", s.o saksa rassi ülimuslikkusest ja tulevikus ettenähtud koloniseerimise kavad (Isberg 1992: 14). Baltikumi suhtes polnud enne sõja algust olemas veel täiesti kindlaid programme, ja kui neid oligi, siis sõjasündmuste käigus oldi sunnitud neid pidevalt muutma. Vastavalt *Generalplan Ost*'i ettekirjutustele oli kindlaks määratud, et rassiliselt kuulusid eestlased 50% ulatuses saksastamisele ja Eesti liitmisele Suur-Saksamaaga. Nii et koostöös Saksa okupatsioonivõimudega võisid eestlased loota ainult seesugust perspektiivi. Eestlaste teise sordi inimesteks muutmise oht ei ähvardanud mitte baltisakslaste, vaid kõigi nende isikute poolt, kelle alluvuses Mäe kavatses Eesti iseseisvust taastada. Kui palju Mäe nende kavadega kursis oli, ei või täpselt öelda. Ta mainib, et Kleistiga toimunud läbirääkimiste ajal oli neile mõlemale teada, et on olemas jõud, mis tahavad teostada Balti riikide *Anschluss*'i Saksamaa külge. Need olevat peamiselt baltisakslased, kes niiviisi plaanitsevat taastada oma võimu. Ja siis kinnitab ta otsekohe, et nende jõudude võitmiseks kirjutab ta "memorandumi, mille motoks oli, et tee Eesti "Anschlussiks" viib vaid üle vahepealse iseseisvuse" (Mäe 1993: 165). Kuidas seda loosungit õigesti mõista? Kas pidi sellise võtte abil võimu himustavad baltisakslased pandama rõõmustama, et nende püüdlusi tunnustatakse, ning kuigi kõigepealt kuulutatakse välja iseseisev Eesti Vabariik (see oli aga mõeldav muidugi ainult *Reich*'i järelevalve all), siis liidetakse see hiljem ikkagi Suur-Saksamaaga? Mäe tahtis võib-olla end sellega tagantjärele õigustades öelda, et eestlased peavad kindlustama oma positsioonid võimu juures niivõrd, et baltisakslastel ei õnnestu enam ennast maksma panna.

12. mai otsusest sõja algusaja muutmise kohta teatati Mäele kohe ja ta sõitis juuni algul tagasi Berliini. Millega tegeles

vastloodud komitee, pole täpseid andmeid. Kõige aktiivsemaks liikmeks oli arvatavasti major Aksel Kristian — endine Eesti Sõjavägede Staabi II osakonna C-jaoskonna ülem (tegeles N. Liidu küsimustega), pärastine Eesti sõjaväeline atašee Soomes. Seal astus ta Soome kindralstaabi teenistusse ning komandeeriti Alexander Cellariuse käsutusse. Viimane oli enne sõda olnud Saksa mereväeatašee abi Helsingis (ERAF, SM, f 129, s 24 585, kd 1, 1274p). Küllap on Kristiani kohta iseloomustavad admiral Johan Pitka sõnad: Eesti ohvitser Soome mundris ja Saksa spioon (ERAF, SM, f 129, s 24 585, kd 1, l 219). Juba Eesti luureohvitserina olid tal arvatavasti sidemed vastavate Saksa organitega. Need sidemed arenesid edasi ja 1941. aastal tegutses ta Cellariuse büroo ülesandel radistide-luurajate kooli juhtimisega Helsingi lähedal, millest hiljem kujunes üks osa “Erna” grupist. Talle olid teada ka sakslaste salajased plaanid. Igatahes Toomas Hellat on märkinud, et juba umbes kaks nädalat enne sõja puhkemist Saksamaa ja N. Liidu vahel oli A. Kristian selle alguse kuupäeva luurekooli õpilastele teatavaks teinud (ERAF, SM, f 129, s 24 585, kd 1, l 57, 177).

Kavatsus koguda Soomes kokku vabatahtlikud, et neid kasutada Eestis tagalavõitluses Punaarmee vastu, sai ka teoks. Siinkohal võiks küsida, kas sellist tegevust saab pidada seotuks eesti rahvuslike püüetega? Kindlasti olid osavõtjad eesti rahvuslased ja sellepärast ka vabatahtlikult selle grupiga liitunud. T. Hellat, kes oli nende kursuste pealikuks, on juurdluse ajal tehtud omakäelistes ülestunnistustes märkinud, et sakslased lubasid neile, olgugi ainult Kristiani suu läbi, et Eesti saab vabaduse ja iseseisvuse. Vandes, mille ernalased andsid, olid sõnad “võitlusest Eesti vabastamiseni” ja alistumisest vaid hädavajalikule distsipliinile Saksa sõjaväe määruste kohaselt (ERAF, SM, f 129, s 24 585, kd 1, l 177).

Juunis kohtus H. Mäe P. Kleistiga, kellele rääkis Eesti Vabastamise Komitee loomisest. Nüüdsest alates pidas ta otstarbekaks loobuda president Pätsi antud volitusest kui õiguslik-seaduslikust tagatisest oma tegutsemisele. Põhjuseks toob ta, et Saksamaa oli vahepeal tunnustanud Eesti annekteerimist Nõukogude Liidu poolt (Mäe 1993: 185). Kui selleks tunnustuseks pidada 1941. a 10. jaanuari Saksa—N. Liidu piirilepet, siis see jäi hiljem küll sõja

puhkemise tõttu ratifitseerimata (Hough 1985: 425). Aga sel hetkel muidugi olid kahe impeeriumi suhted väliselt igati sõlmitud lepingutele vastavad. Ja seda hetkeni, kui Hitleri väed tungisid üle Nõukogude piiri.

A. Massakas viibis oma ülemuse kohalejõudmise ajal juba Saksamaal, K. Grau oli samuti sinna saabunud ja viibis juuni algupoolel veel ümberasujate laagris. A. Kristian ja V. Kotsar olid jäänud Helsingisse, Mäe oli nende vahel ülesanded ära jaganud. Neil oli sel ajal tõepoolest palju tegemist, sest Cellariuse büroo poolt ettevalmistatud retk Punaarmee tagalasse Eestis oli sakslaste silmis üsna suure tähtsusega. Berliinis pidi aga Mäe tunnistama oma võimaluste halvenemist, sest Saksamaa kõrgemate võimukandjate hulgas vahepeal toimunud muutused olid kahandanud Baltimaade poolehoidjate hulka.

22. juunil 1941, see on sõja puhkemise päeval, andis H. Mäe Eesti Vabastamise Komitee esimehe ja Ajutise Valitsuse peaministrina Saksamaa juhtkonnale üle kaks märgukirja. Esimeses kirjas palus ta Saksa riigikantslerit alustada uuesti diplomaatilisest läbikäimisest Eesti Vabariigiga ja tunnistada Eesti Vabariigi saadikuks A. Massakas. Teises kirjas palus ta, et sõjavangideks ei peetaks eestlasi, kes punaarmeelastena satuvad Saksa vägede kätte. Mõlemale kirjutatakse alla Eesti Vabastamise Komitee esimehe ja Ajutise Valitsuse peaministrina (Mäe 1993: 188). Rohkemaks sellenimelist komiteed kasutada ei saanud.

Mäe ja tema Eesti Vabastamise Komitee on üheks peatükiks kogu selles segaduses, mis tekkis Eesti poliitikute hulgas alates riigi okupeerimisest Nõukogude Liidu poolt. Teise maailmasõja jõudmine Baltimaadesse vallandas võimsa vabadusvõitluse punase režiimi vastu tervel sellel alal. Mäe nimetas oma komiteed kõrgeimaks rahvuslikuks võimuks välismaal, kuid mingit reaalsidet rahvaga sel polnud. Eesti mehed, eelkõige need, kes olid metsadesse kogunenud, valmistusid tol ajal otsesteks lahinguteks ja muretsesid vaid selle pärast, kust saada relvi. Karl Talpak kirjutab, et sakslaste hulgas oli käibel kõnekäänd: "Kui Saksa armee jõudis Leedusse, tuldi sakslastele vastu soola-leivaga, sakslaste Lätisse jõudes tulid lätlased neile vastu oma valitsuse nimekirjaga, eesti rahvas küsis aga ainult relvi." (Talpak 1957: 25.) Eesmärk, mille eest võideldi, jäi aga saavutamata. Balti riike

pidas Natsi-Saksamaa vallutatud NSVL aladeks ja "vabastamine" tähendas nende maade muutmist sõjamajandusliku ekspluateerimise objektiks.

Ametlike kanalite kaudu "võimsate" poole pöördumise katsed iseseisvuse taastamise küsimuses, olgu siis need sellised, nagu siinkohal käsitletud H. Mäe ettevõtmised, või hiljem lääneriikidele esitatud rahvuslike ringkondade nõudmised, ei andnud lõppkokkuvõttes mingeid tulemusi. Põhjusi oli palju, ent asja otsustasid siiski "suurte juhtide" omavahelised kokkulepped ja oma võimuplaanide elluviimise püüded.

Kirjandus

- H a n d r a c k , H.-D. 1979. *Das Reichskommissariat Ostland: Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung. 1941–44.* Scheden
- H o u g h , W. J. H. 1985. The Annexation of the Baltic States and its effect on the development of law prohibiting seizure of territory. — *Journal of International and Comparative Law*, Vol. 6, Nr. 2
- I s b e r g , Alvin 1992. Zu den Bedingungen des Befreiers Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944. — *Studia Baltica Stockholmiensia* 10, *Acta Universitatis Stockholmiensis*
- M ä e , Hjalmar 1993. *Kuidas kõik teostus: Minu mälestusi.* Stockholm
- M y l l y n i e m i , Seppo 1973. *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. (Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik).* Helsinki
- T a l p a k , Karl 1957. Eesti metsavendlus 1941. aastal. — *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas.* IV. Stockholm: EMP
- W a r m a , Aleksander 1993. *Diplomaadi kroonika: Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–1944.* Teine trükk. Tallinn

KÜLLI NIIDASSOO (sünd. 1970) lõpetas Tartu Ülikooli ajaloolasena. Töötab arhivaarina Eesti Riigiarhiivi Filiaalis (Parteiarhiivis).

VE NE TRANSIIT LÄBI EESTI KAHE MAAILMASÕJA VAHEL: OOTUSED JA TEGELIKKUS

Külli Koort

Tsaari-Venemaa kaubavahetus Lääne-Euroopaga toimus suures osas Peterburi ja Baltimaade sadamate kaudu. XIX sajandi II poolel ühendati Balti provintside tähtsamad linnad raudteevõrgu abil Venemaa tähtsamate majanduskeskustega, mis suurendas Balti sadamate mõjusfääre ja tagamaid veelgi. Tallinn, Narva ja Pärnu Eestis ning Riia, Liepāja ja Ventspils Lätis kujunesid Venemaa jaoks olulisteks Lääne valmiskaupade sisseveosadamateks. Välja vedas Venemaa nende sadamate kaudu peamiselt teravilja ja puitu. Tsaari-Venemaa pidas Baltikumi omamist eluliselt vajalikuks.

Tabel 1

Tallinna sadama osa Venemaa väliskaubanduses
(% kogukäibe mahust)

Aeg	Kogu väliskaubanduses	Impordis	Ekspordis
1895–1899	7,25%	10,7%	4,3%
1900–1904	6,6%	10,3%	3,8%
1905–1909	5,1%	9,4%	1,9%

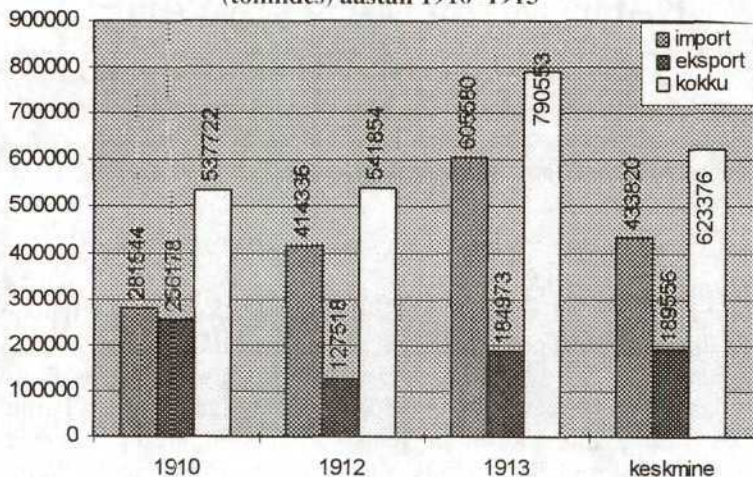
Allikas: ERA, f 957, n 4, s 32, l 25.

Aastail 1885–1913 ehitati Tallinna sadamat tugevasti ümber ja täiustati (ERA = Eesti Riigiarhiiv, f 957, n 4, s 32, l 25). Enne Esimest maailmasõda oli Tallinna sadam oma väliskaubanduskäibelt Peterburi ja Riia järel kolmandaks sadamaks (Tooms 1922: 127).

Graafik 1

Tallinna sadama väliskaubanduslik käive

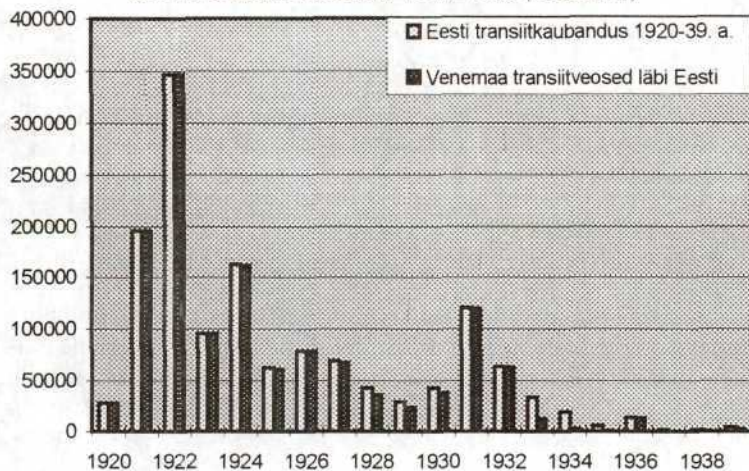
(tonnides) aastail 1910–1913

Allikas: *Torgovlja...* 1910, 1912, 1913.

Graafik 2

Eesti transiitkaubandus 1920–1939 (tonnides)

Allikas: *Eesti Majandus 1924–1939.*

Kaubaveo väärtuselt oli Tallinna sadama roll tagasihoidlik. Nii toimus Edgar Kanti andmeil 1913. a Tallinna sadama kaudu 0,3% Venemaa üldväljaveost ja 0,2% üldsisseveost, Pärnu puhul olid vastavad protsendid 1,4 ja 5,7 (kogu Läänemeri 1913. ja 1914. a vastavalt 27,9% ja 29,6%) (Kant 1990: 1249–1250).

Mahuliselt oli Tallinna osa siiski veidi suurem. Perioodilise statistikaväljaande *Торговля и судоходство г. Ревеля 1913* järgi veeti Tallinna kaudu 1913. a keskmiselt 3,95% Venemaa kogu sisseveo ja 0,77% kogu väljaveo mahust (arvutusalus: *Torgovlja...* 1914: 31, 47; *Vnešnjaja...* 1960: 15). Aastail 1910–1913 veeti Tallinna sadama kaudu Lääne-Euroopast (peamiselt Saksa- ja Inglismaalt) sisse keskmiselt üle 400 000 tonni kaupa ja Lääne-Euroopasse välja keskmiselt ligi 200 000 tonni kaupa aastas (vt graafik 1; *Torgovlja...* 1911: 31, 46; *Torgovlja...* 1913: 30, 48; *Torgovlja...* 1914: 31, 47).

N. Eestis sel teemal kirjutanud Edgar Brandt esitab küll oma raamatus teistsugused arvud, väites, et enne sõda vedas Venemaa Eesti sadamate kaudu välja keskmiselt 500 000 tonni kaupa ja sisse 200 000 tonni kaupa aastas (Brandt 1955: 11). Allikatele autor ei viita, ilmselt on tegemist autori eksituse või trükiveaga.

Esimene maailmasõda katkestas ajutiselt aktiivse kaubaliikluse Balti sadamate kaudu. Pärast Eesti iseseisvumist ei olnud Venemaa kaubavedu läbi Eesti territooriumi enam Venemaa-sisene kaubaliiklus. Tegemist oli iseseisva riigi transiitkaubandusega. Pärast sajandeid võisid põliselanikud hakata kasu saama soodsast asendist Ida ja Lääne vahelisel kaubateel — muidugi tingimusel, et Venemaa kasutab endiselt varasemaid kaubateid. Anatol Tooms prognoosis 1922. a, et Läänemere tähtsus peaks võrreldes Poola—Leedu maapiiriga veelgi kasvama ja seda just tänu odavusele (Tooms 1922: 127).

Eesti geograafilisteks eelisteks Vene transiidi vahendamisel võrreldes teiste naaberriikidega võis pidada pikemat rannajoont ja Peterburi läheduses asuvat jäävaba Tallinna sadamat. Samuti tuli Eestis transiitveostel läbida lühem tee mööda raudteed Venemaa-poolsest riigipiirist kaubasadamateni kui Lätis. Miinuseks võis pidada seda, et Moskva, mis oli Läänest peamiseks impordi tellijaks, asus Riiale paarsada kilomeetrit lähemal (vt tabel 2) ja Lätis-

se suundus Venemaalt neli arvestatavat raudteeliini, Eestisse aga ainult üks.

Tabel 2

**Baltikumi sadamate jääolud ja nende kaugus
tähtsamatest Venemaa tagamaadest**

	Peterburi	Rõbinsk	Moskva	Tšeljabinsk	kuud/jää
Tallinn	228	574	594	1679	0–2/õhuke
Paldiski	258	604	624	1709	0–1/õhuke
Riia	414	651	570	1777	3,5–4/paks
Hango	351	720	685	1830	2–2,5/õhuke
Helsingi	292	660	626	1780	4–4,5/paks
Peterburi					5–6/paks

Allikas: ERA, f 957, n 4, s 32, l 20.

**EESTI TRANSIITKAUBANDUS 1920–1940
JA KONKURENTS LÄTIGA**

6. jaanuaril 1920 loobusid *Entente*'i riigid otsesest kaubandusboikotist Venemaa vastu. Kaubanduslik suhtlemine lääneriikide ja Venemaa vahel oli aga endiselt raskendatud, sest poliitilised suhted olid alles kujunemisjärgus ning puudusid vastavad kaubanduslepingud. Seetõttu olid nii N. Venemaa kui ka Lääne majandusringkonnad huvitatud neutraalse territooriumi leidmisest, mille kaudu oleks võimalik sooritada kaubandusoperatsioone. Sobivaks "aknaks" kujunes Eesti. Juba sama aasta veebruaris teatas Suurbritannia peaminister David Lloyd George, et Briti kaupmeestel on lubatud kaupu ilma litsentsita Eesti sadamaisse viia Venemaale edasi saatmiseks (*Kaja*, 15. II 1920). Samasugustel seisukohtadel oldi arvatavasti ka teistes lääneriikides. Üritati tungida Venemaa toorainerikkale turule, mis tundus sel hetkel kättesaadavamana kui kõik asumaade tooraineallikad.

Juba Vene tsaaririigi aegadel oli Eestit (nagu ka teisi Balti provintse) peetud väliskaubanduslikult tähtsaks territooriumiks. Seda silmas pidades teatas Eesti valitsus juba enne rahulepingu sõlmimist 1920. a jaanuari lõpul, et "transiitkaubad, mis üle Eesti

pinna saadetakse nii sisseveo-, kui ka tolli- ja transiidimaksudest vabad on" (*Postimees*, 23. I 1920).

Venemaa ja tema piiririikide vahelise transiidi tingimused määrati kindlaks omavaheliste rahulepingute raames (need jäid transiitkaubanduse juriidiliseks aluseks kogu vaadeldava perioodi vältel). Neist riikidest sõlmis Eesti esimesena sõjast laastatud Venemaaga rahulepingu 2. veebruaril 1920 (juulis lisandus Leedu ja augustis Läti). Nimetatud soodne leping andis Eestile võrreldes teiste Venemaa transiidist huvitatud riikidega esialgu edumaa.

Tartu rahulepinguga fikseeriti, et lepinguosaliste riikide territooriumilt läbiveetavad kaubad vabastatakse tollimaksust ja neile ei tohi kehtestada kõrgemaid tariife kui kohalikele kaupadele. Transiidimaa sadamates eraldati vastavad kohad ja rajoonid nimetatud kaupade ümberlaadimiseks, hoidmiseks ja ümberpakkimiseks. (*Eesti lepingud...* 1923, kd 1: 15; *Dokumentõ...* 1959, III: 113–114). Eriküsimusi reguleeriti hiljem spetsiaallepingutega.

Pärast Tartu rahu allakirjutamist löid venelased eritranspordikomisjoni Eestiga suhtlemiseks (*Vaba Maa*, 11. II 1920) ja 17. veebruaril 1920 rajasid venelased Eestisse kaubandusesinduse. Selle etteotsa määrati Isidor Gukovski, kellele anti erakordselt ulatuslikud volitused, mis kehtisid 1922. a sügiseni (Valge 1991: 1716). Vormiliselt oli tegemist Tsentrosojuzi osakonnaga (Tsentrosojuz oli Nõukogude Venemaa kooperatiivide kesksorganisatsioon, millel olid filiaalid ja kontorid välismaal). Gukovski eestvõttel ja kohalike ärimeeste abiga hakati pidama plaane, kuidas Venemaale hädavajalikke kaupu läbi Eesti sisse vedada (Ant 1990: 139–140). Algas vilgas äritegevus ja Tallinn oli 1920. a sügiseni, mõnede kaupade osas aga aasta lõpuni enamlaste ainsaks sisseostukohaks. Venelased tegid eriti alguses sisseoste üsna läbimõtlematult ning maailmaturu hindu tundmata ja nii said esimesena oma teeneid pakkunud firmad sadu protsente vaheltkasu (Valge 1991: 1716). Eesti roll Venemaa transiidi vahendajana läks isegi nii kaugele, et 31. märtsil 1920 kirjutati Vene SFNV Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi esindaja Gukovski ja Eesti Vabariigi tööstus-kaubandusministri Nikolai Kõstneri poolt alla ajutine leping, milles Eesti pool oli Vene kaupade jaoks transpordiettevotte rollis. Leping kehtis 1921. a 1. jaanuarini. Lepingu järgi pidi Eesti pool olema Rootsist tellitud kaupade vahendajaks Ve-

nemaale. Eesti pool kohustus muretsema transpordi kaupade toimetamiseks Tallinnasse, vastutama kaupade laadimise, hoidmise ja edasisaatmise eest ja pidi saama 0,5% komisjonitasu kauba hinnast (*Dokumentõ...* 1958, II: 330–331). Selline leping oli mitmes mõttes erandlik. Ei ole teada, et kunagi hiljem või varem oleks Eesti saanud ametlikult tulu transiitkauba väärtuse pealt.

1921. a juulis pöördusid nii Venemaa kui ka lääneriigid Eesti poole, et see aitaks transportida toiduaineid näljahädas olevale Venemaale (*Vaba Maa*, 28. VII 1921). Ajalehtede andmeil ei soovinud Eesti vahenduse eest tasu saada mitte kullas, vaid kontsessioone piirilähedastele metsadele ja kaevandustele (*Vaba Maa*, 30. VII 1921). Lätil ei olnud veel võimalik oma teeneid pakkuda, sest sealsed raudteed ja sadamad olid 1921. a suvel veel transiitkaubanduseks korda seadmata (*Tallinna Teataja*, 10. VIII 1921).

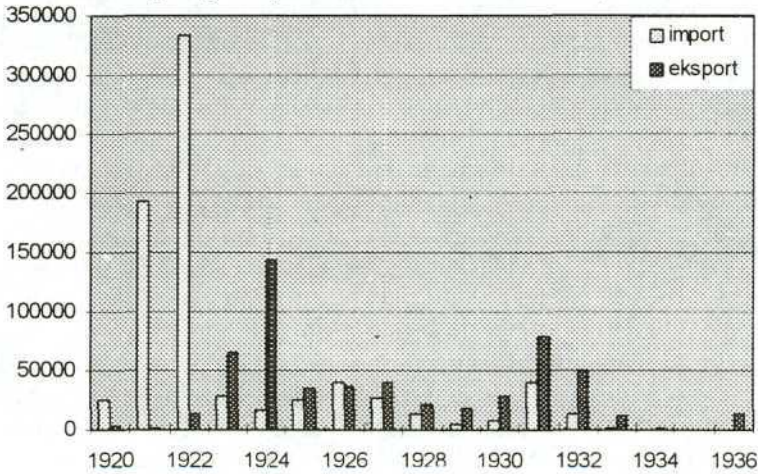
Aastail 1920–1922 suurenes Eesti transiitkaubanduse maht kiiresti (vt graafik 2). Neil aastatel koosnes Eesti transiitkaubandus keskmiselt 97% ulatuses impordist nälgivale ja kaubapuuduses Venemaale (vt graafik 3). Suurema osa impordist moodustasid toidukaubad. Tegemist oli Venemaale suunduvate vedudega peamiselt Saksamaalt, Rootsist, Inglismaalt ja USAst.

Anatol Toomsi arvestuse kohaselt käis 1920. aastal kogu Vene transiidi sisseveost üle 76% Eesti kaudu ja 1921. a esimesel poolaastal kasutas Eesti ära Venemaa sisseveo osas 83% tegelikust transiidivõimalusest (Tooms 1922: 137). Venemaalt väljaveetavate transiitveoste osas oli Eesti roll tagasihoidlikum — 32,9% — ja järgmisel aastal langes see veelgi (Tooms 1922: 138). Eesti raudtee kaubaveost moodustas transiit 1921. a 20–25% kogu kaubaveo mahust (vt tabel 3).

1921/1922. a talvel muutus transiitkaubandus Eestis eriti elavaks, sest Peterburi sadam oli jäävangis (ERA, f 957, n 1, s 1068, l 22). 1922. aasta oli Eesti jaoks kahe maailmasõja vahel transiitkaubanduse rekordaasta. Tegemist oli peamiselt ühesuunalise transiidiliiklusega: Läänest Venemaale (vt graafik 3), mistõttu Eestis oli puudus nii laoruumidest kui ka kaubavagunitest (*Vaba Maa*, nr 17, 21. I 1922).

Graafik 3

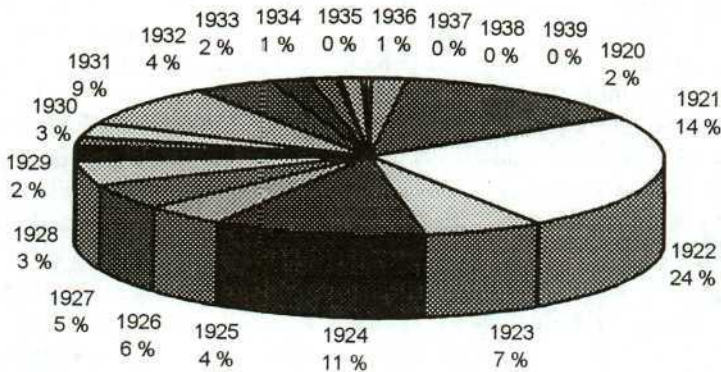
Vene import ja eksport Eesti kaudu 1920–1936 (tonnides)

Allikas: *Eesti Majandus 1924–1937*.

Graafik 4

Eesti transiitkaubandus 1920–1939

Allikas: *Eesti Majandus 1924–1939*.

Mereasjanduse peavalitsus tegi Venemaa majandusorganisatsioonidele soodustusi kruntide, sadamasildade, aitade ja elevaatori rentimiseks Tallinna sadamas. Lisaks anti mitmesuguseid soodustusi kaupade pealelaadimisel jne. Sel otstarbel oli Tallinna sadamas rendile antud (enamasti 10–12 aastaks): Tsentrosojuzile Läänemuulil maa-ala pindalaga 6600 m², kuhu ehitati kaks aita, Dobroflotile Baikovi sillal maa-ala pindalaga 910 m², Läänemuulil kolm aita kokku suurusega ligikaudu 6000 m², kaubandusesindusele uues sadamas 9104 m² kolme õlipaagi alla, lisaks elevaator ühes masinaruumi ja kolme juurdekuuluva aidaga ning puubarakk töölistele elevaatori lähedal suurusega umbes 57 m² (ERA, f 957, n 1, s 344, l 4). Ühtlasi hakati laiendama Tallinna sadamat, et igal sobival juhul kasutada ära kõik transiidivõimalused.

Läti konkurents muutus Eesti jaoks tuntavaks 1921. a teisest poolest alates, mil Läti sadamaid ja raudteid asuti kauba vastuvõtmiseks korda seadma. Eestile jäi tänu varasemale spurdile siiski kindel edumaa (ERA, f 957, n 1, s 1068, l 22). Aastail 1920–1922 oli Eestit läbiva Vene transiidi protsent kogu Venemaa väliskaubandusest tavatult suur ja Vene väliskaubandus enneolematult väike. Ent neid rekordilisi transiidinäitajaid esitades on A. Tooms jätnud rõhutamata Venemaa väliskaubanduse ulatuse. Perioodi 1920–1939 madalaim väliskaubanduskäive oli Venemaal just 1920. aastal ja kogu selle ajavahemiku vältel ei suutnud Vene väliskaubandus saavutada 1913. a taset. Väliskaubanduskäive kasvas aastateni 1930/1931 ja hakkas seejärel järjekindlalt langeda (vt graafik 10; *Vnešnjaja...* 1960: 15). Kuid hoopis vastupidi on lood Eestit läbinud Vene transiidiga. See oli suurim Vene väliskaubanduse madalseisu ajal. 1920. aastal läks Venemaa väliskaubandusest 29,1% läbi Eesti transiitvedudena (arvutusalus: *Vnešnjaja...* 1960: 15; *Eesti majandus* 1924: 7). See ebareaalselt kõrge protsent vihjab sellele, et tegemist oli ajutise nähtusega.

1921. aastal veeti läbi Eesti kogu Venemaa väliskaubandusest 18,2% (Läti kaudu 9,3%), 1922. a 11,9% (Läti kaudu 16,0%), kuid 1930. aastaks oli kahanenud see 0,1%-ni (Lätis 3,3%) (arvutusalus: *Eesti Majandus* 1924: 7; *Eesti majandus* 1931: 1; *Latvijas statistiskā...* 1922–1939; *Latvijas ārejā...* 1926–1937; *Vnešnjaja...* 1960: 15). Ka Eesti ei suutnud oma kõige edukamal transiidiaastal ära kasutada kogu oma raudtee ja sadamate läbilaskevõimet:

1913. a Tallinna väliskaubanduskäibest moodustas 1922. a transiitkaubandus vaid ligikaudu poole (vt graafik 1 ja 2; arvutusalus: *Eesti majandus* 1924: 7; *Torgovlja...* 1914: 31–47). Eesti transiitkaubanduse edukate aastate 1921–1922 transiitveo maht moodustas kogu perioodist 1920.–1939. a 42% ja ainuüksi 1922. aasta 25% (vt graafik 4). Kogu perioodist 1920–1939 moodustasid lõviosa aastad 1920–1924.

1923. a suveperioodist vähenesid läbi Eesti Venemaale suunduvad transiitveosed märgatavalt. Esimeste iseseisvusaastate edu oli selleks korraks möödas. Venemaa väljavedu läbi Eesti ei suurenenud sedavõrd kiiresti, kui kahanes sissevedu (vt graafik 3). Seetõttu võib aastaid 1920–1922 pidada erandolukorraks. Venemaal puudusid teised võimalused vajalike kaupade hankimiseks ja ta oli sunnitud kasutama oma väliskaubandusvedudeks Eesti ja Läti sadamaid.

Balti sadamad olid olnud enne Esimest maailmasõda Venemaa jaoks väljaveosadamateks, kuid pärast aastat 1922 oli see vastupidi. Aastail 1923–1936 koosnesid Eestit läbinud Venemaa transiitveosed keskmiselt 29% ulatuses impordist ja 71% ulatuses ekspordist (*Eesti majandus* 1924: 7; *Torgovlja...* 1914: 31–47).

Aastail 1923–1939 vedas Venemaa läbi Eesti vilja, loomatoitu, puitu, lina (eksport) ning masinaid, transpordivahendeid, õli (ja selle saadusi), keemiakaupu, paberit, toidu- ja maitseaineid, metallkaupu ja metalle (import). Kuni 1930. aastate alguseni suurenes Venemaa väliskaubandus nii tonnaažilt kui ka väärtuselt pidevalt. 1923. a kahanesid Eestit läbinud Venemaa transiitveosed aga ligi neli korda (vt graafik 2). Aasta hiljem suurenes transiit uuesti, suutmata siiski enam 1922. a taset saavutada (vt graafik 2). 1923. a käis Venemaa esindaja Viktor Kopp Balti riikides läbirääkimisi pidamas, et need Vene—Saksa transiidi igal juhul läbi laseksid (*Eesti majandus* 1924: 7; *Torgovlja...* 1914: 31–47). Transiit suureneski 1924. a ligi kaks korda võrreldes eelmise aastaga (vt graafik 2).

1924. a 1. detsembri mässu ajal ei suutnud oma tegelikku palet varjata Eestis Vene transiidiga seotud sadamatöölised, keda valisid tööle Dobroflot ja Tsentrosojuz. Hommikul ilmusid tööle vaid pooled töolistest (ERA, f 957, n 1, s 290, l 48). Võib oletada, et mässule järgnenud pingeseis Eesti—Vene suhetes ei mõjunud

hästi Eesti transiitkaubandusele. Oluliseks transiidi vähenemise põhjuseks pärast 1924. aastat oli ka üks Eesti-poolne samm: seni kehtinud kuni 20% alandatud tariifide ja refaktsiooni (tariifisummade hilisema tagasimaksu) kaotamine Vene transiitveostele raudteel. Uute tariifide kehtestamise kuupäevaks oli 1. detsember 1924. Kuni selle kuupäevani võisid venelased vedada oma transiitkaupu Eestis märksa odavama tariifiga kui Vene tsaaririigi ajal.

Aastail 1925–1930 jäi Vene transiit tagasihoidlikuks. 1931. aastal toimunud kasv (vt graafik 2) oli tõenäoliselt seotud Nõukogude Liidu ja Eesti kaubanduslääbirääkimistega. Venelased lubasid garanteerida aastas vähemalt 100 000 tonni transiitvedusid läbi Eesti. Eesti pool prognoosis sellelt transiidikoguselt puhastulu 450 000 krooni aastas. Nõukogude poole esindajate hinnangud küündisid isegi märksa suuremate arvudeni (ERA, f 957, n 4, s 191, 125–329). 1932. a detsembris kirjutasid NSVL kaubandusesindaja Gavrilov ja Eesti majandusminister August Jürmann alla kokkuleppele, et NSVL kohustub Eestist ostma kaupu 50% väärtuse ulatuses sellest, mida ta sama aja jooksul müüb. Bolševikud surusid selle tingimuse läbi väitega, et ülejäänud summa kulutab NSVL oma kaubandusesinduse ülalpidamiseks ja transiidiks läbi Eesti (ERA, f 957, n 4, s 313, 12–3). 1931. aastal ulatuski N. Liidu transiit üle 100 000 tonni ja hakkasid kehtima soodustariifid. Kuid järgmisel aastal langes see taas alla 100 000 tonni. Seda piiri ei ületanud Venemaa transiit enam kordagi Eesti iseseisvusaja järgmistele aastatele vältel.

Alates 1922/1923. aastast muutus Eesti transiitkaubanduse vähenemise seisukohalt oluliseks teguriks Peterburi sadama ja teiste Venemaa piiririikide konkurents. Viimaste hulgas oli Venemaa transiidist eriti huvitatud Läti. Tallinna ja Riia sadama vahelist konkurentsi võib pidada isegi vanaks vaenuks — kauba läbiveo suurendamiseks Tallinna sadama kaudu sulges Saksa ordu juba Hansa aegadel Marienburgist Riiga suunduva kaubatee (*Eesti majandusajalugu* 1937, I: 125). Kahe maailmasõja vahel üritasid Eesti ja Läti siiski arendada transiidialast koostööd. 25. oktoobril 1923 toimunud Eesti—Läti majanduskonverentsil kirjutati alla konventsioonile, millega fikseeriti kindel maksustamise miinimum Eesti ja Läti sadamate ja välissadamate vahet sõitvate

laevade tonnaažilt ning maksud lootsi, tuletorni, päästejaama ja meremeestemaja heaks. Nii viisi püüti vältida transiidialast konkurentsi maksude alandamise kaudu, mis oleks tulnud kahjuks nii Eestile kui Lätile (Arumäe 1983: 129). Siiski ei kaitsnud see piisavalt idanaabri poliitiliste mängude eest.

Eeltööd Venemaa transiidi suunamiseks Läti kaudu oli tehtud juba varem. 1920. a jaanuaris teatas N. Venemaa välisasjade rahvakomissar Georgi Tšitšerin lätlaste avaldusest selle kohta, et Läti sadamaid võib pidada Vene kaupadele märksa soodsamaks kui Eesti omasid (*Dokumentõ...* 1958, II: 324). Eestis oldi teadlik Läti sadamate ohtlikust lähedusest. Lätlased tegid olulisi kapitalimahutusi sadamate ajakohastamiseks (*Kaubandus-Tööstuskoja...* 1926, nr 7: 211). Transiidioperatsioone Läti panga kaudu finantseeris USA investorite grupp. Lätlased ise pidasid ohtlikuks transiidikonkurendiks ka Königsbergi sadamat, kus sakslased transiidi finantseerimiseks venelastele krediite andsid (ERA, f 957, n 1, s 546, l 9).

Seoses kaubalepingu ettevalmistamisega Läti ja N. Liidu vahel 1926. ja 1927. aastal lootsid lätlased ka transiidi olulist kasvu. Läbirääkimistel oli Nõukogude poole argumendiks Läti raudteetariffide ja sadamamaksude vähendamine (olguigi et Venemaal olid need kaks korda kallimad kui Lätis) ning ühtlasi ähvardati Läti asemel kasutada Leedu ja Saksa raudteid. Läti pool seevastu avaldas arvamust, et ollakse Venemaa loomulikuks väljapääsuks Lääne-Euroopasse. Venelased kritiseerisid ka Läti sadamaid, millel puuduvat tehnilised mugavused, samuti olevat krediidi võimalused halvad jne (*Kaubandus-Tööstuskoja...* 1927, nr 6: 133).

Juba 29. aprillil 1921 kirjutas Vene täievoliline esindaja Lätis Jakov Ganetski Läti välisministrile Zigfrids Meierovicsile, et Venemaa pole Läti poliitilise tegevusega rahul ja eriti käitumisega venelaste suhtes. Seetõttu "otsustatakse katkestada transiit Riia kaudu ja suunata suur hulk laevu ümber Tallinna sadamasse, kus Eesti valitsus, kes tuleb meile vastu, osutab vajalikku abi [---]" (*Dokumentõ...* 1960, IV: 90–91). 1927. a teatasid nad, et kasutavad meelsamini Leedu ja Saksa raudteid, kuigi Läti sadamad ja raudteed on Venemaale loomulikuks väljapääsuks (*Kaubandus-Tööstuskoja...* 1927, nr 6: 133). Näib, et Venemaa kasutas oskuslikult ära piiriiriikide konkureerimist transiitvedude pärast ja

mängis neid üksteise vastu välja. Sellega kaubeldi endale hinnaalandust raudteedel ja sadamates. Piiriikide teenistus transiidilt aga muutus minimaalseks.

Läti transiitkaubandus oli võrreldes 1913. a tasemega tunduvalt rohkem vähenenud kui Eesti oma. Enne Esimest maailmasõda veeti Läti kaudu 20,6% kogu Venemaa impordist ja 28% Venemaa ekspordist. 1912. a veeti Läti kaudu 3 340 000 tonni kaupa ja Eesti kaudu 610 000 tonni (Anderson 1962: 297). Samuti veeti juba enne Esimest maailmasõda Läti sadamate kaudu 12 korda suuremas väärtuses kaupu välja kui Eesti sadamate kaudu ja ka sissevedu ületas Eesti sadamaid mitmekordselt (Kant 1990: 1245). Seega oli Venemaa eksport Lätile märksa olulisem kui Eestile.

Läti transiitkaubandus kasvas koos Venemaa väliskaubanduse laienemisega kuni 1931. aastani ning hakkas pärast seda koos Vene väliskaubandusega kiiresti kahanema (vt graafikud 5, 10 ja 11).

1927. aastal kasvas Venemaa transiit läbi Läti eriti jõudsalt (vt graafik 5). Selle oluliseks põhjuseks olid Vene—Läti läbirääkimised, mis lõppesid 1927. aastal kaubanduslepinguga. Läti transiitkaubandus jäigi kuni 1931. aastani väikeste tõusude ja mõõnadega 1927. a tasemele. Pärast 1931. aastat on tegemist Läti transiitkaubanduse kahanemisega. Üldjoontes võib Läti transiidi kasvu ja kahanemist erinevalt Eestist pidada otseselt sõltuvaks Vene väliskaubanduse tonnaaži kasvamisest ja kahanemisest.

Nii nagu Eestis, domineeris ka Läti transiitkaubanduses seoses Venemaa näljahädaga 1922. aastani Vene import, mis 1923. aastast kasvas üle ekspordiks. 1923–1938 koosnesid sealsed Vene transiitveosed 28% ulatuses impordist ja 72% ulatuses ekspordist (*Latvijas statistiskā... 1922–1939; Latvijas ārejā... 1926–1937*; vt ka graafik 6). Selle üheks põhjuseks oli Venemaa ostujõuetus kahe maailmasõja vahelisel perioodil.

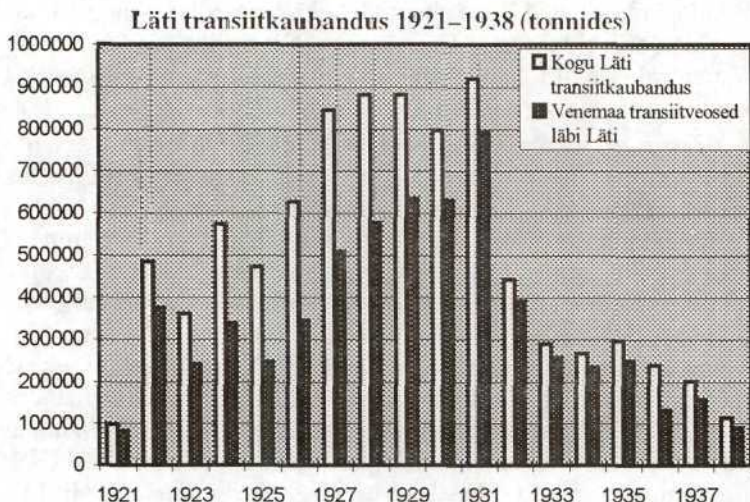
Teiseks põhjuseks võib pidada aga juba läbi aegade Venemaa väliskaubandusele iseloomulikku joont, et Vene import on väärtuslikum ja kergem ekspordist. Transiitkaubandust Riias juhtis Nõukogude Vene kooperatiivne transiitpank, millega kohalikel äri meestel oli vähe pistmist. Samuti teenisid selle pealt vähe

niihästi Läti ekspeditsiooni- ja transpordifirmad kui ka pangad. Raudtee teenis vaid Vene ekspordi pealt ja kandis kahju, sest vagunid pöördusid tagasi ilma koormata. Nii saabus 1924. a Lätisse Venemaalt 18 243 kaubavagunit ja vaid 2236 vagunit läks sinna kaubakoormaga tagasi (Bihlmans 1926: 93–94).

Eestis ei jõudnud ida poole suunduvate tühjade vagunite probleem päevakorda kerkida, sest ekspordi domineerimisajaks oli transiitkaubandus Eestis kaotanud oma majandusliku tähtsuse (vt graafik 3). Samal ajal võis Läti uhkustada transiidi pideva kasvuga (vt graafik 5). Nagu selgub graafikust 7, olid Läti kõige edukamad transiidiaastad 1927–1931, mille vältel veeti üle poole perioodi 1921–1938 transiitveostest. Võrreldes 1913. aastaga oli Venemaa impordi tonnaaž vähenenud. 1920. a moodustas see vaid 0,6%, 1923. a 5,7% ja haripunktil 1931. a oli transiitkaubandus 23,2% 1913. a tasemest. Niisiis ei suutnud Vene väliskaubandus kahe maailmasõja vahelisel perioodil saavutada koguseliselt isegi mitte veerandit sõjaelsest tasemest (*Vnešnjaja...* 1960: 15). Üheks transiidi vähenemise põhjuseks oli N. Liidus võetud suund autarkiale. Eksportkaupu oli suhteliselt vähe ja seetõttu oli välisvaluuta raskesti kättesaadav. N. Liidu väliskaubanduse riiklik monopol suutis ära hoida tarbekaupade sissevoolu. Välisvedusid üritati korraldada võimalikult rohkem Leningradi, Murmanski ja Musta mere sadamate kaudu (Sulg 1936: 480). Oluline tähtsus oli ka suurel majanduskriisil aastail 1929–1933, mille järel süvenes maailma kaubanduses proteksionism ning kõigi riikide väliskaubanduse maht vähenes. Kui võrrelda Eesti ja Läti kohaliku väliskaubanduse tonnaaži transiitkaubandusega, siis ilmneb, et Eestis hakkas transiitkaubanduse tähtsus kahanema alates aastast 1924. Lätis aga kasvas transiitkaubanduse osatähtsus kuni 1931. aastani (vt graafik 8) ning alles siis hakkas kahanema.

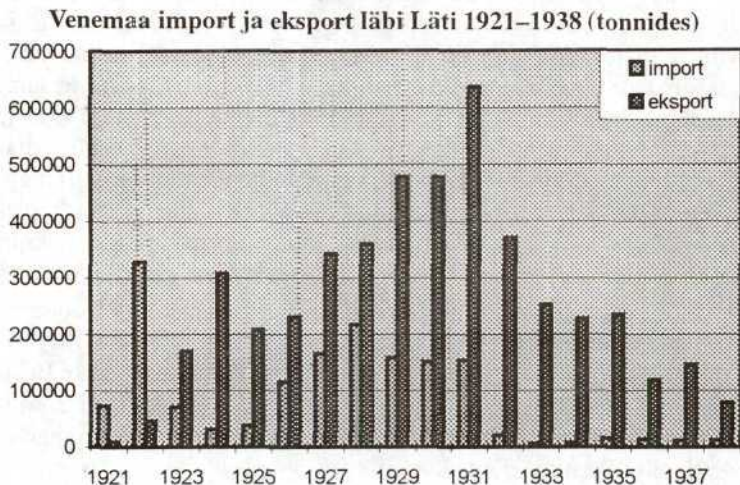
1920. aastatel moodustas põhiosa Eesti transiidist Venemaa kaubavahetus Inglismaa ja Saksamaaga, ent 1933. aastast oli Vene läbivedu sedavõrd vähenenud, et Läti transiitkaubandus läbi Eesti oli mõnel aastal isegi suurem (vt graafik 9). Tegemist oli Põhja-Lätist Eestisse läbi Valga tollipunkti toodud metsamaterjaliga, mis veeti välja Pärnu sadama kaudu.

Graafik 5

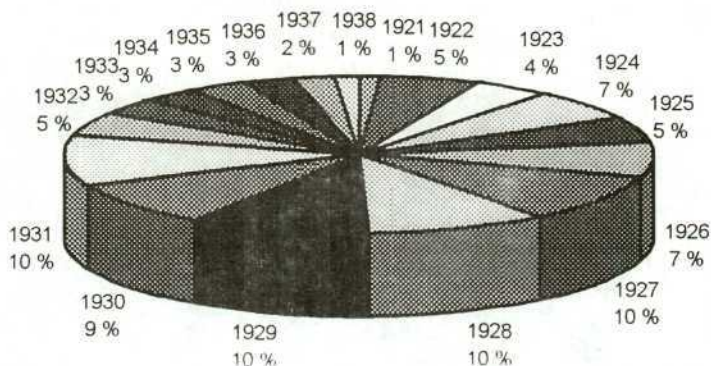
Allikas: *Latvijas Statistikā... 1922–1939; Latvijas ärejä... 1926–1937.*

Graafik 6

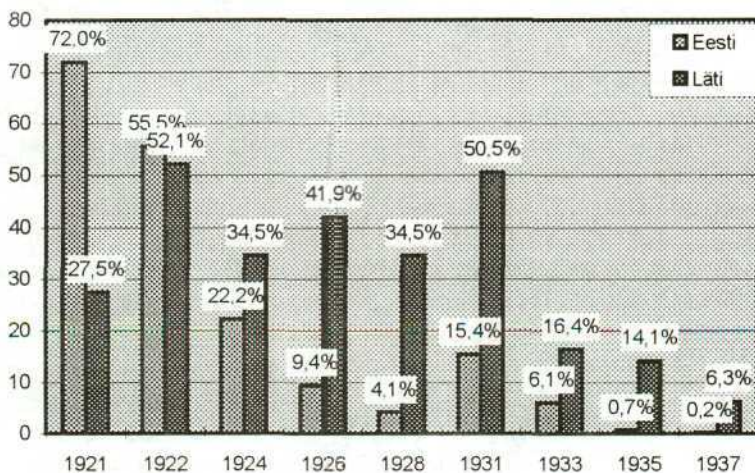
Allikas: *Latvijas Statistikā... 1922–1939; Latvijas ärejä... 1926–1937.*

Graafik 7
Läti transiitkaubandus 1921–1938

Allikas: *Latvijas Statistikā... 1922–1939; Latvijas ärejä... 1926–1937.*

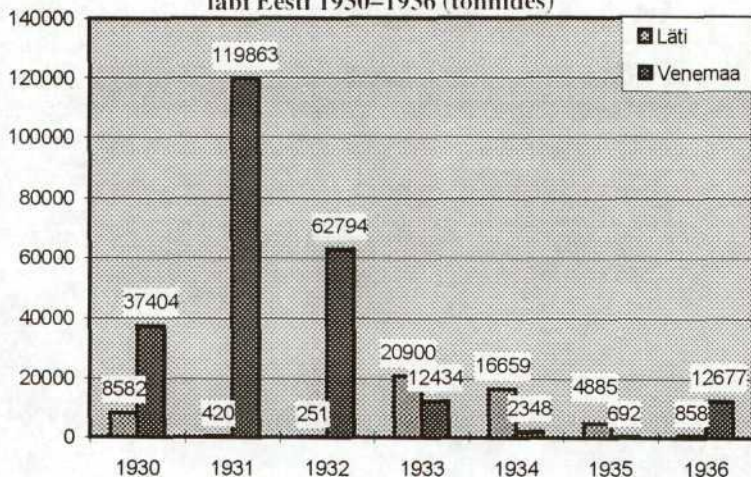
Graafik 8
Transiidi protsent Eestis ja Lätis
eksporti ning impordi kogumahust

Allikas: *Eesti Majandus 1922–1939.*

Graafik 9

Läti ja Vene transiitveosed
läbi Eesti 1930–1936 (tonnides)

Allikas: *Eesti Majandus 1922–1939*.

1938. aastast alates oli Eesti transiitkaubanduse maht muutunud minimaalseks ja põhiosa sellest moodustasid Leedu ja Soome vahelised veosed.

Edgar Kant pidas Eesti transiitkaubanduse vähenemise põhjuseks seda, et meie loomulik tagamaa Põhja-Venemaa oli enamasti olnud tarbivaks võõtmeks. Metsaväljaveos oli vähenenud Lenigradi ja Riia sadama piirkonda jääva Vene tagamaa tähtsus. Sealset metsamassiivid olid röövmajanduse tagajärjel liialt kannatanud ja hõrenenud (Kant 1931: 22). Veelgi olulisema tähtsusega oli eelmisel sajandil alguse saanud tendents eelistada lõunamerede sadamaid, sest tööstuse raskuspunkt oli Venemaal paiknenud ümber. Need muutused said eriti märgatavaks Venemaa väliskaubanduse kokkukuivamise tõttu. On loomulik, et Venemaa eelistas Balti sadamate asemel kasutada kaubaveoks oma alakoormusega töötavaid sadamaid.

J. Bokalders arvas, et transiidiliikluse vähenemine Lätis ei tulenenud ainult üldisest kaosest Nõukogude majanduses, vaid ka sellest, et Venemaa saadab oma kaubad kui vähegi võimalik oma

sadamate kaudu, olgugi see kulukam (Bokalders 1933: 12). Tema seisukohta toetas Eestis Rudolf Renning, kes kirjutas 1928. a. et N. Liidu ja Balti riikide vaheliste majandussuhete peaelemendiks on transiit ja turuprobleem. Esimestel Eesti iseseisvuse aastatel pöörati erilist tähelepanu transiidile, kusjuures N. Liidu poliitika sel alal piirdus peamiselt püüdega saavutada Eesti ja Läti vahelise võistluse abil igasuguseid soodustusi. Samuti püüti ahvatleda neid tegema suuri kulutusi transpordi kohandamiseks transiitveo vajadusteks, ilma et N. Liit oleks endale võtnud kohustusi transiidi suuruse suhtes. N. Liidus arvati, et transiit on nende riikide majandusele aluseks. Vastavalt sellele püüdis ta kasutada transiiti poliitilise mõjutusvahendina (Renning 1928: 4).

1939. a sügisel rajas N. Liit Eestisse oma sõjaväebaasid. Koos sellega tärkas venelastes taas huvi hakata oma kaupu läbi Eesti vedama. 18. oktoobril tuli Punaarmee üle Eesti piiri. Kohe pärast seda hakkasid venelased Levneštransi osakonnale Tallinnas ruume otsima (*Päevaleht*, nr 292, 27. X 1939). Oktoobri lõpus algasid majandusminister Leo Sepa ja N. Liidu kaubandusesindaja P. Krasnovi kõnelused, et lahendada transiitkaupade veotariifide, laoruumide üürimise jm küsimusi. Levneštransi osakond asutati 1940. a märtsis ja selle ülesandeks oli transiidiküsimustega tegelemine. Arvati, et sealne ametnike arv võib tõusta umbes sajani (*Päevaleht*, nr 63, 6. III 1940). Venemaa ootamatult taastärganud huvi transiidiküsimuste vastu 1939. a lõpus näitab, et Eestit oli hakatud vaatlama oma siseterritooriumina. Venemaa geökonoomiline huvi Eesti vastu olid päevakorda kerkinud seoses vallutusesmärkidega. Nõukogude Venemaale omaseks jooneks oli, et esmatähtsaks peeti poliitilisi huve ja alles seejärel tuli majanduslik otstarbekohasus. Muidugi oli ka muutunud poliitiline konstellatsioon maailmas ja Balti riikide sadamad olid Venemaale sõja tõttu märksa olulisemaks saanud.

AASTAIL 1920–1939 EESTIS
DOMINEERINUD ARVAMUSED
TRANSIITKAUBANDUSE OLUKORRAST
JA PERSPEKTIIVIDEST

Juba välisministeeriumi poliitilise osakonna 1919. a ülevaade Eesti majanduslikust olukorrast rõhutas, et Eesti majanduspoliitika sõltub ennekõike geograafilisest asendist. Selle eesmärgiks on olla mugavaks väravaks suhete sõlmimisel Põhja-Venemaa ja Siberiga ja vahendada transiitkaubandust Eesti sadamate kaudu, millest tähtsaim on Tallinn (ERA, f 957, n 4, s 2, l 5). Ants Piip arvas 1919. a, et Tallinna sadam omandab maailmakaubanduses tulevikus tähtsa koha, sest sealtkaudu on kõige lühem tee Venemaa pealinna ja “Tallinna kasuks räägib tema iseäranis hea navigatsiooniline seisukord” (*Tallinna Teataja*, nr 208, 26. IX 1919). Eeldati, et Tallinna sadama positsioon iseseisvuse tingimustes muutub veelgi olulisemaks kui Vene tsaaririigi aegadel.

Ajajärk 1920–1924: optimism

Sel perioodil ilmus palju artikleid, mis puudutasid Vene transiiti läbi Eesti. Keegi J. R. kirjutas 1920. a: “Venemaal on piiririike vaja olnud, mitte piiririikidel Venemaad” (*Päevaleht*, nr 41, 19. II 1920). Kuukiri *Eesti Majandus* arvas 1921. a, et “Eesti on oma geograafilise asendi poolest määratud vahetalitajaks Ida ja Lääne vahel. Tema merekaubanduseks kõlbavad sadamad on määratud väravateks ja usteks, mille kaudu rahvusvaheline kauplemine Lääne-Euroopa ja Ida turgude vahel peab sündima.” (Nr 4, 1921.) See veendumus rajanes Tsaari-Venemaa aegsel kontseptsioonil, et Eesti on Venemaa jaoks oluline liiklemistee läände.

Eesti asendist lähtuvalt sõnastas Ants Piip, välisminister aastatel 1921–1922, oma instruksioonis Eesti saadikule Moskvas Vene-poliitika põhiteesi järgmiselt: “Meie ei taha olla Venele majanduslikuks barjääriks, vaid sillaks läbikäimises Läänega. Meie poliitika Vene vastu on sõbralik, kuid ühtlasi suveräniteeti hoidev.” (ERA, f 957, n 12, s 19, l 2.) Seega pandi transiidile lootusi niihästi ainult majanduslikel kaalutlustel — lootuses saa-

da vahendus- ja transiiditulusid — kui ka poliitilistel motiividel. Esiplaanil olid heanaaberlikud suhted Nõukogude Venemaaga.

1921. aastal nentis välisministeeriumi Vene osakond, et Tallinn on Vene ja Lääne-Euroopa vahelises kaubavahetuses muutunud tähtsamaks kui Riia. “Oma osa on selles varem sõlmitud rahulepingul. Kaasa on aidanud tööik, et Venemaa raudteed ehitati arvestusega, et Vene import toimub Balti mere kaudu ja sama merd mööda veetakse välja mustmulla kubermangude vili (peamiselt Saksamaale). Ometigi võib öelda, et on kasvanud väljavedu Mustamere kaudu ja Murmanski sadam, mis talvel ei külmu kinni on hakanud endale suurt tähelepanu tõmbama. Tallinna osaks oleks olla impordisadamaks ja tema väljaveo tagamaaks jääks liin Peterburg—Vologda—Vjatka—Perm. Seal peab Venemaa hakkama lähitulevikus põhjakubermangude rikkusi ümber töötleva ja neid toorelt või pooleldi ümbertöödeldult välismaale saatma. Siiski on väljavedu Balti mere kaudu langenud ühes väljaveo kasvamisega Mustamere kaudu, kuid seda ei saa öelda sisseveo kohta, mis tuleb välismaalt Venemaale Saksamaalt, Skandinaaviast, Belgias, Inglismaalt, Põhja-Ameerikast. Selles osas näib Balti mere osatähtsus kasvavat. Tallinn omandab olulise rolli oma Peterburisse ja Pihkvasse suunduvate raudteeharudega. Eesti majandus on väga tihedalt seotud Põhja-Venemaa majandusliku tõusuga. Tahaks uskuda, et see side saab palju kindlam olema kui nüüdsed nääklemised ja pisted, mis praegusel ajal mõnikord naabri rahva vahel rikkuda tahavad.” (ERA, f 957, n 11, s 1065, l 59–60.) Selline oli poliitikute kujutus Eesti tulevases rollist rahvusvahelises kaubanduses.

A. Toomsilt ilmus 1922. aastal pikem artikkel “Üldjooned Eesti transiidi perspektiividest ja võimalustest”. Teda võib nimetada ka üheks esimeseks, kes märkas Peterburi sadama konkurentsi, sest ta hoiatas ilmaagsete lootuste eest Venemaalt tulevale transiidile. Üle jääb ainult see, mida Vene sadamad ise vastu võtta ei suuda ega taha. Üldiselt peab ta aga Baltikumi Venemaa hädatarvilikuks väljapääsuks läände, lisades lootusrikkalt, et 1920. ja 1921. a Eesti transiitkaubanduse edu on igal juhul rekord Euroopa ees ja kahtlemata avaldab harjumus näha Eestit transiidimaana mõju ka tulevastele transiidivõimalustele (Tooms 1922: 118–137). Toomsi artikkel oli iseloomulik 1920. aastate algusele, mil Eestit peeti Ida ja Lääne vaheliseks sillaks nii Eestis endas kui ka

lääneriikides. Selle silla eesmärgiks oleks olnud aidata suhelda omavahel kahe erineva poliitilise režiimiga riikidel, millest üks süsteem jäi Eestist itta ja teine läände.

Seoses tekkinud kujutlusega Eestist kui transiidimaast peeti plaane, kuidas muutada Venemaa transiitveoste jaoks veelgi atraktiivsemaks. Insener Valter Rosenthal esitas 1921. a kava, milles ta viitas vajadusele ehitada Tallinna—Moskva otseraudtee. Ta võrdles omavahel Riia ja Tallinna ning leidis, et Tallinn on halvemas olukorras. See juhtus Tsaari-Venemaa ajal, kui raudteed projekteerides ehitati ühendus Tallinnaga, sest see sobis niihästi Peterburile kui Moskvale. “Teine asi on Riia. Riia sadamal on võrreldes Tallinnaga suured puudused, aga seda kompenseerib otseühendus Smolenski kaudu Moskvaga ja Orelli kaudu Kesk- ja Lõuna-Venemaaga. See on kindlustanud Läti kontrolli Venemaa kaubanduse üle Läänemerel.” (Rosenthal 1921: 2.) Idee raudteeühenduse tihendamisest oli juba varasem. Ka Tartu rahu- lepingus oli säte, millega Eesti sai raudteekontsessiooni Moskvat ühe Eesti piiriäärse punktiga ühendava raudtee ehitamiseks (*Eesti lepingud...* 1923, kd 1: 12).

1922. a lõpus arvas insener Egon Leppik, et Tallinna sadam on transiitsadamana eriti tähtis talvel, kui Peterburi sadam on kinni külmunud (ERA, f 957, n 1, s 1068, l 139). Välisministeeriumi 1922. a majandusülevaates kirjutati, et Eesti on alati olnud Venemaale impordisadamaks, Läti seevastu ekspordisadamaks. Tallinn on Moskvale kõige lähem jäävaba sadam. “Võib julgesti kinnitada, et Venemaale on transiit Eesti kaudu odavam võrreldes ajaga, mil Eesti raudteed ja sadamad tsaaririigi käes olid. Vene esindajad on ise mitmel korral kinnitanud oma täielikku rahulolu Eesti transiidi olude üle.” (ERA, f 957, n 1, s 1068, l 34.)

Optimistlikult tulevikku vaadates otsiti ka põhjusi, mis olid muutnud Tallinna enne Esimest maailmasõda teisejärguliseks sadamaks. Selle peapõhjuseks peeti Tsaari-Venemaa militaarpoliitikat, mille tagajärjel Tallinn muutus sõjaliseks baasiks ning see põhjustas sadama kängumise. Venemaa valitsus suunas kunstlike meetodite abil oma eksport- ja importveosed teistesse sadamatesse. Vaid pisut enne sõda muudeti seda poliitikat ja Tallinna sadama tähtsus väliskaubandussadamana suurenes. (ERA, f 957, n 4, s 32, l 26.) 1920. aastate I poolal arvati, et iseseisvas Eestis on

kõik teed valla Tallinna sadama kiireks arenguks ja ta suudab saavutada Venemaa transiitveoste jaoks veelgi olulisema positsiooni.

1922. a koostas Ernst Masik välisministeeriumi infoosakonna korraldusel aruande "Eesti sadamad, merekaubandus, kaubalaevastik ja laevaehitus". Ta kirjutab, et tänu geograafilistele, kliimatilistele ja merenduslikele tingimustele on siin palju mugavaid sadamakohti, mis ei teeni mitte üksnes Eesti vajadusi, vaid ka Põhja- ja Kesk-Venemaa ning Lääne-Siberi omi, sest Peterburi sadam külmub talvel kinni. Oma jutu kinnituseks esitas ta tabeli Baltikumi sadamate jääolude ja kauguse kohta miilides Vene tagamaa tähtsamatest linnadest. Selle järgi asus Tallinn teiste Baltikumi sadamatega võrreldes lähemal Peterburile, Rõbinskile ja Tšeljabinskile, Moskvast aga kaugemal kui Riia sadam (vt tabel 2). Tallinna ja Paldiski sadamate talvine jäätumisperiood oli võrreldes teiste Baltikumi sadamatega märgatavalt lühem.

Ta viitas kindlale Tallinna ja Paldiski eelisseisundile — need on kohad, kuhu tuleb ehitada Baltikumi suurimad sadamad (ERA, f 957, n 4, s 32, l 20). Tallinna sadama arendamisel tuleb eriti suurendada väljavedu, mida enne sõda kunstlikult vähendati (Masik 1924: 223). Aastad 1920–1922 näisid neid optimistlikke lootusi kinnitavat.

1924. a ilmunud kogumikus *Eesti tööstus, kaubandus ja pangad* hindas H. Schulmann Eesti transiidivõimalusi suurepäraseks. Transiidi vähenemise põhjuseks 1923. aastal pidas ta Läti konkurentsi teket ja Venemaa impordi piiramist. Ta arvas, et viimase asemele astub peatselt kasvav Venemaa eksport. Lisaks mainis ta, et Tallinna sadamasse on aja jooksul rajatud uusi ehitusi ja paigutatud elektrikraanasid, tänu millele on sadama kaubamahutavus võrreldes Vene tsaaririigi aegadega kasvanud. Ka venelaste huvi olevat suur: nad on rentinud endale palju aitu, elevaatori ja endale ka ise hooneid ehitanud, millest võib järeldada, et Venemaa tahab rajada siia läänega kauplemiseks baasi (Schulmann 1924: 22–23). Kui transiit 1923. aastal hakkas vähenema, arvati, et tegemist on ajutise tagasilangusega, mille põhjuseks peeti Riia, Ventspils, Liepāja ja Peterburi sadamate konkurentsi teket.

Arvates, et transiidi vähenemise peapõhjuseks on naabersadamate konkurents, keskenduti edaspidi aruteludele uute teede leidmise üle oma võistlusvõime tõstmiseks. 1924. a oktoobris kirjutas

Renning, et ärieringkonnad on transiidi arendamisest liiga loiult osa võtnud. Tuleks muretseda transiidile soodustusi ja transiitkaubandust korraldada Vene organisatsioonide osavõtul (Renning 1924: 2). Teedeministeriumis oli tekkinud sama mure. Sealt saadeti 7. veebruaril 1924 kiri välisministrile, palvega astuda samme transiidi Eestisse meelitamiseks. Kirjale oli lisatud insener N. Buschmanni brošüür ettepanekutega transiidi suurendamiseks. Selles kinnitati, et Eesti on geograafilise asukoha poolest selleks maaks, kust Vene transiit oma loomulikkude teed läbi peab minema. Balti mere kinnikülmumata sadamatest on Tallinn, mis raudteevõrgu kaudu Narvas ja Irboskas puutub kokku Vene raudteevõrguga, Vene kaupadele kõige lähemaks sadamaks. Tema arvates tuleks ehitada transiidi ligimeelitamiseks Tartu—Petseri transiidimagistraal ja luua välisagentuur kaupade ligitõmbamiseks, mille töös peaksid osalema Eesti konsulaadid (ERA, f 957, n 4, s 13, l 28–34). Ta arutles edasi: “Kuna Eesti on Lätiga raudtee-transiit tariifide osas lepingu sõlminud, mis tähendab, et raudteel ei saa kulutusi vähendada, kuid oleks võimalik vähendada neid Tallinna sadamas, et Venemaal oleks kasulik teatud kaupu saata mitte Riia vaid Tallinna kaudu. Mis puutub Peterburi sadamasse, siis on vastuvaidlemata kindel, et Tallinna sadam ka sellega võistelda suudab puht majanduslikult. Vene ajakirjanduse andmetest on näha, et kaupade peale- ja mahalaadimiskulud on väga suured. Kui seal juures arvesse võtta veel määratud kulu, mida nõuab Peterburi sadama lahtihoidmine jäälõhkujate abil, siis on selge, et Venemaale, puht kaubanduslikult küljest asja peale vaadates on kasulik oma kaupadid Tallinnasse saata. Asudes geograafiliselt Peterburi ja Riia vahel on Tallinnal juba looduse poolest võrdlemisi eesõigustatud seisukoht. Mõnesuguste praktiliste abinõude sisseeadmisega on temal võimalik ilmselgelt pakkuda kaubanduslikult kasulikumaid tingimusi ja sellega ühtlasi ligi tõmmata täiendavaid transiitkaupu, meelitades need ära Riias ja Peterburist.” (ERA, f 957, n 4, s 13, l 36.)

Välisministeriumi seisukoht selgub vastusest teedeministrile: “Kauba ostja otsustab transiidiküsimust poliitilisi motiive arvesse võttes, mitte arvestades kas üks või teine tee odavam või kallim, vaid missugune tee poliitiliste sidemete loomiseks tähtsam, siis näib meile kogutavate andmete väärtus transiidi elustamiseks kahtlane olevat. Sarnasel korral tuleks transiidimaal poliitilisi

transiidi külgetõmbamise motiive leida.” (ERA, f 957, n 4, s 13, l 31.) Seega näib, et just välisministeeriumis on kõige varem tunnustatud realiteeti, et Eestit läbivate Vene transiitveoste suurus sõltub nii poliitilistest tuultest Venemaal kui ka jääoludest Peterburi sadamas.

Kokkuvõtvalt võib aastaid 1920–1924 julgesti nimetada Vene transiidi suhtes optimistlikult meelestatud perioodiks Eestis. Vahemikus 1920–1922 toimunud transiitvedude kiire kasv lõi illusiooni, et see protsess jätkub. Räägiti Eesti eeliseisundist Venemaa transiidi vahendajana ning riigi võimalustest muutuda lääne ja ida vaheliseks majandussillaks. Olles esimese riigina sõlminud Venemaaga rahulepingu, arvati, et nüüd on head šansid juhtiva rolli omandamiseks sealsete transiitvedude vahendajana. Oma seisundit peeti sedavõrd kindlaks, et räägiti isegi transiidi-boikotist kui survevahendist Venemaa vastu (Valge 1992, lisa 5: 12). Muutus toimus alles 1924. a lõpus, mil valitsusringkonnad hakkasid transiitkaubanduse perspektiividesse pessimistlikumalt suhtuma.

Ajajärk 1925–1930: segadus ja skepsise kujunemine

Joakim Puhk kõneles 1925. a novembris otsekui eelmiste aastate poliitikale jätkuks: “Olles ajalooliselt tähtis punkt Läänemere rannikul kaubavahetuses Lääne- ja Ida-Euroopa vahel, püüab kaubandus-tööstuskoda sõlmida kaubanduslikke sidemeid nii lääne kui ka idaga.” (*Kaubandus-Tööstuskoda...* 1935: 21.) See tundub pisut deklaratiivsenä. Tegelikult hakati mõistma, et majanduskontaktid idanaabriga on raskendatud.

1925. aastal kõneles Eduard Laaman: “Enamlased on alati toonitanud, et Eesti ilma Vene kaubanduseta ei saa elada. Tegelikult on meil kaubandussuhted Venemaaga õige väikesed olnud. Vene transiit, mis Vene nälja järele kõige suurem oli, ulatus 1922. aastal kuni 1/4 meie raudtee sissetulekutest. Pärast pole Tallinnas, ega ka teistes Balti sadamates Vene kaupu vedavaid laevu nii suurel hulgal nähtud. Praegu seisab Tallinna sadam tühi, Venel pole raha kaupu sisse vedada, ega omal midagi välja vedada. Juba 1923. aastal langes transiit neljakordselt. Vene rahatagavarad on otsas ja Venemaa majandusjõud kulub selleks ära, et üleval hoida

oma tšervoonetsi kurssi [---] Kui olud Venemaal ei muutu, siis pole lootust, et Vene väljavedu tõuseks nii suureks kui enne sõda oli.” (Laaman 1991: 211.)

Pingeseis Eesti—Vene suhetes tekkis 1925. aasta juunis-juulis, kui Venemaa oli eriti teravalt meelestatud Eesti välisministri Karl Robert Pusta suhtes. Vene väliskaubanduse komissari asetäitja Frumkin lubas, et transiit suunatakse Eesti sadamatest Läti sadamatesse ja Eestile kuulutatakse majanduslik boikott. *Vaba Maa* kommenteeris seda ähvardust nii: “Vaevalt hirmutab see kedagi, kuna Vene transiit andis ka kõige suuremal hooajal tähtsusetu osa.” (Nr 129, 6. VI 1925.) Poolteist kuud hiljem kirjutas *Vaba Maa*, et 1. detsembrist saadik levitab Nõukogude valitsus Eestis kõmujutte Saare- ja Hiiumaa rentimisest Inglismaale ja teostab ka Eesti vastu majanduslikku boikotti. Võrreldes 1924. a I poolega on 1925. a I poolel transiit Venesse 6 korda ja Venemaalt 8 korda vähenenud. (Nr 162, 17. VII 1925.) Augustis kirjutas sama ajaleht: “Eesti on näinud aegu, mil Vene transiit Tallinna sadamasse ära ei tahtnud mahtuda. Kuigi see aeg on ammu möödas asutati veel mineval sügisel Tallinnas Eesti—Vene kaubanduskoda, esimene Vene kaubanduskoda läänes. Avamiskõnes maalis Vene majanduse asjatundja prof. Volkov tulevikuväljavaated väga roosilisteks. [---] oodatud väljavaadete asemele tuli aga 1. detsember ja selle järele Vene majanduslik boikott Eesti vastu. Isegi Peterburist saadetakse kaubad Tallinnast mööda pikemat teed Riiga. [---] Vene transiit on tänavu esimesel poolaastal minevast umbes viis korda vähem. [---] Kui Venemaa tahab majanduslikult piiri riiki siduda, siis peaks ta just nüüd nendega võimalikult lähedasi ja kindlaid suhteid hoidma.” (*Vaba Maa*, nr 177, 4. VIII 1925.) Kuid juba nädal hiljem levivad Eesti ajakirjanduses kuuldused, et majandussuhted Venemaaga hakkavad taas paranema (ERA, f 957, n 1, s 290, l 56–57). Ajalehtedest lipsas kogu 1925. a sügise jooksul läbi kuuldusi, nagu hakkaks Venemaa transiit Eesti kaudu jällegi suurenema.

Ajalehed esitasid üleskutseid orienteeruda Ida asemel Läänele. 1925. a detsembris kirjutas *Vaba Maa*: “Meie peame praegu mitte Ida poole vaid Läände vaatama [---] Vene majandus on väga kõikuv majandus ja oleneb liigagi ilmastikust.” (Nr 235, 10. X 1925.) Joakim Puhk arvas aasta hiljem: “Mis puutub Vene transiidisse, siis on Eesti selles asjas venelastele kõigiti vastu tulnud.

Nende kasutada on meie pealinna sadamates laoruumid, elevaator ja muud soodustused, mida meie üldse võime pakkuda. Kaubandusvahetekordade korraldamiseks on vajalik õiglane kaubandusleping.” (Puhk 1926: 573–574.) 1925. a augustis konstateeris ajaleht *Kaja*: “On selge, et rajariikide äralangemisega kaotas Venemaa selle akna, mille Peeter I Läänemere kaudu Euroopasse löi [---] Suuresti sõltub praegu suhete parandamine kahe maa vahel Eesti—Vene kaubanduskoja tegevusest.” (Nr 205, 21. VIII 1925.) 1925. a *The Estonian Economic Bulletin* kirjutas endiselt, et Tallinn on Baltikumi üks tähtsamaid sadamaid ja on kaubateeks Venemaale juba hansaaegadest. Tallinn on talvel jäävangis oleva Peterburi eelsadamaks (ERA, f 957, n 1, s 344, l 57).

1926. aastast alates ilmus palju vihaseid artikleid selle kohta, et suur osa Lõuna-Eesti heeringa-, suhkru- ja linakaubandusest toimub Läti kaudu, sest sealt on Riiga lühem maa kui Tallinnasse. See suurendavat veelgi Lätile Eesti arvelt ahnitsetud transiidisissetulekuid. Sellest tulenevalt nõutakse valitsuselt kohalike raudteetariifide alandamist kaubaveoks ja täiendava raudteeliini ehitamist (*Kaubandus-Tööstuskoja...* 1928, nr 3: 4). Eesti ja Läti vahel oli alanud tihe konkurents Venemaa transiidi pärast, tüli õhutasid veelgi venelaste katteta lubadused.

1927. a kirjutas *Kaubandus-Tööstuskoja Teataja*: “Nõukogude Vene turgude küsimus, mis mõni aeg tagasi Eesti majanduslike ringkondade meeli ärevil hoidis, on nüüd meie juures oma teravuse kaotanud [---] praegusel korral ei leidu vist mitte palju neid isikuid, kellel oleks tahtmist oma varandusega Vene turgudel õnnemängu ette võtta [---] Tartu rahulepingu sõlmimise järele ol-di arvamusel, et asudes suure idanaabriga sõbralikku vahetorda kaubanduslik vahetord Eesti ja Vene vahel lööb õitsele. Järel-duseks oli aga üldine pettumus ja üksikutel pankrotid.” (1927: 367.) Ometi hakati veel samal aastal pidama plaani kaasaegse külmoone ehitamiseks Tallinna sadamasse, pidades silmas seda, et Nõukogude Venemaa veab välja paljusid kergesti riknevaid põllumajandussaadusi (Teder 1927: 451–453). Loodeti, et siis need ei valgu enam teistesse sadamatesse.

Ainus, kes nagu üldse poleks uskunud Venemaa transiidi vähenemisse, oli merendusinsener Ernst Masik. Tõelise Eesti sadamate patrioodina tutvustas ta 1927. aastal *Scandinavian Shipping*

Gazette'is ilmunud pikemas artiklis Tallinna kui aasta läbi lahti olevat sadamat, mis Balti mere sadamatest on üks hõlpsamatest, odavamatest ja ligematest sadamatest kaubaveol Lääne-Euroopast Eestisse või transiidina edasi (*Kaubandus-Tööstuskoja...* 1927: 432). Veidi varem oli ta kirjutanud: "Eesti geograafiline asend on vanade tuntud kaubateede ääres, mis lähevad läänest itta ja põhjast lõunasse. Suhtlemine välismaailmaga ja inimeste ja kaupade liikumine Eesti sadamate kaudu, tagab suure edu sellega seotud tegevusel." (Masik 1927a: 123.) Varsti selle järel ilmus tema sulest artikkel, milles ta väitis, et Läti on viimastel aastatel suurendanud oma laevastikku, et elustada sealseid sadamaid ja Läti transiiti, kuid Eesti ei ole olukorra parandamiseks peaaegu mitte midagi teinud (Masik 1927b: 513–514).

Eesti väärle transiidipoliitikale juhtis tähelepanu 1930. a Rudolf Renning. Ta väitis, et Eesti transiidi vähenemises on süüdi konkreetse konventsiooni allakirjutamine Tallinnas 25. oktoobril 1923 toimunud Eesti—Läti konverentsil (Renning 1930). Renning tõi oma sõnade kinnituseks näite: kui 1930. a toimusid läbirääkimised Vene kaubandusesindajaga transiitvedude suurendamiseks läbi Eesti tingimisel, et Eesti alandab raudteetariife, siis ei olnud see võimalik, sest takistuseks osutus Eesti—Läti transiidikonventsioon. Ühtlasi takistas see raudteetariifide alandamist 1920. aastate keskel Lõuna-Eestis, et piirata sissevedu Riia sadama kaudu, sest Valga piiripunktile oli Riia märgatavalt lähemal kui Tallinn (Renning 1930).

T. Enders tegeles samuti Riia ja Tallinna sadamate transiidiprobleemidega. Ta võrdles 1930. a ilmunud artiklites Tallinna ja Riia sadama tegevust ja jõudis seisukohale, et Tallinna oma on sõjaeelsega võrreldes kasvanud, kuid Riia oma pole suutnud veel saavutada sõjaeelset taset. Ühtlasi jõudis ta järeldusele, et Vene transiit on Riia sadamale märksa olulisem kui Tallinnale (Enders 1930).

1929. a kirjutas *Vaba Maa* Eesti—Vene kaubalepingu puhul, et see on suureks sammuks majandussuhete arendamise alal kahe riigi vahel. On vaja, et mõlemad pooled püüaksid kasutada ära tekkinud võimalust. (Nr 119, 26. V 1929.) Ikka püsis veel nõrk lootus, et Venemaaga on võimalik mingisuguseid kokkuleppeid saavutada.

Tegelikult süvenesid Eestis perioodil 1925–1930 kõhklused Vene transiidi vahendamise võimaluste suhtes. Nagu ka Eesti—Vene normaalsete kaubandussuhete võimalikkuse suhtes üleüldse. Ettevaatlikkusele sundis 1924. a 1. detsembril toimunud enamlaste mässukatse. Sellele järgnes pingeseis Venemaa ja Eesti vahel. Eesti üldine majanduslik seotus Venemaaga oli kahanenud lääne-riikide kasuks. Oli hakatud aru saama, et Eesti majandus ei ole seotud vältimatult Venemaaga.

Ajajärk 1931–1940: murrang ja transiidiküsimuse äralangemine

1931. a augustis tegid Eesti kaubanduskoja Vene osakonna liikmed Renning, Uritam ja Sepp ettekande transiidiküsimuse tähtsusest Eesti—Vene kaubandussuhetes. Nad kirjutasid, et aastail 1926–1929 on transiit pidevalt vähenenud ja kaotanud reaalse tähtsuse Eesti majanduses. Kaubanduskokkuleppe sõlmimisel polnud reaalselt mõju ja selle järel tõusis transiit 1930. aastal vaid 1928. a tasemele. Kaubalepingu sõlmimise ajal lubas Vene delegatsioon transiidi suurendamist 100 000 tonnini aastas, kusjuures Eesti-poolsetest täiendavatest soodustustest ei olnud juttu. 1930. a tõstatas aga Torgpredstvo küsimuse tariifide alandamisest ja soodustustest, juhul kui transiit ületab 50 000 tonni. Seetõttu sõlmiti 1931. a aprillis täiendav kokkulepe vähemalt 80 000 tonni transiidi kohta. See lükkas surnud punktist liikuma Nõukogude transiidi küsimuse Eestis, vähendades märgatavalt Nõukogude Venemaa kulutusi raudteevadudele, ladustamisele, pealelaadimistöodele jne. (ERA, f 957, n 4, s 191, l 7.)

1931. aastal andis välisministeerium Vene-Eesti kaubanduslääbirääkimistest johtuvalt välja resolutsiooni, mille järgi tuli anda Nõukogude transiidile uusi soodustusi: “Tulemused, mis on saavutatud transiidi alal Eesti valitsuse poolt juba antud soodustuste tulemusena, peavad mitte veenma selles asjas olnud kahtlejaid, vaid ka ergutama kõigi abinõude teostamisele, mis on vajalikud nende tehingute edaspidiseks arenguks, tingimusel, et peetak silmas nende kasulikkust Eesti rahvamajandusele. Selles asjas on olulise tähtsusega asjaolu, kuivõrd Nõukogude majandusorganisatsioonid saavad kasutada Tallinna sadamat transiitbaasina.” (ERA, f 957, n 4, s 192, l 32.)

1931. a vastas ministeeriumi kaubandus-tööstusosakonna direktor Philipp Kaljot Nõukogude Vene kaubandusesindajale Eestis: "Mis puutub Nõukogude Venemaa kaupade transiitveosse ja sellega ühenduses olevatesse operatsioonidesse, siis tuleb tähendada, Nõukogude Vene transiidi majanduslikule tähtsusele ja tulukusele rajati meil omal ajal suuri lootusi, kuid möödunud aastad tõid täieliku pettumuse nendes lootustes. Vaatamata Eesti geograafiliselt soodsale asendile, on Nõukogude Venemaa oma väliskaubandusmonopoliga suutnud siiski kaupade liiklemist meist mööda juhtida. Viimase 5 aasta jooksul on transiit moodustanud Eesti raudtee vedudest vaid 3,3%. Me oleme Nõukogude Venemaale transiitvedude alal vastutulnud viimase võimaluseni. Kaubaveotariif on madalam kui kuskil mujal, sadamates on kaupade hoiuks väljarenditud parimad aidad ja elevaator. Tahame loota, et neid pingutusi Nõukogude Venes ka hinnatakse ja kaupade vedu Eesti kaudu püütakse elustada. Rõõmustavalt võib siiski konstateerida, et viimasel ajal on teatavat elavust märgata, kuid on selgusetu, kas see on regulaarne või juhuslik nähe." (ERA, f 957, n 4, s 192, l 17–18.)

Täendusrikas on asjaolu, et 1931. a oktoobris Genfis toimunud ühenduste ja transiidi üldkonverentsi kohta teatas sinna Eesti poolt määratud saadik August Schmidt, et konverentsil ei käsitleta teemasid, millest oldaks eriliselt huvitatud, ja palus välisministeeriumilt luba seal mitte viibida lõpuni. (ERA, f 957, n 13, s 501, l 18.)

1931. aastal ilmus Edgar Kanti uurimus *Eesti geopoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes**, mis sai murranguliseks suhtumises Venemaasse ja Eesti geökonoomilise asendi mõistmises. Kant rõhutas esimesena Venemaa väliskaubandusvedudele iseloomulikku protsessi, mille tulemusena nii maismaa kui merepiiride osas tõuseb pidevalt Musta mere sadamate tähtsus, Läänemere omade osatähtsus aga pidevalt langeb (Kant 1931: 13). "See ei tähenda midagi muud [...] kui et balti riige, eriti Eesti, sadamate majanduslik resp. väliskaubanduslik tähendus Venemaale, mis oli juba ante bellum oluliselt vähem kui avalikus arvamuses juurdunud, tulevikus veelgi taandub. Ühtlasi peab see meile andma kindlalt põhjendatud veendumuse, et

*On ilmunud *Akadeemias* nr 6, 1990, lk 1229–1250. *Toim.*

meie ei ole mitte jalus Suur-Siberile [Venemaale. *Autor.*] selle oletatud hädavajalikus kaubanduslikus suhtlemises muu maailmaga Läänemere veteväljade kaudu.” (Kant 1931: 23.) See on uue põlvkonna mõtteviis, kellel ei ole enam illusioone Venemaa suhtes.

Kant ei pea Eesti transiitkaubanduse vähenemises peasüüdlaseks Läti konkurentsi ja sealset osavamat Vene-poliitika ajamist. Eesmärgiks oli saanud võimalikult vähe tegemist teha Venemaaga, et mitte jääda Venemaa loomuliku liiklemisteena ette võimalikule Nõukogude ekspansioonile. Tema seisukoha ilmumise ajal küll transiit tõusis seoses Vene—Eesti kaubanduskokkuleppe ettevalmistamisega taas üle paljude aastate, kuid sellele ei järgnenud eriti optimistlikke hinnanguid transiidivõimaluste kasvule.

Pärast 1934. aastat, Konstantin Pätsi valitsusajal, lakkasid ajakirjanduses peaaegu täielikult mõtteavaldused Eesti transiidivõimaluste üle. Küsimus oli kaotanud oma aktuaalsuse. Juhan Janusson ja J. Joa konstateerisid ülevaates Eesti majandusajaloost, et vabariigi algaastail pandi Vene transiidile suuri lootusi — see pidi elustama sadamate tegevust ja koos sellega kogu majanduselu —, kuid nüüd on neis lootustes pettunud, sest transiidi tähtsust on tublisti üle hinnatud. Nematki jagasid arvamust, et transiidi kokkukuivamine on tingitud Valge ja Musta mere sadamate väljaarendamisest, ja nimetasid transiitkaubandust tähtsusetuks majandusharuks (Janusson, Joa 1937: 82).

Ainult Ernst Masik kirjutas 1934. aastal järjekindlalt: “Eesti asetseb geograafiliselt elavate kaubateede keskuses läänest itta, põhjast lõunasse ja vastupidi. Eestist idas ja põhjas asetsevad võrratult laiad tagamaad oma vedude vajadustega.” (Masik 1934: 41.) Alates 1937. aastast ei arvestanud perioodikaväljaanne *Eesti majandus. Väliskaubandus* enam Eesti transiidis eri maade osatähtsust, kommentaare transiidi kohta leidis juba 1933. aastast alates selles väljaandes õige napilt.

1930. aastate keskpaigast süvenesid maailmas sõjaootusmeeleolud. Neist oli kantud ka 1937. a ilmunud Ilmar Tõnisoni artikkel *Akadeemias*. Ta asus samuti tõestama Läänemere ebaolulisust Venemaa jaoks: “Venemaa vajadustes on toimunud õige suur murrang, mille esimeseks põhjuseks on maailmasõja aegne kogemus, et Vene uks Läänemerre veel kaugeltki ei tähnen-

da pääsu maailmameredesse [---] Nimelt selgus maailmasõjas, et moodne sõjatehnika võimaldab Läänemerd mitme ukse taha lukustada [---] Kronstadt on muutumas passiivseks kaitseüksuseks Leningradi ees [---] isegi Leningradi sadama jäälohkujatest on viimasel ajal osa üleviidud Murmanskisse [---] seepärast ei ole Venemaale selle ranniku [Läänemere ranniku. *Autor.*] omamine kuigi tähtsaks ja hoopiski mitte elu küsimuseks." (Tõnisson 1937: 355–397.) Süvenevate sõjaootusmeeleolude ajal nimetas ta Läänemerd vaid sisemereks.

Eesti ajakirjandus rõhutas Skandinaavia-orientatsiooni ja neutriteedipoliitikat (ERA, f957, n 1, s 776, l 10). Nii kirjutas ajaleht *Postimees* 1939. a algul, et Eesti on välispoliitiliselt palju lähemal Soomele kui Lätile ja Leedule. Palju meeldivamaks on muutunud seisukoht, et ei Eestil ega Venemaal ei ole teineteist vaja ja et Läti ja Leedu on Venemaa jaoks strateegiliselt märksa tähtsamad (4. I 1939).

Kui 1939. a lõpul kerkis päevakorda Levneštransi osakonna rajamine Tallinna, ei järgnenud sellele mitte mingisugust poleemikat Nõukogude transiidi vahendamise üle. See oli muutunud ebamugavaks teemaks. 1920. aastate eufooria oli möödas ja nüüd oli märksa atraktiivsemaks muutunud seisukoht, et Eesti ei ole Venemaa jaoks loomulik liiklemistee Läänega suhtlemiseks.

1930. aastate esimesel poolel muutusid arusaamad Venemaaga läbikäimise võimalustest äärmiselt pessimistlikuks. Need, kes 1920. aastate alguses olid olnud väga optimistlikult meelestatud Nõukogude transiitvedude suhtes, olid nüüd pettunud. Venemaad süüdistati mitmepalgelise poliitika ajamises ja katteta lubaduste andmises. Nende kõrvale oli astunud uus põlvkond, kelle jaoks Eesti ei olnud enam Vene loomulik liikumistee Läände.

(Järgneb)

ANTONI UNIECHOWSKI

PAN TADEUSZ, SAJANDI AINUKE EEPOS

Georg Brandes

Tõlkinud Nils B. Sachris

Vaid üht ilukirjandusteost on asjatundjate otsus juba varakult esile tõstnud poola parimana. See on see ainuke, milles üks kolmest suurkirjanikust [Mickiewicz, Krasiński, Słowacki] on üritanud anda mitmepalgelise rahvusliku kultuuripildi sellest rahutust ajastust, mille tunnistajaks ta ise oli olnud; ainuke, milles leiame avara ja rikka kirjelduse Poola loodusest; ainuke, milles kirjanik ei pea ennast liiga heaks, laskmaks lihtinimesi esineda hulgi; lõpuks ka ainuke, mille põhitoon ei ole enam traagiliselt ega lüüriliselt eksalteeritud, vaid rahulikult humoorikas, nii et sellest kerge on üle minna satiiri, õrnusesse, igatsusse, vaimustusse.

Püsiväärtusega eepilisi luuleteoseid on teadupärast väga vähe. Ent mõned neist teoseist on maailmakirjandusse püsima jäänud põhiraamatutena, piiblitena, rahvaraamatutena, milles terve rahvas või hõim on leidnud oma olemuse ja elu tõepärasel ning püsival kujul esitatuna; nagu Vana Testamendi patriarhiraamatud, Homeros, *Rāmāyana*, Firdusi, *Nibelungid* kuuluvad need kaugetesse aegadesse. Põhjuseks see, et tõelises eeposes avaldub tavaliselt esmakordselt rahva naiivne enesetunnetus. Eepos tekib siis, kui rahvas on jõudnud sellise enesetunnetuseni, et võib juba rõõmu tunda oma eluolu selginenud peegeldusest kunstis ega ole veel muutunud nii tsiviliseerituks, et tema religioon dogmadeks ning tema ühiskonnakorraldus politsei- või õigusriigiks oleks tardunud.

Pan Tadeusz, Aarhundredets eneste Epopée... — *Indtryk fra Polen af Georg Brandes.* Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1888, s. 325–344.

Sest eepiline, see tähendab kõige laiemas mõistes kangelaslik, on olukord ainult siis, kui valitsevad võimud ei asu väljaspool üksikisikut ega ole temalt röövinud iseseisvat teovõimet nagu seal, kus valitsevad distsipliin ja käsk sõjas ning kuningavõim, ametnikuvoli ja veelgi raskemad ühiskonnainormid rahu ajal. Homerosel on iga üksik väepealik iseseisev helleen; ehkki Agamemnon on kuningate kuningas, ei seisa ülejäänud kuningad sellegipoolset veel tema valitsuskepi all. Niisugust olukorda kohtame hoopis hilisemaski eepilises kirjanduses, nii hispaanlaste *Cid*'is, itaallastel Ariostosel ja Tassol, olgugi et siin on vähem naiivsust ja et eriti Tasso puhul rusuvalt mõjub Vergiliuse eeskuju. Tõeliseks rahvaraamatuks võis Tasso *Jeruusalemm* saada ainult nii palju, kui rahvas nautis värsside kõla ja kirjused seiklusi. Omaenda elu peegeldust ta sealt ei leidnud.

Kõige ilmekamaks nurjunud katseks luua ühele rahvale eepost võib pidada Voltaire'i kirjutatud *Henriade*'i 18. sajandil. Sellele ajast peale nägid kõik mõtlejad, et eepilise rahvuspoemi loomiseks on vaja täiesti erilisi tingimusi, nii et mõistuseajastul selle kirjutamine oleks vaevalt enam võimalik, sest vaevalt leiaksime mõnel kirjanikul selles ajastus, mida ta tunneb ja kirjeldada võiks, vajalikku naiivsust, veelgi vähem primitiivset anarhiat; need mõlemad on aga tingimused, millel paistab rajanevat suurte eeposte jõud rahvateadvuses kinnistumiseks.

Et aga sel sajandil naiivsus jällegi ausse ja lugupidamisse on tõusnud ning ka poeedid osalt lapsikumaks muutunud, osalt aga nimme lapsikuna esinevad, on nad katsunud vältida moodsa eluolu reguleeritust, paigutades oma eepilised katsetused tagasi halli muinasaega.

Eepose loomuses on anda avar kultuuripilt ühe rahva elulaadist, söögist ja joogist, rõivaist ja elupaikadest, harjumusist ja kombeist. Homerosel elab see kõik veel, Homerosel mees ja naine näevad ennast poemis omas ümbruses. Odysseus meisterdab endale ise voodi, naised koovad endale tarvilikke kangaid, mida kuningatütred pessu veavad, mehed püstivad oma telgi või ehitavad endale maja. Midagi nendele kuuluvast omandist pole neile võõras, miski pole vabriku- või masinasaadus nagu meie päevade majapidamistarbed või riided. Kangelaste relvad on igaüks oma eripäraga, need on kas lahingus võidetud või saagiks saadud.

Kui Põhjamaade kirjanikud, tundes hirmu omaenda organiseeritud ja reguleeritud vabriku- ning masinaajastu ees, pöördusid tagasi vana-aega, lõid nad jutustava laadiga luuleteoseid, nagu *Hrolf Krake*¹ või *Frithjof*², teatava tingliku väärtusega raamatuid, mis aga ei pakkunud sügavamat kultuurihuvi, sest neil polnud midagi ühist ajaga, millest nad rääkisid. Ainukesed moodsad kirjanikud, kel on õnnestunud natukenegi saavutada midagi sellist, mil oleks eepilist laadi, on Byron, kelle *Don Juan* ühe maailmapildi pakub, olles aga loomult lõikav, hõõguvalt meeleline ja põletavalt kibestunud pilkeluuletus, ning enne teda veel Goethe, kes *Hermannis ja Dorotheas* annab jutustava luule vanas kunstivormis edasi midagi saksa rahva lihtsaimast ja parimast olemusest. Tüübid on siin selged, kodanlikult toredad. Hermann ja Dorothea seisavad lugeja silme ees nagu saksa Adam ja Eeva. Aga eepiline põhikuude on nõrguke: Saksa väikelinna perekonnaelu. Kirikuõpetaja ja apteeker, võõrastemaja peremees ja perenaine, suhted vanemate ja täiskasvanud poja vahel; kõige taustaks Prantsuse revolutsioon, põgenikud, kes toovad Reini vasakult kaldalt kaasa kodutu tütarlapse, kelle Hermann oma koju ja vanemate ette viib. Siin on vastandatud ringihulkumine ja väikelinna kodusus, pöördelised muutused ja vaikne väikekodanlikkus. Kõik on kokku vähem eepos kui eepilise taustaga perekonnaelu-idüll.

Poolal on *Pan Tadeusz*'i näol olemas ainuke õnnestunud eepiline poeem, mille loonud 19. sajand. Mickiewicz'i õnnetäht tahtis, et ta seekord ei pöörduks millegi eepilise loomiseks tagasi kaugetesse eelaega. Ta oskas näha heroilist omaenda ajas.

Elisabeth Browning on oma *Aurora Leigh*' ilusais ja kõnekais värssides ütelnud jõulise sõna võimalusest näha midagi sellist: "Ükski ajastu ei paista kangelaslik nendele, kes selles elavad. Viigi on selles, et seda nähakse liiga lähedalt. Oleks Athose mägi Aleksandri tahtmise järgi raiutud hiiglaslikuks inimkujuks, siis oleks talumees, kes kaju kõrva sees ürte korjab, selle inimese-

¹Taani luuletaja Adam Oehlenschlägeri (1779–1850) muinasnormanniaimeline poeem (1828). *Toim.*

²Rootsi luuletaja Esaias Tegnéri (1782–1846) poeem (1825), mille aluseks on islandi saaga 14. sajandist. Eesti ümberjutustus Peeter Grünfeldtilt (1922). *Toim.*

sarnasusest aru saanud niisama vähe kui kuju jalal mäletsevad kitsed. Et selgesti näha hiiglakuju inimpalet, pidanuks ta minema penikoormate kaugusele. Nii ei näe tavaline inimene ega tavaline luuletaja selle aja kontuure, milles ta parajasti elab.”

Mickiewicz oli selles mõttes ebatavaline eepik, et peale oma sünnimaa kommete algupära suutis ta täiuslikult edasi anda kogu selle suuruse ja poeesia, millest aeg Poolas 1812. aasta paiku lausa tiine oli. Tal oli julgust rajada terve eepos omaenda visioonile.

Poeemi teke on tähelepanuväärne. See ürgneb Mickiewiczzi õnnetusetundest pärast 1831. a revolutsiooni lüüasaamist, milles ta ise ei olnud osalenudki. Ta kirjutab pärast Garczyński³ surma: “Ma olen kui Venemaalt taganev prantslane, demoraliseerunud ja nõrk, vaat et saabasteta.” Ta muutus kinniseks, süngeks, nüriks, inimpelglikuks ja hoolimatuks rõivastuse suhtes. Vabanemaks meeletehete põgenes ta oma lapsepõlvemaale Leetu, nähes seal valgust, mida ta oma esimesest noorusest saati enam polnud näinud ja mida tema, pagendatu, ei pidanudki enam nägema. Ja sündiski see imetabane, et tema, kes poeedina aina oli kõnelnud iseenda nimel, olgu siis otse või läbi maski, tema, trotsija ja ässitaja, protestija ja üleskihutaja, muutus eepikuks kõige täiusliku rahuga ja vägeva avarusega.

Kahel põhjusel saavutas ta nii harva esineva ja nauditava eepilise naiivsuse, millest olid ilma kõik kirjanikud nii Poolas kui mujal: tal oli eriline suhe oma ainesse ja eriline oli ka aine ise.

Teistel poetidel see naiivsus puudus. Tema aga, kes oma sünnimaad oli näinud pelgalt lapse pilguga, mitte iial enam täiskasvanu omaga, mis tähendab, et esimene pilt polnud iial kadunud ega loori taha peitunud, sai nüüd isamaalt tõrjutuse aseainena ammu kaotsiläänud eepilise luuleande, naiivse seotustunde oma lapsepõlve maaga, selle kommete ja oludega.

Ja ilmseski, et temale ennast pakkuvale ainel oli just seda iidset eepilist omapära. Leedu elu 1812. a paiku oli omal moel tsiviliseeritud, aga ometi täiesti eemal üheülbalisest maailmakodanlikust tsivilisatsioonist.

³Garczyński, Stefan (1805–1833), poola kirjanik, ülestõusust osavõtnu, suri paguluses. *Toim.*

Selles šlahta-eeposes on kõik Lääne-Euroopa kultuurist puutumata, nii nagu tohutud Leedu põlismetsadki, milles sündmused hargnevad, olid puutumata metsamajanduslikust tegevusest. Kõik on siin omapärane, alates iseäralikkude nimedega maatoitudest kuni kirjude rahvariiteni: *župan, kontuš, konfederatka*. Koh-tame omapäraste kommete küllust; on olemas koguni eririietus söögiseente korjamiseks. Ja igal relval, igal nuijal, igal mõõgal on oma lugu, mida jutustatakse. Siin kubiseb isevärki tüüpidest, iga teine isik on kummaline kuju põlismetsast. Ei tunta käsku, veel vähem distsipliini. Isandate ja teenrite suhe on puhtisiklik nagu keskajal, sageli ka kirglikult ennastohverdav.

Lõpuks võib selles aadlieeposes täheldada aadlike vahel niisamasuguseid suhteid nagu Homerose valdjate vahel. Hoolimata näilisest allumisest kuningale õilmitseb niisugune metsik iseseisvus ja sõltumatus, nagu seda polnud kusagil mujal Euroopas. Relvis käsi nõutatakse omaenda õigust, mitte kedagi ei tunnista endast ülemaks, peetakse väikest viisi sõda ja lahinguidki, omavahelises võitluses lõhestatakse maa, kuni lõpuks venelaste saabumine senised vaenlased üksteise kaissu ajab ja Napoleoni sissemarss Poolasse isamaalise vaimustustule süütab. Aga seesama aadlianarhia, mis reaalmaailmas Poola püsimisele nii hukutavaks osutus, andis otsekui kompensatsiooniks suurepärasest eepilist aimest, ja nii sai Poola just maa ja riigi hävitanud olukorra tõttu endale võrratu eepose. Kirjeldades armastuse ja huumoriga kogu seda Don Quijotede kampa, avas Mickiewicz kaugvaateid taha-ja ettepoole, selgitamaks nii oma rahva hiilgavat minevikku kui muserdatust kaasajal.

Tegevus leiab aset 1811. aasta suvest kuni kevadeni 1812. Valides selle ajahetke, leidis ta oma lootusrikka hingega selle suure väärtuse oma teosele: ta võis murtud rahva eepõla lõpetada vägeva tõusukaarega, vaimustatud lohutusega. Ta oli poisina kaasa elanud rahva meeleolule, kes nägi Prantsuse pataljonide sissemarssi Nowogródekisse.

Krimmi-reisil oli Mickiewicz kaaslaseks olnud temast veidi vanem iidsest Poola suuraadlisooist põlvnev Henryk Rzewuski. See vaimukas mees ja silmapaiste jutustaja oli kasvatatud Bonal-

dile⁴ ja de Maistre'ile⁵ truult andunud reaktioonilises aristokraatlikus ümbruses. 1812. a oli ta Peterburis tutvunud de Maistre'iga isiklikult, ning ta astus esialgu eraelus, hiljem ka kirjanduses üles selle ajastu ülimalt suurepärase autoriteetide-kaitstja vaadete täisverelise eestkõnelejana. Rzewuski elas 18. sajandi Poola aadlielu mälestusis. Temas oli varjul kirjanikuanne, millest ta ise aga põrmugi teadlik ei olnud. Ajal, mil Mickiewicz elas Roomas kaks talve Rzewuski seltskonnas, veenis ta Rzewuskit kirjutama: ta järeldas tema jutustamisoskusest, et mehel peaks ka kirjutades kujutusoskust olema. Kui Rzewuski oli tema õhutusel kirja pannud mõned värsid, mis olid Mickiewicz'i arvates aga viletsad, ei lasknud too ennast siiski kõigutada, sest ta oli algusest peale arvanud, et Rzewuski on võimeline ennast avaldama just proosavormis. Ta veeniski teda proosat kirjutama. Rzewuski tegi nii ning asi õnnestus. Kummalisel kombel oli sel proosal hiljem mõju Mickiewicz'i enda peale.

Rzewuski kirjutas paksu kõite memuaare eelmisest sajandist tolle ajastu stiilis. Väljamõeldud autori nimeks oli Severin Soplica, üks vürst Karol Radziwiłłi teener ja kaaskondlane. Nendes lõdvalt seotud, värvikat ajapilti andvais mälestusis, milles leidis rohkesti tugevate joontega eeskujulikke karakterikirjeldusi, on peategelaseks Leedus nii populaarne vürst Radziwiłł, hüüdnimega *Panie kochanku*, mis oli vürsti meelispöördumine (armas härra! armas sõber!). Tegevus toimub 1770. aasta paiku. Raamat võeti ilmunisel 1839. a vastu ülevoolava vaimustusega, seda loeti, nagu olekski tegemist ehtsate mälestustega vanadest aegadest.

Raamat oli valmis juba 1832. a, ja on päris tõenäoline, et Mickiewicz sai Rzewuskilt tõuke tegelda sajandivahetuse Poolaga. Sellele viitab juba asjaolu, et temagi kangelane kannab perekonnanime Soplica. 1832. a lõpul alustab ta tööd *Pan Tadeusz*'iga, nimetades seda ühes detsembrikuises kirjas "maa-aineliseks teoseks Hermanni ja Dorothea laadis", millest ta juba tuhande jagu värsse olevat kokku sikerdanud. Kirjutades tundus talle, nagu oleks ta

⁴Bonald, Louis Gabriel Ambroise (1754–1840), prantsuse filosoof, traditsionalismi põhjendaja. *Toim.*

⁵Maistre, Joseph de (1754–1802), prantsuse literaat, teokraatia ja absolutismi pooldaja. *Toim.*

asunud elama Leetu. Veebruaris 1834 lõpetab ta poemi, mida ta mainib kuidagi üleolevalt ja möödaminnes nagu mingit bagatelli, vastupidiselt *Dziady*'le, mida tahab jätkata, tegemaks sellest oma "ainukese lugemisväär töö". Märkimisväärset viisil andis aga avalikkuse hääl sellele kiiresti hinnangu ja kaugelt õiglasema kui kirjanik ise. Ta ise ei osanud oma õnne hinnata õigesti: ta oli tabanud seni puutumatu aine, sellise algelise looduse, mille poeesiat ta suutis elava kujutlusvõimega edasi anda, ja samal ajal leidnud omapärase kommetega korrastatud anarhia koos üksikisiku taltsutamatu vabadusega, mis kõik oli sügavas vastuolus teiste Euroopa ühiskondade politseiliselt kindlustatud üheülbalisusega.

Mickiewicz ei olnud pelgalt talendikas jutustaja nagu Rzewuski, kes hooletus, fragmentaarses proosas möödaläinud aega kirjeldas; tema mälestused, tähelepanekud, unelmad ja lootused on kirja pandud kaasakiskuva meloodiaga, nii et ühtegi silpi ei saaks ühestki reast ära võtta, ilma et selle puudumist tajutaks; tema ehitas oma peateose üles niisuguse aegu trotsiva vastupanujõuga, et see hilisematele põlvetele Poolas sai otsekui rahvusliku pärandi hiidteemandiks, millele lihvimine on andnud hindamatu väärtuse ja mille külge ükski hammas ei ole saanud hakata.

On väga iseloomulik, et Mickiewicz'i kaasaegsed hindasid *Pan Tadeusz*'is ennekõike minevikukirjeldusi. Poemi peeti samalaadseks "Soplica mälestustega", ja nii saigi järgneval ajal kõiki-dest Poola romantika elementidest määravaks just see, mis juba algusest peale tegelikult tähtsusetu ei olnudki, nimelt vana-aadellik element. *Tadeusz*'i jälgedes võrsusid vana-aadellikud epopöad ja romaanid, nii et Slowacki isegi oma *Agamemnoni hauasambas* pidi hoiatama selle ikka ja jälle ilmneva, selle põletava Nesso-se särgi eest, mida uus Poola kandis, niisiis vana šlahta punase kontuši ja kuldse vöö eest.

Praegu taipame vaevalt, et *Pan Tadeusz*'is on sedasama, mis võiks meenutada Walter Scotti ja millele võrratu poem võlgnebki oma toime 1840. aastate põlvkonnas. Tänapäeval on õige põhjus selgelt silme ees: Mickiewiczil õnnestus lõpuks ja ainukesena kolmest suurest poeedist luua teos, mis on niihästi rahvalik kui surematu, sest ainult tema üksinda asus kirjeldama reaalsust ilma fantaseerimise ja spiritismita, ja seda mitte ajaloolise maalinguna maailmast, mis asub poolpeitunult mineviku-udus, vaid sellest,

mida ta ise oma selgete ja tarkade lapsesilmadega enne selle kadumist oli näinud.

Poeemi alapealkiri on "Viimne retk Leetu", mis viitab vanale anarhiakombele lahendada kahe aadliperekonna vahelist tüliküsimust nõnda, et üks perekond kogub kõik oma poolehoidjad kokku, et ratsutada siis teise valdustesse ning võtta tüli põhjustanud asi või maatükk endale relva jõul. Nii sünnib siingi. Soplica ja Horeszko perekondade vahel on säilinud vana tüli ühe lagunened lossi omandiõiguse pärast. Soplicowosse on kogunenud ümbruskonna aadel, et tüli lahendada. Seal siis saamegi tuttavaks kõikide tegelastega: peategelane Tadeusz; tema äi kohtunik Soplica; vastasrinnast veidi kerglane itaaliapäraselt romantiline krahv Horeszko, kelle näol kirjanik olevat andnud temalt Maryła⁶ südame röövinud mehe portree; Telimena, ilus ja armastusväärne, mitte enam päris noor kokett Peterburist; noor naiivitar Sophia Horeszko soost, keda kohtuniku majas kasvatatakse (neiuke, kel on mõningaid Maryła jooni); lõpuks terve parv eeskujulikult kujutatud külalisi. Minnakse põlismetsa karujahile, mida kirjeldatakse võrratu jõuga. Jahimehed satuvad surmasuhu, aga karu tapab müstiline bernhardiinimunk Robak, kes kõikvõimalikes olukorras esineb abimehe ja päästjana. Krahv Horeszko ärritub karunaha jagamisel; sellest hargnebki "retk" ning Soplica omaks tunnustatud loss vallutatakse jõuga. Triumfi pühitsetakse vägeva joomaga, kusjuures kogu seltskond nii purju jääb, et kohaletõttavad Vene sõdurid neist võivad jagu saada ja neid kinni siduda nagu loomi. Venelaste vastu tunnevad aga kõik poolakad end liitlastena. Robak kavandab plaani, kuidas vangid vabastada ja venelased üle trumbata. Läheb lahinguks, kus ta ise saab surmavalt haavata, kuid võit on poolakate päralt. Nende juhid peavad nüüd muidugi põgenema, pääsmaks jälitajaist, nad ületavad Neemeni, astuvad Napoleoni väkke ja pöörduvad varsti tagasi Poola sõjaväe ohvitseridena Dąbrowski (Dombrowski) juhtimisel, kelle lipp ühendab nüüd kõiki endisi vaenlasi. Tadeusz Soplica pulm Sophia Horeszkoaga peetakse vaenulike sugukondade vennastuspeona ja suurel pidusöögil esitab mängumees Jankiel selles vaimus Poola ajaloo aastani 1812, kuni kõik lõpeb helgete lootuste koidupunas.

⁶Poeedi armastatu. *Toim.*

Peategelane Tadeusz on armastusväärne ja uljas noormees, mitte sugugi huvitavam kui mõni Walter Scotti kangelane, ja tal pole mingit muud ülesannet kui ainekukku koos hoida. Tema noorukikarakterit on kirjeldatud vabalt, ilma silmakirjatsemise või ilustamiseta; aga midagi eriti paeluvat temas ka pole. Tõeline kangelane pole mitte Tadeusz, vaid tema isa Jacek, kes on peitnud oma nime ja seisuse Robaki mungariüü alla.

Jacek on kunagi varem tapnud Sophia vanaisa, magnaat Horeszko, kui see parajasti oma lossi venelaste vastu kaitses. Suur isand oli kunagi Jaceki kosjad tagasi lükanud, umbes nii nagu krahv Ankwicz, kes siin on prototüübiks, seda tegi Mickiewicziga. Jacek ei näe kunagi enam tütar Evat (nimigi on säilitatud), kes sunnitakse abiellu, millest sünnib Sophia. Ta ise abiellub ilma armastuseta, sellest ühendusest sünnib poeg Tadeusz, siis kahetseb ta bernhardiinimungana pattu Horeszko tapmise pärast, laseb kasvatada Sophiat ja valvab ettenägeliku saatusena teda ja oma poega. Horeszko mõrvarina on temast räägitud kui Vene käsilasest; tegelikult on ta üks Prantsuse valitsuse usaldusmehi, kes peab ette valmistama suurt poolakate ülestõusu. Ta langeb võidukas lahingus venelaste vastu ning ta hauale kinnitatakse Au-leegioni rist.

Jaceki keskses kujus on näha Mickiewiczzi uue poemi võrsumist tema varasemast loomingust. Tapjana solvatud uhkuse pärast, kahetseva mungana, kes elust taandumisega lunastab ühe silmapilgu ohjeldamatut metsikust, viitab ta kunagistele Byroni kangelastele, kes on olemuselt lähisuguluses kõigi Mickiewiczzi romantilis-kirglike peategelastega. Mõnes mõttes on tegemist niisama truu peegelpildiga kirjaniku isiklikest elamusist nagu Gustavi ja Konradi kujus⁷. Ent Jaceki hingeelu lüürilisromantilisest tuumast puhkeb eepiline rikkus nagu tõrust tamm. Üksikisiku saatus lahustub täielikult terve rahva omas, kelle head ja vead laotatakse lugeja ette, nii et me näeme tema tülihimu, parteiriide ja kodusõjakalduvust, ent õpime tundma ka tema vaimustust, millest ürgneb valmidus tõusta ühise väena, niipea kui Euroopa hingus temani jõuab, et teha teoks oma ideaali. Varasematest teos-

⁷Peategelased Mickiewiczzi poemides *Dziady* ja *Konrad Wallenrod*. Toim.

test tuntud pime vihkamine on siin kadunud. Sündinud poolakas Plut paljastatakse ülejooksikuna ja aetakse armutult minema. Samas on aga venelane Rõkov tubli ja ausameelne vennas, kergelt joomahimuline — nagu poolakad isegi —, kuid äraostmatu ja heasüdamlik.

Kogu lugu kokku võttes näeme, et üksiku inimese kirjeldamine pole siin sugugi peaasi. Peaasi on avar looduse ja inimelu kui loodusest tingitu kirjeldamine.

Karujahi kirjelduses on koht, kus piirkonna *wojski* (see on aanimetus: tribuun) pärast karu tapmist oma jahisarvel puhub halalii-fanfaari surmatud metsaoti auks.⁸ See kõlab umbes nii:

Sel ajal aga *wojski* võõrihmasse haardus,
 kus pühvlisarv tal rippus, pikk, kirju ja kaardus
 nagu boamadu päris, ja mõlema käega
 selle huulile tõstis ja säärase väega
 siis puhus, et põsk punnis, silm verdunud rõhust,
 hing pakil, hästi kokku end tõmmates kõhust:
 nagu tormi eest kadus ürgmetsade vaikus,
 kui kahekordsel kajal sarv kõlas ja kaikus.
 Nii erk ja puhas oli ta viiside lummus,
 et kuuldes iga jääger ja ajaja tummus.
 Vana näidata tahab, mis kõike ta suudab,
 imeks küttide kõrvus ta kooskõlad muudab:
 tume tammik ja tihnik ees tuksub ja tuikab,
 tulvil kütte ja koeri, kui ainult ta huikab.
 Loo tervest jahist ette ta otsekui maaliks:
 need kumisevad kõlad on algussignaaliiks,
 siis miski ähib, ägab, koerakari haugub,
 kiledat kisa kuuldu, mitu püssi paugub.

Ta katkestas. Sarv suule jäi veel mõne aja,
 nii et mõeldi: ta jätkab, kuid jätkas vaid kaja.

⁸Tegelikult küll eelneb *wojski* sarvelugu jahile endale. *Toim.*

Siis taas ta puhus. Kujult sarv muutuvat tundus
ja näis, et *wojski* huulil kord venis, kord pundus,
tehes loomade hääli: nüüd otsekui hunti
pikalt ulguvat kuuldi ja jubedust tunti,
samas möriseb karu, siis roigab ja röögib,
ja kuskil on üks tarvas, kes mõurab ja mõögib.

Ta katkestas. Sarv suule jäi veel mõne aja,
nii et mõeldi: ta jätkab, kuid jätkas vaid kaja.
Seda kunsti, mis loodi nii sarve kui suuga,
kordasid tammed-pöögid, puu kõrvuti puuga.

Ja taas ta puhus. Sada näis sarve ta sarves;
küll kihk, küll raev, mis aga ses küttide parves
selles-tolles on hingel, toob lisa ta loole,
võiduhümnina tõustes siis pilvede poole.

Ta katkestas. Sarv suule jäi veel mõne aja,
nii et mõeldi: ta jätkab, kuid jätkas vaid kaja.
Iga puu nagu sarveks nüüd isegi muutus
ja laaned laulsid: kokku koor kooriga puutus;
kes teab kus kauges kohas, kaugemas kui kauges,
üha puhtam ja vaiksem, see muusika rauges,
kuni lõplikult lakkas siis taevasel lävel.⁹

Mida siin arvatakse *wojski* mängust, see annab täpisealt edasi Mickiewicz'i soovitud. Igatsedes taga lapsepõlvemuljeid looduse ja inimeste elust maal, kus kehtis üks naiivne ja kirev tsivilisatsioon, eemal tööstusest, omalaadse käsitöendusega, väljaspool politseiiriki, aga traditsiooniliselt heakskiidetud anarhiaga, paneb maapagulane kõnelema Leedu põlismetsad, kirjeldab rõõmsat ja metsikut jahti, loomade hääli, lindude sädinat, karude mörinat, ürgtarva mõuramist, kõikide inimhäälte koori. See paisub tasest sosinast pöögilt pöögile, tammelt tammele, kuni näib, nagu

⁹Adam Mickiewicz. *Pan Tadeusz czyli Ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem.* Ks. 4, w. 660–700. Tõlkinud Ain Kaalep.

oleks tal tuhandeid toone oma metsasarves, nagu oleks selles kõigi igavikku läinud põlvkondade hääled.

Neid hääli kuuldub poemis üha laiema voona, üha puhtamal kõlal otsekui maa ülima igatsusena armastuses ja valus, lootuses ja raevus, metsikuses ja narruses, naljas ja vaimustuses, kuni näib, nagu täidaks see laul ja mäng Poola taeva. Ja kui märgata, kui sügavalt see luule veel tänapäeval poolakate meelele mõjub, siis tulevad meelde sõnad *wojski* kuulajate kohta: neile näis, nagu mängiks ta veel ka siis, kui ta juba ammu oli lakanud. Nii täielikult elab Mickiewiczki selles kajas, mille ta ise esile on kutsunud.

GEORG BRANDES (1842–1927), taani kirjandusteadlane ja kriitik, oli oma elu viimaseil aastakümneil Eestis hästi tuntud, isegi mõne meie kirjandusinimesega (Gustav Suits, Aino Kallas) isiklikes suhteis, mis siinset kultuurielu kahtlemata mõjutasid. (Lähemalt vt Nigol Andresen, “Lehekülg Aino Kaldast ja Georg Brandesest”; “Georg Brandes” — raamatus *Suits ja tuli*, Tallinn, 1983, lk 211–255). Teda on meil loetud palju, eeskätt muidugi saksa tõlkeis, kuivõrd seni ühtki tema teost eesti keelde tõlgitud polnud. On omajagu paradoksaalne, aga sellele suurele maailmakirjandusmehele ehk iseloomulikki, et tema sõna meieni eesti keeles jõuab — poola kirjanduse tutvustajana.

ADAM MICKIEWICZ (1798–1855), ilmselt tuntuim poola (omamoodi ka leedu) poeet, kelle 200. sünniaastapäeva s.a detsembris tähistab terve kirjanduslik maailm, on meile seni paraku ainult nimeks jäänud, eesti tõlkeid tema loomingust peaaegu polegi. *Pan Tadeusz*’i tõlge poeedi andunud austajalt Aleksander Raidilt (1912–1983) jäi kahjuks vajaliku lõppviimistluseta.

Minul tekkis kontakt saksa luuletõlkija Hermann Buddensiegiga (1893–1976), kellel valmis *Pan Tadeusz*’i uus saksa versioon (muide heksameetris!) ja kes andis välja erakordselt huvitavat ajakirja *Mickiewicz-Blätter*, mille paljude numbrite õnnelik omanik ma olen. Mickiewiczzi tähtpäeva eel sirvisin need läbi ja õige mitme mõeldava artikliessee-lühiuurimuse seast valisin lõpuks Brandese oma, milles on mingit meile hästi mõistetavat teemale lähenemist. Taani originaali saime tänu Vello Helgi abile. Olgugi Brandese hinnang “sajandi ainuke eepos” *Kalevala* ja *Kalevipoja* tundjaile võõrastav, vahest isegi solvav — kuid möödunud sajandist tulnud suur eurooplane peaks siiski tohtima olla “europotsentrist”; isegi hea, et ta Saksamaast ida poole suutis vaadata,

Pan Tadeusz

sealjuures piirdumata vene kirjandusega. Ka eesti alles tärkava kirjanduselu vastu on ta ju huvi tundnud. Ja et *Pan Tadeusz* on tõesti vaimustust väärt, selles ei kahtle keegi, kel sellest suurteosest veidigi aimu on. Ei tule unustada seda, mis realismi apoloogedile Brandesele kindlasti oligi kõige tähtsam: poemi suhtelist kaasaegsust, loobumist igasugusest mütoloogiast. Et ta Puškini suurilmaeeposest (miks mitte kasutada sellist nimetust!) *Jevgeni Onegin* mööda vaatab, on ju mõistetav; argentiinlase José Hernándezi (1834–1886) gautšo-eepest *Martín Fierro* (1872, 1879) ta aga ilmselt ei tundnud — see oleks tema jaoks võinud küll olla “sajandi teine eepos”! Aga juba väljaspool Euroopat. . .

Kõige tähtsam meile peaks praegusel puhul olema see, et meil on meeldiv põhjus meenutada siinmaal mitmel kultuuriperioodil vägagi sügavat huvi pakkunud poola kultuuri.

Ain Kaalep

Adam Mickiewicz

ANTONI UNIECHOWSKI

KAOSETEADUS VÕI KAOS TEADUSES?

Jean Bricmont

Tõlkinud Toomas Kihu

4.4. Bergson, Popper, Feyerabend (ja teised)

Siin puudutan mitmesuguseid eksitusi, mida filosoofid on aegajalt levitanud. Bergson oli üsna teadusväline mõtleja ja küllap paljud lugejad imestavad, et mis tema siia puutub. Olen isegi väga üllatunud nähes, kui sümpaatne on Bergson Prigogine'ile ja Stengersile (vt kirjanduse loetelu raamatutes Prigogine, Stengers 1979, 1988). Aga Bergsonil on olnud — ja ma kardan, et on ikka veel — väga suur mõju, vähemalt prantsuse kultuuri-ruumis.⁵⁸ Nii on tema olnud üheks laialt levinud eksiarvamuse

Algus eelmises numbris. Tõlgitud käsikirjast “Science of Chaos or Chaos in Science?”, mis on esitatud avaldamiseks New Yorgi Teaduste Akadeemiale ja ajakirjas *Physica Magazine*. Ilmunud *Physica Magazine*'is 1995, kd 17, nr 3–4, lk 159–208.

⁵⁸Mäletan, et esimest korda kuulsin erirelatiivsusteooriast teismelisesena seoses sellega, et Bergson oli väidetavalt teooria kummutanud! Ta arvas — ja küllap õigustatult —, et tema intuiitiivne arusaam aja kestvusest on teatud vastuolus absoluutse samaaegsuse puudumisega relatiivsusteoorias. Ta otsustas lihtsalt, et on olemas mingisugune “teadvuse aeg”, mis on niisama absoluutne nagu Newtoni aeg, ning et Lorentzi teisendused on pelgalt teatud tüüpi koordinaadid, mida üks vaatleja “omistab” teisele. Sattunud kaksikute paradoksiga raskustesse, otsustas ta, et kiirendus on suhteline nii nagu ühtlane liikumine ning et kui kaksikud taas kohtuvad, on nad ühevanused! (Vt Bergson 1923.) Vähemalt oli Bergsonil praktilist taipu pärast pikka poleemikat Einsteiniga

allikaks, et elu ja termodünaamika teine seadus on vastuolus. Bergson vastandas "materiea" ja "elu" ning sellega koos intellekti ja intuitsiooni. Intellekt võib aru saada materieast, ent intuitsiooni on vaja selleks, et mõista elu.⁵⁹ Pehmelt väljendudes: Bergson ei kuulunud DNA avastamise teerajajate hulka.⁶⁰ Tema pidas väga tähtsaks termodünaamika teist seadust, mida ta kutsus "kõige metafüüsilisemaks füüsikaseaduseks" (Bergson 1907: 246).⁶¹ See kinnitas tema "arusaama, et materiaalne maailm on nagu langev raskus" (Bergson 1907: 266), seega "kogu meie analüüs näitab nimelt, et elu on püües üles ronida mäest, kust materiea on alla laskunud" (Bergson 1907: 267). "Tõsi on see, et elu on võimalik seal, kus iganes energia laskub Carnot' seaduse järgi ning kus mingi vastupidises suunas toimiv mõjutegur võib seda laskumist aeglustada" (Bergson 1907: 278). See kõik on muidugi väga metafoorne, ent Bergsoni filosoofia *ongi* otsast lõpuni "metafoorne dialektika, ilma loogikata, kuid mitte poeesiata", nagu nimetab

oma raamatu kordustruküri väljaandmine seisma panna. Kuid — ja see näitab ilmekalt meie "intellektuaalset" kultuuri — *täpselt sedasama viiga* on korranud mõned ta imetlejad, nagu Jankelevitch (1931: 2. ptk), Merleau-Ponty (1968: 319) ja Deleuze (1968: 79; vt ka ta hilisemaid kirjutisi). Muidugi öeldakse kõike seda tehes füüsikutele, et nemad jäägu oma "matemaatiliste avaldiste ja matemaatilise keele" juurde ning jätku sügavad "teadvuse aja" küsimused filosoofidele. Tänapäevase katse kuidagiviisi Bergsoni universaalset aega mõtestada võib leida raamatu *Entre le Temps et l'Eternité* esimesest lisast (Prigogine, Stengers 1988).

⁵⁹Tema filosoofia kriitikat vt J. Monod 1970 ning B. Russell 1946. Bergsoni ja Prigogine'i vahekorra kohta vt G. Moreau 1989. Põhihüda, mis on seotud Bergsoni lakkamatu mõjuga, on kenasti väljendanud B. Russell: "Bergsoni moodi antiintellektuaalse filosoofia juures on halb see, et ta vohab jõudsasti just intellekti vigadele ja eksitustele toetudes. Seega kipub ta eelistama halba mõtlemist heale, kuulutama iga hetkelist raskust lahendamatuks ning pidama iga rumalat viiga intellekti pankroti kuulutuseks ja intuitsiooni triumfiks" (Russell 1946: 831).

⁶⁰See väide polegi nii anakronistlik, nagu võib paista. Tuletage meelde Weismanni töid sajandivahetusel iduplasma pidevuse kohta.

⁶¹Nagu me näeme 5. peatükis, on see tõenäoliselt neist seadustest kõige vähem metafüüsiline (olugi et see terminoloogia mulle ei meeldi), sest see pole puhtalt dünaamikaseadus.

seada Monod (1970). Igal juhul on elu täiesti kooskõlas termodünaamika teise seadusega (vt ptk 3.3).

Popperi juurde tulles oleme juba täheldanud, et tal oli raskusi statistilise mehaanikaga. Et Popperit hindavad teadlased üldiselt positiivselt,⁶² tasub tema vastuväiteid lähemalt vaadata. Ta võttis liiga sõna-sõnalt Heisenbergi, Borni ja Pauli väiteid pöördumatuse "subjektiivsuse" kohta (vt ptk 3.5), keda ta pidas (võib-olla õigustatult) kvantmehaanika Kopenhaageni interpretatsiooni subjektivismi teerajajaks (Popper 1956a). Peale selle oli ta tugevasti determinismi vastu, ta oli veendunud, et "statistiliste jadade veidralt seaduspärane käitumine jääb deterministi jaoks lõppkokkuvõttes taandamatuks ja seletamatuks" (Popper 1956b: 102). Nagu ma näitasin peatükis 2.2, ei ole tõenäosuse kasutamise mingeid probleeme ka deterministlikus maailmas. Popper mõtles siis välja tõenäosusele üsna ähmase "kalduvuse" interpretatsiooni. Ta arvas ka, et tuleks "objektiivselt" defineerida, mis on juhuslik jada. (Nullide ja ühtede) jada on juhuslik siis, kui leidub (peaaegu) ühepalju nulle ja ühtesid, leidub ühepalju paare 00, 01, 10, 11 jne (vt Popper 1956a: 112). Ta ei mõistnud vist, et see on sama mis ütelda, et "mikroskoopiline konfiguratsioon" (jada) annab teatud "makroskoopilistele muutujatele" (lõplike alamjadade esinemise keskmine arv) väärtused, mille annab ülekaalukas enamik jadasid. Seega pole erinevus sellest, mida ta kutsus "subjektiivseks" seisukohaks, üldse nii suur.

Lõpuks oli Popper väga kriitiline Boltzmanni suhtes. Kuigi ta peab lugu Boltzmanni realistlikust filosoofiast, nimetab ta Boltzmanni ajanoole interpretatsiooni "idealistikuks" ja vääraks. Nagu me nägime, sunnib iga pöördumatuse selgitus meid lõppkokkuvõttes tunnistama, et universum sai alguse "võimatust" seisundist. Boltzmann püüdis seda selgitada nii: igaveses ja lõpmatus universumis, mis on globaalselt tasakaaluseisundis, esineb igasuguseid fluktuatsioone. See, mida me oma universumiks kutsume, on just ühe sellise hiiglasliku fluktuatsiooni tagajärg, mis on teel

⁶²Vt nt Monod' sissejuhatust *Teadusliku avastuse loogika* prantsuskeelsele väljaandele (Popper 1958) ning samuti Prigogine'i ja Stengersi töid (nt 1988: 173). Filosoofilist Popperi-kriitikat vt Putnam 1974 ning Stove 1982. Kriitikat tema ajanoole kohta vt Ghins *s.a.*

tagasi tasakaaluasendisse. Aga see selgitus tegelikult ei kõlba. Tõepoolest, kui fluktuatsiooniteooria kehtiks, oleks kõige tõenäolisem oletada lihtsalt, et mu aju on tasakaaluseisundist väljavii-vaks fluktuatsiooniks just käesoleval hetkel just selles väikeses ruumi piirkonnas, ning polegi olemas ühtki tavapärasest keha uni-versumis (tähti, planeete, teisi inimesi) ja kõik mu (kujuteldavad) tajud ja mõtted on lihtsalt kodeeritud mu neuronite seisundis-se (s.o solipsismi “teaduslik” versioon). Kui tahes ebatõenäoline seesugune fluktuatsioon ka oleks, on ta ikkagi palju tõenäolisem fluktuatsioonist, mis tekitab nähtava universumi, mille osaks on ka mu aju. Seega fluktuatsiooniteooria järgi peaks see “solipsist-lik” fluktuatsioon olema esinenud palju rohkem kordi kui too suur fluktuatsioon, milles me elame, ning seetõttu ei saa ära seletada, miks me juhtumisi just tolles teises elame (fluktuatsiooniteooria kohta vt Feynman 1967; Lebowitz 1993).

Boltzmanni kosmoloogia ei kõlba. Mis siis? Kui ilmus Pop-peri töö (1974), ei võtnud keegi Boltzmanni kosmoloogiat nagunii tõsiselt — selle olid juba ammu kõrvale lükanud üldrelatiivsusele toetuvad kosmoloogiad. Pealegi ei esitagi Popper seda vastu-väidet, mida äsja kirjeldasin. Tema kriitika seisneb pigem selles, et Boltzmanni seisukoht muudab ajanoole “subjektiivseks” ja Hi-roshima illusiooniks, “meelepetteks”. See on täielik jama. Boltz-mann annab pöördumatutele protsessidele täieliku ja otsekohe-se selgituse, mille järgi Hiroshima on just nii objektiivne, nagu ta kahjuks on (kui seda kirjeldada makroskoopilisel tasandil — seda peame just “Hiroshimaga” silmas). Muidugi jäävad alles küsimu-sed, mis puudutavad universumi algseisundit. Boltzmanni ajal oli kosmoloogiast väga vähe teada. Boltzmanni hüpoteesi läbikuk-kumine algseisundi päritolu kohta näitab, et kosmoloogia nagu muu teaduski ei saa põhineda üksnes puhtal mõtlemisel.⁶³

⁶³Leidub viiteid sellele, et Boltzmann ei võtnud oma fluktuatsiooni-teooriat liiga tõsiselt. Näiteks kirjutab ta, “et maailm sai alguse väga ebatõenäolisest algseisundist — niipalju võib välja lugeda kogu teooria alushüpoteesidest ning me võime ütelda, et põhjus selleks on niisama tundmatu nagu põhjus, miks maailm on selline, nagu ta on, ja mitte teist-sugune” (Boltzmann 1974: 172). Üldiselt on Boltzmann ebateaduslike spekulatsioonide vastane. Oma Schopenhaueri-kriitikas võtab ta väga darvinistliku (ja üllatavalt tänapäevase) seisukoha inimkonna suhtes. Ta

Popper oli ka liiga palju mõjutatud Zermelo vastuväidetest Boltzmannile Poincaré kordumisteoreemi kohta, millest oli eespool juttu (vt Popper 1974). Aga tal on veelgi veidramat kriitikat: artiklis "Pöördumatus" (Popper 1958) väidab ta, et Browni liikumine (kus fluktuatsioonid võivad tõmmata osakest gravitatsioonile vastupidises suunas) on tõsiseks probleemiks termodünaamika teisele seadusele. Maxwell oli juba pannud tähele, et "teist seadust rikutakse pidevalt igas piisavalt väikeses molekuli kogumis. [...] Kui nende arvu suurendada, siis mõõdetava kõrvalekalde tõenäosust võib pidada võrdseks niisama hästi kui võimatusega" (Maxwell 1878; tsiteeritud Lebowitz 1993b järgi). Minnes halva juurest veelgi halvema juurde — Feyerabend leiutab "teist järku igiliikuri" (s.o sellise, mis aktsepteerib termodünaamika esimest seadust, aga mitte teist), kasutades *ühtainsat molekuli* (Feyerabend 1966). Ta lisab, et eeldab "hõõrdumiseta seadmeid" (nii oli tal mugavam). Sedasama kordab ta oma populaarses raamatus *Meetodi vastu* (1975), kus ühtlasi selgitatakse, et Browni liikumine lükkab ümber termodünaamika teise seaduse.⁶⁴ Nii juhataksegi haritud avalikkus eksiteele, pannes ta uskuma, et

alustab tähelepanekust, et kääritatud puuviljamahla joomine võib olla väga tervislik: "Oleksin ma karsklane, ei oleks ma elusana Ameerikast tagasi tulnud, nii tõsine oli verine kõhutõbi, mille sain halvast veest [...] ning ma pääsesin vaid tänu alkoholsetele jookidele" (Boltzmann 1974: 194). Aga alkoholiga võib kergesti liiale minna. Sama kehtib moraalmõistete puhul. "Me oleme harjunud kõike hindama selle väärtuse järgi; vastavalt sellele, kas ta soodustab või takistab elutingimusi, on ta väärtuslik või väärtusetu. See saab nii harjumuspäraseks, et me arvame, et peame endalt küsima, kas elul endal on väärtust. See aga on üks täiesti mõttetühi küsimus" (Boltzmann 1974: 197). Lõpuks täheldab ta, et teoreetiliste mõistete puhul peaksid meie mõtted vastama kogemusele ning liialeminekut tuleb ohjeldada: "Isegi kui seda ideaali arvutavasti kunagi täielikult ei saavutata, võime siiski sellele lähemale jõuda ning see teeb kindla peale lõpu ärevusele ja piinlikule tundele, nagu oleks meie siinolek mingi mõistatus. Mõistatus on see, et maailm üldse on ja et on ta niisugune, nagu ta on; et on arusaamatu, mis on põhjuse ja tagajärje vahelise korrapärase seose põhjuseks, ja nii edasi. Inimesed vabaneksid vaimsest migreenist, mida nimetatakse metafüüsikaks" (Boltzmann 1974: 198).

⁶⁴Seda viga kordab koos paljude teistega Woods 1995: 177.

on tõsiseid lahendamata probleeme, mida “ametlik teadus” oma suva järgi lihtsalt ignoreerib.

Kahjuks pole see veel kõik. Kaasaegne (või postmodernistlik) prantsuse “filosoofia” on lõputu segaduste allikas kaose ja pöördumatuseteemadel. Siinkohal vaid mõned näited. Tuntud filosoof Michel Serres ütleb usutluses teadussotsioloogi Bruno Latouriga — usutus kannab paradoksaalsel kombel nime “Eclaircissements” —: *“Le temps ne coule pas toujours selon une ligne (la première intuition se trouve dans un chapitre de mon livre sur Leibniz, pp. 284–286) ni selon un plan, mais selon une variété extraordinairement complexe, comme s’il montrait des points d’arrêt, des ruptures, des puits, des cheminées d’accélération foudroyante, des déchirures, des lacunes, le tout commencé aléatoirement, au moins dans un désordre visible. Ainsi le développement de l’histoire ressemble vraiment à ce que décrit la théorie du chaos”*⁶⁵ (Serres 1992). Teine filosoof, Jean-François Lyotard kirjutab: *“L’idée que l’on tire de ces recherches (et de bien d’autres) est que la prééminence de la fonction continue à dérivée comme paradigme de la connaissance et de la prévision est en train de disparaître. En s’intéressant aux indécidables, aux limites de la précision du contrôle, aux quantas, aux conflits à l’information non complète, aux “fracta”, aux catastrophes, aux paradoxes pragmatiques, la science postmoderne fait la théorie de sa propre évolution comme discontinue, catastrophique, non rectifiable, paradoxale. Elle change le sens du mot savoir, et elle dit comment ce changement peut avoir lieu. Elle produit non pas du connu, mais de l’inconnu. Et elle suggère un modèle de légitimation qui n’est nullement celui de la meilleure performance, mais celui de la différence comprise*

⁶⁵Jätan tekstid originaalkeelde ning annan vaid toortõlke, sest lollust on raske tõlkida. Raamat kannab nime *Selgitused* ja tsitaat kõlab nii: “Aeg ei jookse alati piki joont ega mööda tasandit, vaid mööda erakordselt keerulist muutkonda, kus justkui paistaks peatuspunkte, rebendeid, auke, rabava kiirendusega korstnaid, lõhesid, tühimikke, kõik külvatud juhuslikult, vähemalt nähtavas korratuses. Niisiis meenutab ajaloo arenemine tõepoolest seda, mida kirjeldab kaoseteooria.”

comme paralogie"⁶⁶ (Lyotard 1979). Sotsioloog Jean Baudrillard täheldab: "Il faut peut-être considérer l'histoire elle-même comme une formation chaotique où l'accélération met fin à la linéarité, et où les turbulences créées par l'accélération éloignent définitivement l'histoire de sa fin, comme elles éloignent les effets de leurs causes. La destination, même si c'est le Jugement dernier, nous ne l'atteindrons pas, nous en sommes désormais séparés par un hyperspace à réfraction variable. La rétroversion de l'histoire pourrait fort bien s'interpréter comme une turbulence de ce genre, due à la précipitation des événements qui en inverse le cours et en ravale la trajectoire"⁶⁷ (Baudrillard 1992). Lõpetuseks, Gilles Deleuze ja Félix Guattari mõistsid kaost nii viisi: "On définit le chaos moins par son désordre que par la vitesse infinie avec laquelle se dissipe toute forme qui s'y ébauche. C'est un vide qui n'est pas un néant, mais un virtuel, contenant toutes les particules possibles et tirant toutes les formes possibles qui surgissent pour disparaître aussitôt, sans consistance ni référence, sans conséquence (Ilya Prigogine et Isabelle Stengers, Entre le temps

⁶⁶"Nendest (ja paljudest teistest) uurimustest järeldub idee, et diferentseeruva pideva funktsiooni kui teadmise ja ennustuse paradigma tähtsus väheneb. Otsustamatustest, kontrolli täpsuse piiridest, kvantidest, puuduliku informatsiooni põhjustatud konfliktidest, "fracta'st", katastroofidest, pragmaatilistest paradoksides huvituses muudab postmodernistlik teadus omaenda arengu teooria katkeliseks, katastroofiliseks, parandamatuks, paradoksaalseks. Ta muudab sõna "teadmine" tähendust ning ütleb, kuidas see muudatus aset leiab. Ta ei tooda tuntut, vaid tundmatut. Ja ta paneb ette legitimatsioonimudeli, mis pole mitte mingil juhul üks parimatest etteastetest, vaid üks paraloogiaana mõistetud erinevustest."

⁶⁷"Ehk peab ajalugu ennastki käsitama ühe kaootilise moodustisena, kus kiirendus teeb lõpu lineaarsusele ning kus kiirenduse tekitatud turbulents eraldab ajaloo lõplikult oma lõpust, nii nagu ta eraldab tagajärjed põhjustest. Lõppsihile, olgu selleks või viimse kohtupäev, me ei jõua, vaid jääme sellest eraldatuks muutuva murduvusega hüperruumi võrra. Ajaloo retroversiooni võiks väga hästi interpreteerida omamoodi turbulentsina, mille on põhjustanud sündmuste etteruttamine, mis pöörab oma suuna ringi ja neelab oma trajektoori."

et l'éternité, pp. 162–163)”⁶⁸ (Deleuze, Guattari 1991). Muidugi pole Prigogine ega Stengers *nendes* segadustes süüdi (siin räägivad nemad universumi päritolust). Aga see näitab teaduse populariseerimise raskusi ja ohtusid. Peale selle on Guattari kirjutanud terve raamatu “Kaosmose” kohta (Guattari 1992), mis on tulvil viidetest olematutele mõistetele, nagu “mittelineaarsed pöördumatud künnised” või “fraktalmasinad”.⁶⁹

5. ENTROOPIAD

Püha entroopia! See keeb!

Hr Tompkins (G. Gamow 1965: 111).

Entroopias on midagi müstilist. Nagu kirjutavad Denbigh 1990 ja Tribus 1963, tegi von Neumann Shannonile ettepaneku kasutada sõna “entroopia” ja lisis, et “see annab vaidlustes sulle eelise, kuna keegi nahunii ei tea, mis asi on entroopia”. Kuid on olemas väga lihtne viis aru saada entroopia mõistest. Vaatleme lihtsalt mis tahes makroskoopiliste muutujate hulka (teatud aja- hetkel) ning vaatleme (mikroskoopiliste muutujate) faasiruumi vastava alamhulga ruumala, milles makroskoopilistel muutujatel on antud väärtus. *Boltzmanni entroopia* (mida defineeritakse makroskoopiliste muutujate väärtuste funktsioonina) võrdub selle ruumala logaritmiga. Niiviisi defineerituna paistab ta üsna suvaline. Me võime defineerida niisama palju entroopiaid, kui me suudame leida makroskoopiliste muutujate hulki. Veelgi enam, et mikro—makro eristuse vahel pole teravat piirjoont, siis me võime alati leida üha peeneteralisemaid entroopiaid, kuni jõuame mikroskoopiliste muutujateni (osakeste asukohad ja liikumishulgad), sel juhul on entroopia konstantne — ta võrdub nulliga (võttes

⁶⁸“Kaos ei määratle niivõrd tema korratus kui lõpmatu kiirus, millega kõik visandatu hajub. See on vaakum, mis pole tühjus, vaid *virtuaalsus*, mis sisaldab kõiki võimalikke osakesi ja toob esile kõik võimalikud vormid, mis ilmuvad ja kaovad otsekohe koostiseta, jäljetult ja järelmita.”

⁶⁹Soovitan neile, keda huvitavad *tensorid* (ja nende rakendused psühholoogias, sotsioloogias jm), Guattari artiklit raamatus Prigogine 1983.

ühikruumalaks ühe mikroskoopilise seisundi, nagu on kombeks kvantmehaanikas arvestada).

Siin tuleb teha mitu märkust:

1. Entroopiad pole tingimata "subjektiivsed". Nad on niisama objektiivsed nagu neile vastavad makroskoopilised muutujad. Jaynes nimetab neid Wigneri eeskujul "antropomorfsedeks" (Jaynes 1983 : 85). Parem nimetus oleks "kontekstuaalsed", s.o nad sõltuvad füüsikalisest situatsioonist ja selle kirjeldamise tasandist.
2. Clausiuse "harilik" entroopia, mis on praktikas kõige kasutatavam, vastab ühele konkreetsele makroskoopiliste muutujate valikule (nt energia ja osakeste arv ühikruumalal üheaatomilises gaasis, kus pole välisjõudusid). Selle entroopia tuleks energia järgi kitsendatuna tasakaaluväärtustele määratleb pöördtemperatuuri. Ei tohi segamini ajada ülal kirjeldatud "paindlikku" entroopiamõistet spetsiifilisemaga, mida kasutatakse termodünaamikas.⁷⁰
3. Tundub, et termodünaamika teist seadust on nüüd raske täpselt sõnastada. "Entroopia kasvab" — jah, aga missugune? Asjade võib läheneda mitmeti. Kõige konservatiivsem viis oleks piirduda antud suletud süsteemi arenguga kahe tasakaaluseisundi vahepeal — siis oleks kasvav entroopia see, millest rääkisime punktis (2). Termodünaamika teine seadus on siis makroskoopiliste muutujate pöördumatu arengu üsna vahetu järeldus: mikroskoopiline liikumine läheb faasiruumi väikestest piirkondadest suurematesse (peatükis 4.2 käsitletud jaotuste mõttes). Gaas kastis läheb ühest tasakaaluseisundist kasti vasakus pooles teise tasakaaluseisundisse kogu kastis. On palju roh-

⁷⁰Seegi on palju segadust põhjustanud nagu "pöördumatuse subjektiivsuski", mida vaatlesime peatükis 3.5 (vt nt Popper 1956a: 111; Denbigh 1990; Ma 1985). Menukas raamatus *Kvark ja jaaguar* kirjjutatakse: "Entroopia ja informatsioon on lähedalt seotud. Õieti võib entroopiat pidada teadmatus mõõduks" (Gell-Mann 1994: 219). Ja edasi: "Matemaatilisel korrektselt on tõepoolest nii, et täiuslikult detailselt kirjeldatud süsteemi entroopia ei kasva, ta jääb konstantseks" (Gell-Mann 1994: 225). See on tõsi, kui sellest õigesti aru saada, kuid küllap on kasulik toonitada, et siin ei viidata "harilikule" termodünaamilisele entroopiale.

kem selliseid mikroskoopilisi konfiguratsioone, mis vastavad ühtlasele tihedusele, kui neid konfiguratsioone, mis vastavad sellele, et gaas on tervenisti vasakus pooles. Aga see termodünaamika teise seaduse versioon on üsna piiratud, sest enamik loodusnähtusi, millele me termodünaamika teist seadust rakendame, pole tasakaaluseisundis. Korrektselt kasutades pakuvad teisel seadusel põhinevad arutluskäigud tasakaaluvälistes olukordades erakordselt kindlat viisi ennustamiseks süsteemi edasist arengut. Me eeldame lihtsalt, et süsteem ei liigu kunagi spontaanselt oma faasiruumi väga väikese alamhulga poole (mille defineerivad makroskoopilised muutujad). Nii-siis kui me märkame sellist arengut, siis paneme selle mõne varjatud välise mõjutuse arvele, mis süsteemi selleks sunnib, ning püüame seda mõjurit avastada (vt ka Jaynes 1991b, kus ta arutleb kenasti termodünaamika teise seaduse näiliste rikumiste üle).⁷¹

4. Enamikus tasakaaluvälistes olukordades on enamikku neist entroopiatest väga raske arvutada või isegi hinnata. Siiski suutis Boltzmann leida oma entroopiale (tema H -funktsioon miinusmärgiga) ligikaudse avaldise, mis kehtib hõredate gaaside puhul (nagu gaas poolitatud kastis 3. peatükis), ning panna kirja ligikaudse entroopia arengu võrrandi. Palju segadust on põhjustanud eespool defineeritud Boltzmanni "üldise" entroopia ning tema lähenduse — (miinusmärgiga) H -funktsiooni — samastamine (nagu rõhutab Lebowitz 1993). Teine sage viga, mida tehakse Boltzmanni võrrandi juures, on see, et aetakse se-

⁷¹Vt nt termodünaamika teisest seadusest tulenevaid kitsendusi mõeldavatele mehhanismidele, mis võisid olla elu allikaks (Elitzur 1994: 11. ptk). Termodünaamika teise seaduse seesuguse kasutamise ning viisi vahel, kuidas mõistavad bioloogid loodusliku valiku seadust, on teatud sarnasus. Bioloogid ei arva, et keerulised elundid tekkisid "iseenesest", vaid otsivad nende ilmnemisele kohastumuslikku selgitust (sissejuhatust evolutsiooniteooriasse vt Dawkins 1986). Muidugi meenutavad mõlemad käsitlused elementaarset tõenäosuslikku mõtlemist: kui viskame münti miljon korda ning avastame olulise kõrvalekalde olukorrast, kus pooled on kullid ja pooled kirjad, siis järeldame, et münt on vildakas (me ei arva ju, et nägime sündinud imet).

gamini tuletuskäigu kaks kontseptuaalselt erinevat osist:⁷² üks on oletus *algtingimuste* kohta ja teine asi on konkreetse lähenduse läbiviimine (s.t Boltzmanni—Gradi piiiril (vt Spohn 1991) saab võrrand täpseks; Kaci mudelis lisas I taandub see piir lihtsalt sellele, et fikseeritud t korral tuleb n lasta minna lõpmatusse). Et selgitada pöördumatut käitumist, tuleb alati, nagu veendusime, eeldada midagi algtingimuste kohta, ning nende eelduste õigekstunnistamine käib statistiliselt. Aga põhimõtteliselt ei nõua see osa mingit lähendamist. Lähendamist kasutatakse siis, kui pannakse kirja konkreetne (ja mõistlikult lihtne) võrrand, nagu tegi Boltzmann. Kui eksida ja neid kahte sammu mitte eristada, satume mõttele, et pöördumatuse juures on mingi sügavam probleem väljaspool selle lähenduse kehtivuspiiri.⁷³

5. Vahel püütakse nende mõttekäikude vastu kasutada Liouville'i teoreemi⁷⁴. Näiteks kirjutavad Prigogine ja Stengers (1988: 104): "Kõik katsed koostada entroopiafunktsiooni, mis kirjeldaks trajektooride hulga arengut faasiruumis, astusid vastu Liouville'i teoreemile, kuna niisuguse hulga arengut ei saa kirjeldada ühegi ajas kasvava funktsiooniga"⁷⁵ (sarnast seisu-

⁷²Näiteks nagu: "Selle nõndanimetatud "molekulaarse kaose" hüpoteesi järgi võib gaasi algseisundis puududa korrelatsioon molekulide kiiruste vahel, kuigi ilmselt molekulidevaheline korrelatsioon eksisteerib pärast pörkumisi. Molekulaarse kaose hüpotees suudab niiviisi peenelt sisse tuua pöördumatuse, mida püütakse näidata" (Lestienne 1990: 172). Boltzmann pole kunagi väitnud, et ta tahab näidata pöördumatust ilma midagi algtingimuste kohta eeldamata. Hoopis teise ja märksa radikaalsema vea teeb aga Bergmann: "On täiesti ilmne, et Boltzmanni võrrand, olles kaugel olemast klassikalise mehaanika seaduste järelduseks, on vastuolus nendega" (Gold 1967: 191).

⁷³Õrnaks analoogiaks: tasakaalulises statistilises mehaanikas on faasiülemineku mõiste. Väljateooria (või van der Waalsi teooria või Curie'—Weissi ehk molekulaarse välja lähendus) annab faasiülemineku ligikaudse kirjelduse. Kuid faasiülemineku mõiste on palju laiem kui selle lähenduse kehtivuspiirkond.

⁷⁴See teoreem ütleb, et kui A on faasiruumi Ω alamhulk, siis $Vol(T^t(A)) = Vol(A)$, kus $Vol(A) = \int_A dx$.

⁷⁵Vt ka Prigogine 1983: 160: "Mehhanitsistliku maailmakäsituse järgi on universumi entroopia tänapäeval võrdne sellega, mis ta oli aja

kohta vt Hemptinne 1995: 8). Vaatlen siin *ühtainsat* ajas arenevate süsteemi, millega on seotud teatud hulk makroskoopilisi muutujaid ning nendega omakorda on seotud entroopia. Aga et makroskoopiliste muutujate väärtused muutuvad ajas, siis muutub ka vastav mikroskoopiliste seisundite hulk. Kastis oleva gaasi puhul kuuluvad mikroskoopiliste seisundite alghulka kõik need, kus osakesed on vasakus pooles, kuna lõpphulk koosneb mikroskoopilistest seisunditest, mis vastavad ühtlasele tihedusele. Teisisõnu ma "pistan" aja kuludes oma mikroskoopilise seisundi erinevatesse mikroskoopiliste seisundite hulkadesse sisse ning selle hulga arengut ei tohi segamini ajada *trajektooride* hulgaga, mille ruumala peab tõe poolest jääma konstantseks (vastavalt Liouville'i teoreemile).⁷⁶

6. Üheks segaduste allikaks on asjaolu, et Gibbsi entroopia — $\int \rho \log \rho dx$, mida vahel peetakse "fundamentaalsemaks" (sest teda väljendatakse faasiruumi jaotusfunktsiooni ρ abil) — on tõe poolest aja suhtes konstantne (jällegi Liouville'i teoreemi põhjal). Aga miks peaks kasutama seda Gibbsi entroopiat väljaspool tasakaaluseisundit? Tasakaaluseisundis langeb ta kokku Boltzmanni ja Clausiuse entroopiaga (kuni ebaoluliste detailideni, mille võib suure osakeste arvul puhul arvestamata jätta) ja kõik on korras.⁷⁷ Võrreldes kaht erinevat tasakaaluseisundit, muutuvad kõik need entroopiad ning muutuste suund

alguses." Või nagu ütleb Convey 1988: 411: "Seni kuni dünaamiline areng on unitaarne, ei saa tekkida pöördumatust. See on tasakaaluvälise statistilise mehaanika põhiprobleem."

⁷⁶Kasutame märkuse 43 tähistusi. Liouville'i teoreemi järgi tõe poolest $Vol(T^t(\Omega_0)) = Vol(\Omega_0)$. Aga $T^t(\Omega_0)$ on hulga Ω_t väga väike alamhulk. Ajades need kaks hulka segamini, saadakse (väär) võrdus $Vol(T^t(\Omega_0)) = Vol(\Omega_t)$. Hulga Ω_t areng ei lange kokku trajektooride hulgaga.

⁷⁷Paneme tähele, et need entroopiad ühtivad (miinusmärgiga) Boltzmanni H -funktsiooniga vaid juhul, kui osakestevahelised jõud võib arvestamata jätta (nagu näiteks väga hõredas gaasis). See on kaunis ilmne, sest H -funktsioon on Boltzmanni entroopia lähendus (vt Jaynes 1983: 81).

on kooskõlas termodünaamika teise seadusega.⁷⁸ Põhjus on selles, et makroskoopiliste muutujate omandatud väärtused on erinevate tasakaaluseisundite korral erinevad. Tõepoolest, püüdes Gibbsi entroopiat “sundida” suurenema — selleks mitmesuguseid jämedakoelisi võtteid kasutades —, tekib mulje, et pöördumatus on põhjustatud ainult sellest jämedakoelisusest ja et ta on seetõttu subjektiivne (vt nt Coveney 1988: 412: “Pöördumatust mõõndakse kirjelduse juures kinnitades, et me jälgime ainult jämedakoelist tõenäosust.”).

7. Ja lõpuks, miks peaks üldse nii palju muretsema entroopia pärast tasakaaluvälistes seisundites? Peab tegema vahet kahe pöördumatuse aspekti vahel: esiteks kalduvad makroskoopilised muutujad alluma pöördumatutele seadustele ja teiseks, kui suletud süsteem on võimeline minema ühest tasakaaluseisundist teise, on vastavad termodünaamilised entroopiad seotud võrratusega. Muidugi on need aspektid omavahel seotud ning neid mõlemat saab põhjendada ühesuguste mõttekäikudega. Aga see ei tähenda, et makroskoopiliste muutujate pöördumatu käitumise seletamiseks peaksime kasutusele võtma entroopiafunktsiooni, mis areneb ajas monotoonselt. Seda võib olla kasulik või huvitav teha, aga seda pole vaja pöördumatuse seletamiseks. Tegelikult pole ju tarvis muud kui defineerida sobival viisil entroopia tasakaaluseisundite puhul — ja see on juba ammuilma tehtud.
8. Jaynes ütleb õigustatult, et ta ei tea, mis on kassi entroopia (Jaynes 1983: 86). Sedasama võiks ütelda maali, silma või aju kohta. Häda on selles, et pole hästi defineeritud makroskoopiliste muutujate hulka, mida iseloomustab väljend “kass”.

⁷⁸Kummalisel kombel võib selle tulemuseni jõuda ka ainuüksi Liouville'i teoreemi kasutades (vt Jaynes 1983: 81), mida just nimelt kõigi hädade põhjuseks peetakse.

6. KORD KAOSEST?

Minu meelest võib kogu filosoofia päästeteed loota tulevat Darwini teoriast. Niikaua kui inimesed usuvad erilisse vaimu, mis võib objekte tunnetada ilma mehaanikata, või erilisse tahtesse, mis samamoodi kaldub kergesti soovima seda, mis meile kasulik, seni ei allu lihtsamadki psühholoogilised nähtused mingitele selgitustele.

L. Boltzmann (1974: 193).

Selles peatükis arutlen pöördumatute protsesside "konstruktiivse rolli" üle.⁷⁹ Ühtlasi kavatsen käsitleda teaduslike avastuste mõju kultuurikeskkonnale. Vähemasti alates valgustusajastust ja entsüklopedistidest on teadlased alati vahendanud oma avastusi ühiskonnale ning populaarteaduslike raamatute ja haridussüsteemi kaudu on nad sügavalt mõjutanud kogu ülejäänud kultuuri. Kuid samas tuleb olla ettevaatlik. Filosoof D. Dennett loeb oma hiljutises Darwinit käsitlevas raamatus üles terve rea evolutsiooni-teooria kohta levinud väärkäsitlusi (Dennett 1995: 392). Üheks neist on see, et enam polegi tarvis loodusliku valiku teooriat, sest meil on nüüd kaosteooria! Ta ei märgi küll selle veidra idee täpset allikat, aga see näitab, kui kergesti võib inimesi segadusse ajada lobeda jutu, analoogiate ja metafooridega.

Mõtlen, et mõned põhimõtted tuleks selgesti üle kinnitada: esiteks pole ükski makroskoopiline süsteem kunagi iseenesest tasakaaluasendist välja hüpanud. Veelgi enam — suletud makroskoopilised süsteemid arenevad alati tasakaaluseisundi suunas. Need on üldised kvalitatiivsed konstateeringud, mis peavad paika makroskoopiliste mehaaniliste süsteemide kohta. Nende reeglite rikkumist pole kunagi täheldatud. Mõistagi ei eitagi keegi avalikult neid printsiipe, kuid kardan siiski, et see tekitab palju segadust.⁸⁰

⁷⁹Pandagu tähele, et sõna "kaos" pealkirjas on mingis mõttes kahe-tähenduslik: mõnikord on tal tehniline tähendus nagu 2. peatükis, teinekord tähendab ta "korrastamata" või "juhuslik".

⁸⁰Siinkohal mõned näited. Cohen ja Stewart kirjutavad: "Süsteemide kalduvus jaguneda alamsüsteemideks on niisama tavaline kui eri süsteemide kalduvus seguneda." (Cohen, Stewart 1994: 259). Või nagu

Muidugi on alati olnud teada, et väljaspool tasakaaluseisundit leidub väga keerulisi ja huvitavaid nähtusi, nagu inimenegi näiteks. Siin tekib kaks täiesti erinevat küsimust. Üks neist on selgitada neid nähtusi mikroskoopiliste seaduste ja algtingimustele seatud sobivate eelduste põhjal. Sellel alal on palju ära tehtud, aga ometi oleme kaugel kõige mõistmisest ning loomulikult ongi selleks, et selgitada inimese päritolu, tarvis Darwini teooriat.

Teine ja palju lihtsam asi on mõista, miks ei ole üldine suundumus tasakaaluseisundi poole *vastuolus* iseorganiseeruvuse, keeruliste struktuuride või elusolendite ilmumisega. *Seda* pole keerule kvalitatiivselt selgitada, vt peatükk 3.3 ja Penrose 1990.

Naaseme (jälle!) Popperi juurde, tema püüdis seda oletatavat vastuolu elu ja termodünaamika teise seaduse vahel (vt märkus 44) ületada Prigogine'ile toetudes (Prigogine 1980), öeldes, et "*avatud süsteemid tasakaaluseisundist kaugel* ei ilmuta tendentsi suureneva korratuse suunas, kuigi nad entroopiat toodavad. Selle entroopia võivad nad üle kanda ümbritsevale keskkonnale ning oma sisemist korda pigem suurendada kui vähendada. Nad võivad arendada struktuuralseid omadusi ja seetõttu käituda just vastupidi tasakaaluseisundisse pöördumisele, milles midagi huvitavat enam juhtuda ei saa" (Popper 1956b: 173). See on õige, eeldusel, et osa keskkonnast on *korrastatum kui süsteem ise*, siin tuleb "korda" mõista tehnilises mõttes: süsteem pluss tema keskkond (vaadeldes neid aproksimatiivselt suletuna) on seisundis, kus entroopia on madal, s.t ta asub *kogu* faasiruumi väikeses alamhulgas ja liigub selle ruumi suurema alamhulga suunas⁸¹ (kus alamhulgad

kirjutab Messen: "Mõnede nähtuste vaatlemisel tullakse järeldusele, et ajal on nool, mis on suunatud suurema korratuse poole, aga teisi nähtusi vaadeldes tundub, et ajal on nool, mis on suunatud hoopis vastupidi, suurema korra suunas. Mida see nool siis tähendab? Kui me võime teda suunata vastupidistesse suundadesse, siis on parem temast enam üldse mitte rääkida" (Messen 1984: 119).

⁸¹ Alati tuleb vahet teha korra täpsel, kuid tehnilisel mõistel ning meie intuiitsel arusaamal korrast. Näiteks kui samastada entroopia kasv "korratuse" kasvuga, siis tuleb mõista, et see on korrektne ainult juhul, kui see on tautoloogia (s.t juhul, kui "korratus" on defineeritud täpsema entroopia-mõiste kaudu). Muidu võib see olla eksitav. Samasugune probleem tekib niisuguste intuiitsete sõnadega nagu "keerukus" (või

on seesugused jaotuselemendid nagu peatükis 4.2). Ent on eksitav oletada, et kord tekib eimillestki, visates “entroopia” lihtsalt täpsemalt määratlemata keskkonda kõrvale.⁸² Ei piisa “avatud süsteemist” — keskkond peab olema madala entroopiaga seisundis. Õige on küll väita, et termodünaamika teine seadus “kehtib ainult suletud süsteemides”, ei tohi aga unustada, et enamikku süsteeme saab vähemalt lähenduses vaadelda suletud süsteemi alamsüsteemidena, ning et seetõttu toob termodünaamika teine seadus kaasa kitsendusi ka avatud süsteemide kohta.

Mõned näited, mis võivad sellist segadust tekitada:⁸³ Prigogine (1983: 157) soovib tuua näidet nende “paljude nähtuste” kohta, mida ei saa allutada Boltzmanni “entroopiakasvu üldisele interpretatsioonile”. Ta vaatleb osakeste süsteemi, mis alustab liikumist korratust seisundist. Siis sunnib “osakestevaheline tugev vastasmõju” neid formeeruma korrastatud kristalliks. See paistab “üleminekuna korratust olukorrast korrastatud olukorda”. Aga kas see on suletud süsteem? Jooniste vahendusel seda selgeks ei saa. Lõppkonfiguratsioon paistab välja nagu täiuslik kristall. Aga kui korrastatud kristalli kujundanud osakeste vahel oli vastasmõju, siis pidi korratul algkonfiguratsioonil olema suur potentsiaalne energia ning järelikult “korrastatud” konfiguratsioonil on suur kiineetiline energia ning tekib võnkumine. Muidugi kui koguenergia on piisavalt väike, on ka võnked väikesed ja tasakaaluseisund

omal ajal ka “informatsioon”). Kui me räägime “aju keerukusest”, on aju muidugi arenenud vähem “keerukatest” struktuuridest, ent neil sõnadest pole siin täpset tähendust. Paneme tähele, et keerukuse täpsed definitsioonid — nt algoritmiline keerukus — ei kata üldsegi selle sõna intuiitiivset tähendust, kuna “juhuslikud” jadad on algoritmiliselt keerukad, ning ükskõik, mida “aju keerukus” või “juhuslik” ka ei tähendaks, nad ei tähenda ühte ja sama (head arutelu sel teemal vt Gell-Mann 1994: 3. ptk).

⁸²Pealegi — nagu veendusime 5. peatükis — pole entroopia päriselt “aines”, mida “eksportida” saab. Selline terminoloogia on kuidagi sobimatu sellisele filosoofile nagu Popper, kes on nii kriitiline “essentsialismi” suhtes.

⁸³Et vältida vääriti mõistmist, lubatagu mul rõhutada, et põhiliselt soovin siin tähelepanu juhtida sellele, et kahetähenduslike väidetega saab mittespetsialistist lugejaid soovimatultki eksitada.

on kristalliline. Aga see pole vastuolus "entroopiakasvu üldise interpretatsiooniga". Tasakaaluseisundid maksimeerivad küll entroopia — kui energia on konstantne —, aga võivad siiski olla kristallilised (vähemalt suuremamõõtmelised võred). See on üks näide sellest, et maksimaalne entroopia ei pruugi ilmingimata olla sama mis maksimaalne korratus (selle sõna tavatähenduses). Teisest küljest, kui esineb hajumine, on võimalik "üleminek korrastatud olukorrast korrastatud olukorda" isegi kõrge potentsiaalse energiaga konfiguratsioonist alustades. Aga see tähendab, et keskkond neelab süsteemi energiat soojusena — järelkult kasvatab oma entroopiat! Ja keskkond pidi alustuseks olema "korrastatud". Ka see on kooskõlas "entroopiakasvu üldise interpretatsiooniga".

Teine näide: Prigogine ja Stengers rõhutavad (1979: 427), et Bénard'i ebastabiilsuse⁸⁴ ilmnemiseks peab süsteemi varustama lisasoojusega. Nagu Meessen on märkinud (1984: 118): "On tähelepanuväärne, et struktuuriloomise algatab soojusallikas, mis harilikult on just korratuse allikaks." See osundus näitab selgesti, mis põhjustab segadust — soojuse lisamine tähendab korratuse kasvu, samal ajal kui tulemuseks on iseorganiseeruva struktuuri ilmnemine. Mõistagi on tarvis temperatuuri erinevust kahe plaadi vahel. Nii, et kui alt üks kuumeneb, peab ülal toimuma teatud jahutus. Jahutus toimib külmutina — niisiis ta nõuab teatud "korrastatud" energiaallikat. Mida rohkem soojust lisada, seda tõhusam peab olema ka jahutus.

Usun, et need tõesti triviaalsed märkused tuleb ikkagi teha, vähemalt laiema avalikkuse tarbeks, kui soovime, et ei tekiks muljet, nagu võiks termodünaamika teist seadust rikkuvaid protsesse tõepoolest esineda. Kogu keeruliste struktuuride ja üldse kõige nähtava ilmumine on täiesti kooskõlas "tasakaaluseisundisse koondumise" universaalse kehtivusega eeldusel, et peame meeles, et meie universum algas (ja ikka veel on) madala entroopiaga seisundis.⁸⁵

⁸⁴Vedelikku hoitakse kahe rõhtsa plaadi vahel, alumine plaat on kuumem kui ülemine. Kui temperatuuride vahe on piisavalt suur, tekib vedelikus rullumine.

⁸⁵Üllataval kombel leidsin seesuguse teoloogilise kommentaari pöördumatute nähtuste "konstruktiivse rolli" kohta: "Iga kord, kui as-

Peale selle tuleb olla ettevaatlik determinismi mõistega makroskoopiliste seaduste tasandil, näiteks bifurkatsioonide ilmnemisel. Paistab, et Prigogine ja Stengers omistavad mõistele *sündmus* paljudes kohtades sügava tähenduse: "Definitsiooni järgi ei saa sündmus olla deterministliku seaduse toime tagajärjeks — sündmus tähendab ühel või teisel viisil, et see, mis toimus, oleks "võinud" jääda toimumata" (Prigogine, Stengers 1988: 46).⁸⁶ Vaatleme Buridani eeslit kahe heinakuhja vahel. Ta võiks valida ükskõik kumma. Aga see on makroskoopiline kirjeldus. Võib-olla ta sihib ühe silmaga üht kindlat suunda või mõned ta neuronid on seisundis, mis eelistavad seda suunda. See on näide, kus makroskoopiline kirjeldus ei anna meile iseseisvat makroskoopilist seadust. Makroskoopilisel tasandil on asjad määratud ning 3. peatüki skeem siin ei kehti: makroskoopilised konfiguratsioonid võivad langeda eri klassidesse, mis vastavad makroskoopiliste muutujate erinevale tulevikuarengule, ning kumbki klass ei saavuta ülekaalukat enamust. Niisiis seda katset korrates (s.t kontrollides neid-samu *makroskoopilisi* muutujaid), saame erinevad tulemused, sest eri katsed vastavad erinevatele mikroskoopilistele muutujatele, mis kuuluvad eri klassidesse.

Seesama võib juhtuda mitmesuguste nähtustega, nt kuhupoole rullub Bénard'i kärjerakk. Aga sel (õigel) märkusel pole midagi pistmist determinismiga, millel on mõtet vaid mikroskoopilisel tasandil: (mikroskoopilisel tasandil) täiuslikult deterministlikus maailmaski jääb alati alles hulganisti olukordi, kus lihtsaid iseseisvaid makroskoopilisi seadusi ei leidu, järelikult jääb meile

jades tekib uus kord, tähistab seda kaootilise käitumise hajumine, liikumise murtud vorm, s.t "fraktaalsus", mittelineaarsus, variatsioonid ehk "fluktuatsioonid", ebastabiilsus ja juhuslikkus. Nii viisi manifesteerubki materiaalse organiseeruvuse dünaamika, mis on jõudnud teadvuse suure keerukuseni" (Ganoczy 1995: 79). See on pisike ekstrapolatsioon Bénard'i kärjerakkudest lähtudes. Toodud tsitaat on lõik peatükist pealkirjaga "Jumal füüsikute keeles", kus autor põhiliselt tugineb Prigogine'ile ja Stengersile (1979; Prigogine 1980).

⁸⁶ Veelgi eksitavam on: "Deterministlikus maailmas oleks pöördumatus mõttetu, sest homne maailm sisalduks juba tänases maailmas, poleks mingit vajadust kõnelda aja noolest" (Prigogine 1983: 166).

“määramatuse” illusioon, kui me vaatleme ainult makroskoopilist tasandit.⁸⁷

Tuleb hoiduda (järjekordsest) mõtlemise projektsiooni veast. Makroskoopiline kirjeldus võibki olla kõik, mis meile on kättesaadav, järelikult on tulevik ennustamatu, kuid see ei tähenda jällegi, et loodus oleks määramatu.⁸⁸

Lõpetan mõnede märkustega Boltzmanni ja Darwini kohta, mis võivad samuti selgust tuua tõenäosuste “subjektiivse” arengukäigu vahekorda sellega, mida me nimetame “selgitamiseks”. Nagu teame, imetles Boltzmann Darwinit väga. Seda artiklit ette valmistades lugesin *La Recherche*’ist, et “paaril juhuslikul mutatsioonivalikul on mõningane kirjelduslik tähtsus, kuid mitte selgitav” (Schützenberger 1996). See vaatekoht on üsna tavaline (väljaspool bioloogiat), aga ta läheb natuke liiga kaugele. Tegelikult on Darwini ja Boltzmanni selgitusviisi vahel teatud sarnasus ning aeg-ajalt on neid ka ühtviisi valesti mõistetud⁸⁹ (loomulikult

⁸⁷Ka on liiga rutakas öelda, nagu seda teevad Prigogine ja Stengers, et seesugune mehhanism lubab meil ületada “väga vana vastuolu reduksionistide ja antireduksionistide vahel” (Prigogine, Stengers 1979: 234; sellele on viidanud ka Boutot 1993: 274). Kõik reduksionistid oleksid ülimalt rahul mööndes, et on olukordi, mis pole lihtsalt, deterministlikult ja makroskoopiliselt kirjeldatavad, samal ajal kahtlen, kas antireduksionistid, nagu Popper või Bergson, oleksid päri seesuguse lihtsa mööndega.

⁸⁸Siin on veel üks teoloogiline kommentaar: “Pöördumatus tähendab, et asjad toimuvad ajas ja *aja tõttu*, et võib olla ka, et nad ei toimu üldse või toimuvad teisiti, alati on olemas lõpmatu palju võimalusi. [...] “Leiutav” korratus on asjade määratluse osa. [...] Ennustamatust ei põhjusta mitte meie võimetus allutada endale asjade loomust, vaid asjade loomus ise, mille tulevikku lihtsalt veel ei eksisteeri ning seda ei saa ka ennustada, isegi mitte “Maxwelli koletise” saatmisega Siirriusele” (Gesché 1994: 121). Autor nimetab, et on saanud inspiratsiooni “uue, teadusliku kosmosemõistmise” tarvis muu hulgas ka *La nouvelle alliance*’ist (Gesché 1994: 120).

⁸⁹Arvustades paljusid “peaaegu müstilisi elukäsitusi”, mis eitaavad “Darwini loodusliku valiku evolutsioonilist tähtsust”, teeb bioloog Elitzur tähelepaneku, et “seesugune ekslik evolutsioonikäsitlus põhineb täielikult moonutatud termodünaamilal” (Elitzur 1994: 450). Peale selle on ütlematagi selge, et ma ei nõustu Prigogine’i ja Stengersi ar-

oli Darwini avastusel meie kultuurile palju sügavam mõju, kuigi see oli vähem kvantitatiivne kui statistiline mehaanika). Mida tähendab selgitada mingeid fakte, nagu evolutsioon või pöördumatus? Teadagi väidame end makroskoopiliselt jälgitavat käitumist mõistvat, kui — makroskoopiliste kitsenduste olemas olles süsteemi kohta — ülekaalukas enamik mikroskoopilisi konfiguratsioonid, mis on kooskõlas nende kitsendustega (ja mis arenevad vastavalt mikroskoopilistele seadustele), panevad makroskoopilised muutujad muutuma vastavalt jälgitavale käitumisele.

Mis puutub Darwini, siis tema ülesanne oli selgitada liikide mitmekesisust ja veelgi tähtsamana elusolendite keerukust, “erakordse täiuse ja keerukusega elundeid”, nagu silmad ja ajud, nagu Darwin nende kohta ütles.⁹⁰ Kindel on, et me ei tea ja me ei saa kunagi teada iga mikroskoopilist üksikasja maailma kohta, eriti mineviku kohta (iga üksikmutatsiooni või seda, kuidas iga üksik loom suri jne). Pealegi võisid ju maailma algtingimused olla just sellised, et keerulised elundid sai kokku panna ühe hoobiga. Kasutades tuntud võrdlust, oleks ta võinud olla loodud “loopides metallijäätmeid lihtsalt siia-sinna ja juhuslikult tuli välja lennuk” (Dawkins 1986: 8). See ei käi ühegi füüsikaseaduse vastu. Aga ta oleks niisamasugune nagu mitmed “erandlikud” algtingimused eespoolgi (nt osakesed lähevad tagasi kasti vasakusse poole). Ja me ei peaks ju selgitust kehtivaks, kui ta toetuks sellistele “ebatõenäolistele” algtingimustele. Aga öelda, et selline stsenaarium on “ebatõenäoline”, tähendab lihtsalt seda, et meie (makroskoopilise) maailmakirjelduse puhul on väga vähe selle kirjeldusega kooskõlas olevaid mikroskoopilisi konfigurat-

vamusega (1988: 23–24), et Boltzmanni ja Darwini vahel on “antitees” ning et Darwini teooria oli edukas, kuna Boltzmanni oma kukkus läbi.

⁹⁰Siinkohal mõtlen keerukust tavatähenduses. Loomulikult on see teatud mõttes seotud entroopiaga — sest kui vaatleme molekulide hulka silmas, siis on väga vähe võimalusi neid kokku panna nii, et tekiks silm, võrreldes selliste kokkupanekute arvuga, mida nägemiseks kasutada ei saa. Nagu ütleb Jaynes (vt 5. peatüki 8. märkust): seni kui meil pole hästi defineeritud makroskoopiliste muutujate hulka, mis määratleksid täpselt, mis silm on, ei saa me anda täpset iseloomustust “keerukusele” entroopia mõistes (ning tõenäoliselt polekski selline entroopia üldse kohane mõiste).

sioone, mis võiksid ellu kutsuda selle stsenaariumi. Ja kui maailm oleks neli tuhat aastat vana, oleks nende keerukate elundite olemasolu tõeline ime.

Et mõista Darwini selgitusi, tuleb arvesse võtta nelja elementi makroskoopilise kirjelduse tasandil: looduslikku valikut (väga vähestel loomadel on järglased), varieeruvust (vanemate ja järglaste vahel ilmneb väikesi erinevusi, vähemalt pikapeale), pärilikkust ja aega (Maa on palju vanem kui arvati). Siis on väide selles, et rõhuv enamik selle makroskoopilise kirjeldusega kooskõlas olevaid mikroskoopilisi sündmusi (millised on mutatsioonid, millised loomad surevad järglasteta) viib nende "erakordse täiuse ja keerukusega elundite" ilmumiseni.⁹¹ Paneme tähele, et me ei pea eeldama nende mutatsioonide tõelist "juhuslikkust". Nad võivad alluda täiesti deterministlikele seadustele, juhuslikkus võib peegeldada vaid meie teadmatust detailide kohta.

Viimane asi, mis Boltzmannil ja Darwinil (ja ta järgijatel) on ühist, on see, et nad on andnud "mehhanitsistliku loodusekäsituse hiilgavad kinnitused".⁹² Paljud inimesed lihtsalt ei suuda alla nee-

⁹¹Olemata bioloog ei tahagi ma laskuda vaidlustesse elu päritolu, evolutsiooni kiiruse ega sellegi üle, kui kaugelt läheb Darwini selgitus. Soovin vaid rõhutada sarnasust selle (tõenäosusliku) selgituse tüübiga, mida kasutatakse statistilises füüsikas. Nagu ma V. Bauchaud (1993) lugedes teada sain, viitas sellele sarnasusele C. S. Pierce juba 1877. aastal: "Härä Darwin soovitas statistilist meetodit rakendada bioloogias. Sedasama on tehtud ühes hoopis teises teadusharus — gaaside teoorias. Olgugi et pole võimalik öelda, milline on iga üksiku gaasimolekuli liikumine teatud hüpoteeside korral sellise kehade klassi ülesehituse kohta, suutsid Clausius ja Maxwell siiski — kaheksa aastat enne Darwini suurematu töö ilmumist —, rakendades õpetust tõenäosusest, ennustada, et pikapeale omandavad need ja need molekulide kogumid antud tingimustes niisugused ja niisugused kiirused; et igal sekundil toimub nii- ja niisugune suhtarv kokkupõrkeid jne. Ja nende eelduste põhjal suutsid nad teha kindlaid järeldusi gaaside, iseäranis nende soojussuhete kohta. Niisamuti, olemata küll võimeline ütleva, milline on igal üksikjuhtumil variatsiooni ja loodusliku valiku toime, näitab Darwingi, et pikapeale need kohandavad loomi olemasolevate oludele" (Pierce 1877).

⁹²DNAst kui "elu" mõistatuse lahendusest kõneldes kirjutab bioloog Dawkins: "Isegi filosoofid, kel oli olemas eelsoodumus mehhanitsistlikule elukäsitusele, poleks julenud loota niisugust oma meeletute unis-

lata mehaanika reduktsionistlikke selgitusi. Neile on vaja mingit eluvaimu, teleoloogilist printsiipi või mõnd muud animistlikku lähenemisviisi. Nende filosoofia "kosub intellekti vigade ja eksituste najal". Ja sellepärast tõenäoliselt ongi Boltzmanni ja Darwini teooriaid pidevalt rünnatud ja moonutatud. Jättes filosoofilised seisukohad kõrvale, usun, et seda, millest me hästi aru saame, mõistame mehaanika ja reduktsionismi terminites. Teaduses pole holistlikku selgitust. Ja tänu Boltzmanni- ja Darwini-sugustele inimestele on "mehhanistslik loodusekäsitus" elus ja terve ning jääbki alles.

7. MIS TEEB LUULETAJAJD ÖNNELIKUKS?

Ma ei arva, et peaksime teaduslikke teooriaid omaks võtma sellepärast, et nad annavad lootust või elavust. [---] Olen ses asjas tundlik, sest evolutsioonibioloogina tean, et inimesed, kes võtavad teooriaid omaks nende lootusrikkuse pärast, lõpetavad lamarckismi kaisus, mis on väär, kuigi ehk mitte endastmõistetavalt, või kretsionismi embuses, mis ei selgita midagi ega esita ühtki küsimust. Kui tasakaaluväline termodünaamika teeb poeedid õnnelikuks, olgu siis pealegi. Aga teda omaks tunnistama või tagasi lükkama peame hoopis teistel põhjustel.

(J. Maynard Smith 1993: 257.)

Käesolev artikkel on kirjutatud eelkõige loodusteadlastele. Ometi võib palju viiteid Prigogine'ile leida ka humanitaarteaduste- ja filosoofiaalasest kirjandusest. Aga miks peaks keegi humanitaarteadlane või filosoof muretsema selle pärast, mis toimub füüsikas või keemias? Oma vastses raamatus (1996) alustab Prigogine objektiivse teadusliku maailmavaate vastandamisest subjektiivsele (meie tunded aja või "vaba tahte" kohta), mida mõned filosoofid võtavad lähtepunktiks. Tema eesmärk on lepitada mõlemad lähenemisviisid oma uue füüsikakäsituse kaudu.

tuste totaalset täideminekut" (Dawkins 1995: 17). Pole üllatav Popperi ütlus, et molekulaarbioloogiast on saanud "peaaegu ideoloogia" (Popper 1956b: 172). Bergson peaks nüüd küll end hauas ringi pöörama.

Muidugi oleks kena, kui saaks selle eesmärgi saavutada. Kuid sealt saavad jällegi alguse põhimõttelised vead.⁹³ Vaatleme vaba tahet. On tõsi, et kui fundamentaalsed füüsikaseadused on deterministlikud ja kui eitada dualismi, siis on vaba tahe teatud mõttes illusioon. Selge on ainult see, et meie võimetus ennustada tulevikku ei puutu selles arutluses asjasse. Niisiis asjaolu, et ma pole suuteline ennustama, kuhupoole Bénard'i kärjerakk end pöörab, ei pane mind veel end "vabalt" tundma. Teadmatus ei selgita midagi. Ja pole olemas täpset meelt, et leida "kitsas rada" "pimedate seaduste" ja "meevaldsete sündmuste" vahel (Prigogine 1996: 224).

Teine eksitus puudutab loodus- ja ühiskonnateaduste vahekorda. Meie arutluskäikudes, kus vastandasime makroskoopilise tasandi mikroskoopilisele, tuleb küsimused, millega tegelevad psühholoogia või sotsiaalteadused, paigutada väga makroskoopilisele tasandile. Inimesed ja ühiskonnad on nii palju palju suuremates mõõtkavades kui molekulid, et fundamentaalsete füüsikaseaduste modifikatsioonid on inimtegevuse mõistmiseks küll (arvatavasti) peaaegu täiesti irrelevantsed.⁹⁴ Sotsiaalteaduste põhimure on eksisteerida teadusena, s.t avastada hästikontrollitud teooriaid, mis selgitavad mõnd inimkäitumise mittetriviaalset aspekti. Ainus, mida sel alal töötavad inimesed saaksid loodusteadustelt õppida, on üldine teaduslik suhtumine, mida võiks nimetada valgustusajastu epistemoloogiaks: kriitilist meelt, mitte toetuda autoriteetidele, võrrelda teooriat eksperimendiga jne. Kuid pole tarvidust ahvida seda, mis juhtub täppisteadustes. Nii

⁹³Selleletemalist arutelu vt ka Maes *s.a.*

⁹⁴Seda öeldes ei taha ma vastu vaielda tugevale reduktsionistlikule seisukohale. Kuid kõrgema taseme seadused, olgugi et nad on põhimõtteliselt taandatavad madalama taseme seadustele, ei pruugi tingimata muutuda, kui madalama taseme omad muutuvad. Näiteks Navier'—Stokesi võrrandeid ei kahjustanud kvantmehaanika pealetung kuigivõrd. Pealegi on inimtegevuse kohta (täppis)teaduslikult sedavõrd vähe teada, et ühenduse loomine selle teadmise ja molekulide taseme vahele pole leebelt väljendudes kaugeltki pakiline küsimus. Teisalt on sõna "peaaegu" siin väga tähtis. Meie teadmised füüsikast välistavad inimlikul tasandil palju ebamõistustlikke uskumusi (selle teema edasiarendust vt Weinberg 1993: 49).

et kui füüsikas olekski toimunud paradigmvahetus (tähendagu see siis mida tahes) newtonismilt prigogine'ismile, ei annaks see sotsiaalteadlasele vähimatki alust tormata teooriatesse, kus juhuslikkus on tähtsal kohal.⁹⁵ Ent samas võivad tõenäosuslikud mudelid olla ühiskonnateadustes väga asjakohased, isegi kui fundamentaalsed seadused on deterministlikud.

Viimane eksitus puudutab "kindluste lõppu" (Prigogine 1996) ja "illusioonide purunemist teaduses" (Bodifée 1989). On elementaarne tõsiasi, et me teame maailma kohta palju rohkem kui kolmsada aastat tagasi või viiskümmend või kaksikümmend aastat tagasi. Isegi avastus, et ei ole võimalik ennustada ilma (kauemaks kui mõneks nädalaks), tähendab, et meie arusaamine ilma kujundavatest seadustest on paranenud. Üldine tunne, et teadus on kriisis, kütab omakorda üles mitmesuguseid teadusevastaseid hoiakuid, mis ühendavad äärmuslikku skeptitsismi teaduse vastu ja samavõrd mõistmatut avatust pseudoteaduste ja ebaususe suhtes.⁹⁶ Intellektuaalsetes ringkondades leidub sellist suhtumist kultuurilises ja filosoofilises relativismis ning ka mõnel pool "teadussotsioloogia".⁹⁷ Loomulikult on teadus pidevas "kriisis", sest ta pole dogma ja teda tuleb revideerida. Aga revideerida ei tule seda, mida ma nimetasin valgustusajastu epistemoloogiaks, ja mul on alust kahtlustada, et just seda epistemoloogiat on tegelikult rünnanud

⁹⁵Et näha selle vea äärmuslikku näidet vt Becker 1991, kus kvantteooriat "rakendatakse" poliitikale.

⁹⁶Vt nt parapsühholoogiaalast arutelu Stengersil (1995: 105). Ta kirjutab, et parapsühholoogia rajaja Rhine on "pühendanud kogu jõu leidmaks üha rangelt täpsemaid katse-eeskirju, aga ta kohtab "ebapartnerid", kes on valmis õigeks pidama mis tahes hüpoteesi, kui sellest vaid järelduks faktide puudumine". Parapsühholoogia teaduslikku käsitlust vt Broch 1992.

⁹⁷Pea rõhutama, et Prigogine'il endal pole selgekujulist antiteaduslikku hoiakut. Aga nagu märgivad Gross ja Levitt akadeemiliste ringkondade ebaususkid analüüsides, "tuleb tema nimi postmodernistlikes seisukohavõttudes jätkuvalt masendavalt sageli ette" (Gross, Levitt 1994: 96). Just seda võibki oodata, kui mõni kuulus teadusmees esineb keskmisele haritud kuulajaskonnale, kellest suur osa usub *New Age*'i, alternatiivmeditsiini või muusse niisugusesse jamasse, ning ütleb, et tuleb "ümber hinnata loodusseaduse mõiste".

Teadus kaosest või teadus kaoses?

need inimesed, kes väidavad, et “teadus on kriisis”. On huvitav märkida — aga selle teema arendamine nõuaks juba omaette artiklit —, et skepsis teaduse suhtes põhineb kahel väga erineval mõtteviisil: esimene neist põhineb traditsioonilistel filosoofilistel argumentidel, mis ulatuvad Berkeley, Hume’i ja Kantini. Osa neist argumentidest on targad ja huvitavad, ent teaduse areng on seesugune, et need *a priori* skeptilised argumentid jätavad paljud inimesed külmaks. Teine, kontseptuaalselt erinev mõtteviis on püüda näidata, et teadus ise on jõudnud teatud piirini, kus “peab tunnistama”, et edasi enam ei saa. Selle väite tõenduseks viidatakse harilikult kvantmehaanikale, kaosele, suurele paugule või Gödeli teoreemile. Aga see on põhimõtteliselt puhas eksitus ja väärarusaam, nagu ma püüdsin käesolevas artiklis näidata vähemalt ühe näite põhjal. Kui kõik on öeldud ja tehtud, jäävad teadus ja mõistus ainsaks, mis meil on. Väljaspool neid pole lootust.

*(Lõpp;
lisad järgmises numbris)*

“ME LIIGUTAME OMA JALGU ISE”: BERKELEY VÕI MALEBRANCHE?

Roomet Jakapi

Eluajal peeti George Berkeley't filosoofina Nicolas Malebranche'i jüngeriks või liitlaseks (vt Luce 1967: 10; McCracken 1983: 205). Alles hiljem on ta kaht teist “klassikalist briti empiristi” ühendava vahelülina kinnitatud kolmikusse “Locke, Berkeley, Hume”, kes on ühed moodsa briti filosoofia alusepanijaist. Berkeley'st on saanud eelkõige empirist, idealist, Locke'i-kriitik, fenomenalist ning viimaks terve mõistuse ja materiaalse reaalsuse patroonide poolt auklikuks lastud märklaud. Et Berkeley't ja Malebranche'i siduv langeb suuresti ajastuomaselt eeldatud kogemusetaguse vaimu ilma tumedasse valda, võib meieaegse publiku silmis tegu olla filosoofiliselt tõsiseltvõetamatu müstikaga. Siiski on nende kahe filosoofeerinud vaimuliku õpetuste võrdlemise jätkuv üritus õigustatud juba ainuüksi ühekülgse ajaloopildi täiendamise läbi. Allpool on küsimise teravik pööratud peaaesjalikult kausaalsusele kummagi mõtleja käsitluses, ehkki paralleele võib tõmmata märksa enamates aspektides.

Niisiis “me liigutame oma jalgu ise”, nagu kirjutas noor Berkeley oma filosoofilisse märkmikusse, jätkates: “Need oleme meie, kes tahavad nende liikumist. Selles osas erinen ma Malbranch'ist.” (PC 548.)¹ Malebranche'i järgi, olgu etteruttavalt öeldud, liigutab meie kõigi kõiki ihuliikmeid Jumal, olgugi

¹Berkeley töödele viitamisel kasutan levinud ingliskeelseid lühendeid PC = *Philosophical Commentaries*, PHK = *The Principles of Human Knowledge*, DHP = *Three Dialogues between Hylas and Philonous*, lisades paragrahviumbri või viimasel puhul leheküljenumbri väljaande Berkeley 1997 järgi.

et need oleme tõepoolest meie, kes nende liikumist tahavad — tahavad, aga ei teosta.

Jalgade liigutamine — see on nende liikumise põhjustamine. Vastates küsimusele, kas see on meie võimuses või ei, peab Berkeley vajalikuks vastandada enda seisukohta Malebranche’i omale. Järgnevalt püütakse kõigepealt välja tuua viisi, kuidas Berkeley arvustab Malebranche’i kausaalsusekäsitlust, seejärel Malebranche’i enda seisukohta, ja lõpuks, mis järeldub sest kõigest Berkeley enda metafüüsika kohta.

Berkeley järgi ei saa kehad ehk aistilised objektid, nagu puud, kivid või inimkehad eksisteerida ilma, et neid tajutaks (PHK 4). See, mis on kehadele omane, on meie jaoks avastatav aistidega [*senses*]² tajumise, mitte aruga [*reason*] järeldamise teel. Nõnda peaksime teadma, et kehad pole oma loomult üksnes ulatuvad, omades iseeneses vaid kuju ja liikumist — aga nimelt nõnda mõistab neid Malebranche —, vaid on varustatud lisaks terve rea nii nn primaarsete kui sekundaarsete kvaliteetidega nagu vastavalt “ulatuvus, kuju, liikumine, paigalseis, tahkus või läbimatus ja arv” ning “värvid, helid, maitset jne” (PHK 9), kusjuures esimesed pole eales täielikult teistest lahutatud, s.t nad eksisteerivad koos, konstitueerides kehi (PHK 1).

Eristades end kartesiaanlikust traditsioonist, ei tunnista Berkeley substantsiks ka keha, vaid üksnes vaimu (PHK 7) ega pea aistinguid (mis temal langevad kokku ideedega ja üldjoontes ka

²Järjekindluse huvides pean Berkeley ja Malebranche’i teksti (lõikude tõlkimisel ja tõlgendamisel otstarbekaks kasutada inglisis- ja prantsuskeelsete põhitermine tarvis (millele siinkohal lisan ka vastavad ladinakeelsed) järgmisi vasteid: “meel” [*mind*, —, *mens*], “vaim” [*spirit*, *esprit*, *spiritus*], “mõistus” [*understanding*, *entendement*, *intellectus*], “aru” [*reason*, *raison*, *ratio*] ning “aist(id)” [*sense(s)*, *sens*, *sensus*]. Sõna “aist” käändub ÖSi andmeil nagu “hall” (gen. “halli”). Säärase valiku taga on muu hulgas asjaolud, et Berkeley’l esinevad ka *consciousness* [“teadvus”] ja *intellect* [“intellekt”] ning väljendid nagu “*out of the minds of spirits*” (PHK 133), “*in the minds of other spirits*” (PHK 140) jne. Samas ei saa ma kuidagi olla selle vastu, kui *mind/mens* tõlgitakse “vaimuks” (või “meelemõistuseks”) ja *sense(s)/sens/sensus* “meel(t)eks”.

kehadega) viimase mooduseiks, s.t vaimuks endaks ühel või teisel moel, vaid vaimust ehk meelest täiesti erinevaiks ja neist eristuvaiks, aga ometi üksnes nende poolt tajutuna eksisteerivaiks vahetuiks objektideks (PHK 4, 18 jm). Nõnda omandab keha Berkeley'l uue omapärase staatuse, kuigi keha-meele [*mind-body*] dualism jääb püsima.

Pelga objektina ei kätke kehad tema arvates endas vähimatki aktiivsust, võimet üksteist liikuma panna või peatuma sundida ega saa avaldada meelele vähimatki toimet. Ainuke põhjuslik vägi on tahe, mis kõrvu mõistusega [*understanding*] on omane vaid meelele ehk vaimudele. See vägi, mis on kehade eksistentsi ja (seaduspärase või imede puhul ka seaduspäratu) liikumise ja ilmumise põhjuseks, kuulub ennekõike Jumalale, kes ent on ka inimvaimudele andnud tahte ja seeläbi ka teatava piiratud võime kehi liigutada (DHP 2230).

Siit jõuame Berkeley rünnakuni nende vastu, kes oletavad vaimuväliste kehade, mateeria eksistentsi. Ühe variatsioonina sellest tema jaoks kahetsusväärsest eksitusest vaatleb Berkeley mateeria mõistmist Malebranche'i viisil: ajendi, "puhu" ehk "juhuse-na" [*occasion*]. Mateeria on siis passiivne, inertne, mittetajuv, kausaalse väeta tajutamatu substants (vt PHK 68jj). Mis mõttes on ta ajendiks?

Aga, te ütlete, ta [s.o mateeria] on tundmatu ajend, mille kohal olles [*at the presence of which*] kutsutakse meis Jumala tahte poolt esile [*are excited*] ideid (PHK 68).

Hylas: ... "ajendi" all mõtlen ma mittetegevat mittemõtlevat olevust, mille kohal olles Jumal kutsub meie meelis esile ideid (DHP 2212).

Teisisõnu: mateeria on miski ise toimetu ja meile tundmatu, mille teatavas olekus tekitab Jumal meis teatavaid aistinguid. Berkeley leiab, et sääraselt mõistetud "ajend" ei sobi kokku selle sõna üldtunnustatud tähendusega, nimelt et ajend on "kas toimija [*agent*], mis tekitab mingi tagajärje, või siis miski, mida nähakse asjade tavalises kulus viimasega kaasnevat või talle eelnevat", sest "öeldakse, et mateeria on passiivne ja inertne, ja nõnda ei saa ta olla toimija ega toimiv põhjus. Ta on ka tajutamatu, olles ilma kõigist aistilistest kvaliteetidest, ja selles mõttes ei saa ta ka olla

meie tajumuste ajendiks nii nagu siis, kui öeldakse, et minu sõrme põlemine on sellega kaasneva valu ajendiks" (PHK 69).³ Kõnes mateeriast kui *substantsist üldiselt* või *ideede ajendist* kasutatavat sõnu ilma tähenduseta (PHK 79).

Jääb üle võimalus, et nood ajendid siiski on tajutud, nimelt Jumala poolt, kes üksi on meie ideede (aistingute) põhjuseks, ent kes tekitamaks meis ideid korrapärasel ja püsival moel kutsub viimaseid esile vastavate kindlate üksisteisest eristuvate, püsivate ja regulaarsete ajendite kohal olles. See tähendab, et meie ideedele vastavad kindlad materia osad [*parcels*], mida Jumal tajub ning mis ise ei tekita meis ideid, ehkki nende korra ja regulaarsusega seab Jumal vastavusse meie ideede korra ja regulaarsuse (PHK 70; DHP 2212jj). Tuleb välja, et nood materia osad

... on sellele [s.o passiivsusele ja tajutamatussele] vaatamata Jumalale, kelle poolt neid tajutakse, justkui hulk ajendeid meenutamaks talle, millal ja milliseid ideid vermida meie meelile [*imprint on our minds*]: et nõnda võiksid asjad kulgeda püsival ühetaolisel moel (PHK 70).

Või teisisõnu:

... Teda mõjutatakse, juhatatakse või tuletatakse [Talle] meelde mingi mittemõtleva substantsi poolt, millal ja mida peab ta tegema (DHP 2213).

Säärast arusaama meie ideede tekitamisest, mida võib võrrelda sellega, kuidas noodid juhatavad muusikut harmooniliste helide, viisi tekitamisel, peab Berkeley nii veidraks, et see ei vääri isegi kummutamist (PHK 71).⁴ Miks? Sest lõputult targa, hea ja vägeva vaimu, s.o Jumala olemasolu on loodusilmingute seletamiseks küllaldane (PHK 72). Kuna Jumal võib mida tahes esile kutsuda

³ Iseäranis neid tsitaate silmas pidades ei näe ma võimalust tarvitada Berkeley puhul *occasion*'i vastena "juhust" või "puhku". Ei saa ju öelda, et juhust ehk puhk on toimija või et materia on meie tajumuste puhuks ehk juhuseks. Hiljem näeme, et Malebranche'i tõlkimisel on asi teisiti, kohati lausa vastupidi.

⁴ Samuti ei pea ta vajalikuks arutleda seeütle, et kui neid ajendeid võtta tema meelest ainsas mõeldavas tähenduses, mingite tundmatute ideedena Jumala meeles, kas neid seal siis on või kas kutsuda neid mateeriaks (PHK 75jj).

pelgalt tahteaktiga (PHK 152), siis on materiaosad kui “juhused” või ajendid täiesti üleliigsed. Nad on seda teiseski mõttes, nimelt ei saaks Berkeley printsiipide kohaselt kehalised liikumised neile vaimus vastavate aistingute ajendeiks olla ka sellepärast, et kehad polegi muud kui needsamad aistingud, mida nii Berkeley kui Malebranche'i järgi kutsuvad meid vahetult, ilma sekundaarsete põhjuste vahendava toimeta esile Jumal. Siiski on Berkeley järgi vähemasti osa meie aistinguid või aisti-ideedest, võtkem näiteks oma käte liikumine plaksutamisel, meie enda põhjustatud. Kui me tahame, mis ühtlasi tähendab, et ka püüame oma käsi liigutada ja see õnnestub, siis oleme ise tolle liikumise põhjuseks, seevastu oma käte nagu ka päikese nägemine, kui me kord silmad avame, ei sõltu meie tahtest ning vastava idee põhjustajaks meie nägemises on Jumal. (Vt PHK 29.) Tahtmine polegi midagi muud kui tegutsemine ehk toimimine — “*velle, i.e. agere*” (PC 429, 429a), n-ö aisti või imaginatsiooni ideede kallal toimetamine [*to operate about*] või nende esilekutsumine (PHK 27).

Vaadeldagem nüüd, hakatuseks küll üldisemalt Malebranche'i süsteemi sisse juhatades, kuidas mõistab tema Jumala, kehade ja inimhingede vahekorda kausaalsuse vaatepunktist.⁵

Descartes'i järgides eristab Malebranche kaht, vaimset ja kehalist substantsi, millest kummalgi leiab olevat kaks võimet:

Inimese vaim [*esprit*], olemata ei materiaalne ega ulatuv, on kahtlemata lihtne, jagamatu ja ilma mingi osade kompositsioonita substants, kuid sellele vaatamata on tavaks eristada tas kaht võimet, nimelt *mõistust* [*entendement*] ja *tahet* [*volonté*] (R I, I, I).

Materia või ulatuvus kätkeb endas kaht omadust [*propriété*] või kaht võimet [*faculté*]. Esimene on erinevate kujude (vastu)võtmise [*recevoir*] võime ja teine on võimelisus olla liigutatud [*la capacité d'être mue*]. Samuti kätkeb inimese vaim kaht võimet; esimene, mis on *mõistus*, on mitme(suguste) *ideede* vastuvõtmine, see tä-

⁵Malebranche'i peateosele *De la recherche de la vérité* (esmatrükk 1674–75, + *Seletused* 1678), mida Berkeley kahtlemata tundis, kuigi esialgu võis lugeda ka ingliskeelses tõlkes (vt McCracken 1983: 209), viitan lühenditega R = *De la recherche*. . . ning Ecl. = *Eclaircissements*, lisades kas raamatu, osa ja peatüki või raamatu, peatüki ja paragrahvi või üksnes seletuse numברי.

“Me liigutame oma jalgu ise”: Berkeley või Malebranche?

hendab mitme(sugus)te asjade tajumise [*appercevoir*] võime; teine, tahe, on võime võtta vastu mitme(suguse)id kalduvusi [*inclination*] või tahta eri asju (*ibid.*).

Kummagi substantsi esimene võime jaguneb omakorda: materia ehk ulatuvus saab (vastu) võtta kaht sorti kujusid, väliseid, nagu näiteks vahatüki ümmargsus (seda nimetatakse lihtsalt *kujuks*), ja sisemisi, nagu näiteks sedasama vahatükki moodustavate osakes-
te [*les petites parties*] kuju (s.o konfiguratsioon, ilma milleta ei ole vahatükk see, mis ta on); vaimul ehk hingel on aga kaht sorti ideede-tajumusi [*les perceptions des idées*], puhtad, mis ei liiguta ega modifitseeri teda aistiliselt, ning aistilised [*sensibles*], nagu mõnu, valu, valgus, värvid, maitset, lõhnad jne, mis liigutavad hinge suuremal või väiksemal määral (*ibid.*).

Materia võimed on passiivsed. “Materia on täiesti tegevusetu,” ütleb Malebranche (R I, I, II). “Tal pole ei mingit jõudu peatamaks oma liikumist või suunamaks seda ning pööramiseks pigem ühele kui teisele poole . . . See on Jumal, kes annab talle tema liikumise ja määrab selle suuna” (*ibid.*). Samamoodi on täiesti passiivne ka inim mõistus, tajumise võime.

Aistilisi tajumusi nimetab Malebranche teisisõnu *aistinguteks* [*sensation, sentiment*], eristades neid rangemas käsitluses teravalt *ideedest* kui meie puhaste tajumuste (või õieti puhta mõistuse — *l’entendement pur*) vahetutest objektidest. Seejuures on kõik tajumused (nagu ka tunded ja kired) vaimu enda modifikatsioonideks, ideed aga mitte:

Kui me tajume midagi aistilist, leiduvad meie tajumuses *aisting* ja puhas *idee*. Aisting on meie hinge modifikatsioon ning see on Jumal, kes põhjustab selle meis. . . Mis puudutab ideed, mis leidub ühenduses aistinguga, siis see on Jumal ja me näeme seda sellepärast, et Talle meeldib seda meile ilmutada [*découvrir*]: ja Jumal ühendab aistingu ideega, siis kui objektid on kohal [*sont présents*], nõnda et me usuksime neid nõnda (kohal olevat) ning et meil oleksid kõik need tunded ja kired, mis meil peavad nende suhtes olema (R III, II, 6).

Materia ehk ulatuvus, kehaline substants kõigis oma modifikatsioonides või teisisõnu kauguserelatsioonides, on meile kui vaimsetele substantsidele iseenesest ja vahetult nähtamatu (tajuta-

matu). Kehade tajumisel aistide [*sens*] läbi (ehk vahendusel) me võime ekslikult omistada neile värve, lõhnu jt aistinguid, kuigi need on vaimu enese modifikatsioonid, mis Jumal meis väliste kehade kohal olles, aga tihtipeale (näiteks unes) ka nende puududes esile kutsub. Aistingud ei ole kehadega paratamatult seotud, viimased vaid näivad esimesi põhjustavat. Tegelikult võiksid meil kõik needsamad aistingud olla ka siis, kui kehi, objekte väljaspool meid, poleks olemaski (R I, I, I). Aistingud, k.a valu, on meis vajalikud märguandena oma keha kaitseks (R I, V, III). Üksnes ideede läbi me näeme (tajume) "asjade olemusi, arve ja ulatuvust", niisiis ka kehi nende loomuses, niivõrd kui geomeetrilised ideed neid meile representeerivad. Ideid aga näeme või õigupoolest hoomame või mõtleme meie, inimvaimud oma puhta mõistusega vaid siis, kui Jumal neid meile illuminatsiooni teel [*par lumière*] "näitab", sest nad on Jumalas endas, igavesed, muutumatud, paratamatud, mitteloatud, nagu ka igavesed tõed (näiteks $2+2=4$), mis pole midagi muud kui relatsioonid ideede vahel. Nende ideede või perfektsioonide läbi teab Jumal kõikide asjade olemust [*essence*], nagu ta oma tahtmuste kaudu teab nende olemist [*existence*]; ideed representeerivad Jumalas kõiki olevusi, nii looduid kui võimalikke, nii kehi kui vaime, kõigis nende võimalikes modifikatsioonides (Ecl. X). Ja nõnda võib öelda, et "kõik kreatuurid, isegi kõige materiaalsemad ja maisemad, on Jumalas, kuigi täiesti vaimsel moel [*d'une manière toute spirituelle*], mida meie ei suuda mõista" (R III, II, V). "Jumal teab kindlasti aistilisi asju, aga ta ei aisti [*sentir*] neid" (R III, II, VI). Nii nagu aistinguid, pole Jumalas ka ulatuvust selle loodud kujul ega ka üksikuid kehi individuaalselt representeerivaid üksikuid ideid nagu näiteks intelligiibel päike või hobune, vaid üldine ideaalne ehk intelligiibel ulatuvus, mida meie oma piiratuse tõttu ei taju selle lõpmatuses kunagi tervikuna, vaid ositi, niivõrd kui me oma puhta mõistusega tajume geomeetrilisi ideid, nende kaudu aga ühtesid või teisi kehalise substantsi modifikatsioone. Üksikuid kehi ja mitte ulatuvust üldiselt me näeme tänu sellele, et meie tajumustes on ideed (intelligiibli ulatuvuse osad) aistingutega ühte seotud (Ecl. X).

“Me liigutame oma jalgu ise”: Berkeley või Malebranche?

Niivõrd kui ideed on Jumalas ja representeerivad nii Jumalale endale kui meie puhastes tajumustes ka meile kehalisi asju, väidab Malebranche, “et me näeme kõiki asju Jumalas” [*que nous voyons toutes choses en Dieu* — R III, II, VI]. Ideed on isegi Jumala jaoks paratamatud ja Jumala tahe järgib igavest korda, mille nad tema mõistuses moodustavad (Ecl. X).

Inimtahtele on Malebranche'i süsteemis aga hoopis vähe tegevusruumi jäetud, kuigi esmapilgul piisab sest vähesestki, et inimest tema patus süüdlaseks teha.⁶ Niisiis erinevalt mateerist ja mõistusest, mis on täiesti passiivsed, võib tahet teatud mõttes aktiivseks nimetada:

... sõnaga *TAHE* — hinge võimelisus armastada erinevaid hüvesid — tahan ma tähistada *impressiooni või loomulikku liikumist, mis kannab meid määramata ja üldise hüve poole* [vers le bien indéterminé & en général]; ja selle *VABADUSE* all ei mõtle ma midagi muud kui *vaimu jõudu pöörata seda impressiooni objektide suunas, mis meile meeldivad, ja teha nii, et meie loomulikud kalduvused peatatakse mõnel üksikul objektil, mis [kalduvused] olid eelnevalt tühjad ja määratlemata, üldise või universaalse hüve poole, see tähendab Jumala poole, kes üksi on üldine hüve, sest Tema on see ainus, kes kätkeb endas kõiki hüvesid* (R I, I, II).

Selleks, et vaim saaks suunata oma tahet ühele või teisele üksikule objektile, peab viimast muidugi mõistuse poolt tajutama (*ibid.*). Tahe saab kalduda vaid selle suunas, mida mõistus talle esitab. (Vrd Descartes'i IV *Meditatsiooniga*.)

Nõnda siis: Jumal on loonud kehad ja vaimud, mis kõik on otseses, vahenditus ja absoluutses sõltuvuses tema tahtest: Jumal annab kehadele kuju ja liikumise, tekitab inimvaimudes värvi-, heli- jne aistinguid ning ilmutab ideid, mis on Temas endas, andes meile nende kaudu teadmise igavestest tõdedest ja kehade olemusest. Jumal annab hingedele ka tahte, loomuliku impulsi Tema Enese suunas, ja seega võib teda pidada isegi meie tahtmuste põhjustajaks, olgugi et inimvaimule jääb vabadus või vägi suunata oma tahet ühe või teise üksiku objekti poole, mida Jumal tema mõistusele paista laseb. Ükski keha ei saa ise end liikuma panna

⁶Kaasnevate probleemide kohta vt Scott 1996; McCracken 1983: 105–110.

ega avaldada toimet teisele kehale (mõjutada tema kuju või liikumist), ükski keha ei saa avaldada toimet hingele, ega vastupidi. Kõik kreatuurid on kausaalselt täiesti võimetud, impotentsed.

Malebranche'i meelest on silmanähtav, et ühelgi kehal pole jõudu ise end liigutada ning kuna meil on vaid kaht sorti ideid: vaimudest ja kehadest, siis peavad kehad oma liikumise saama vaimudelt. Piiratud vaimud [*les esprits finis*] ei saavat aga samuti kehadele liikumist anda, sest nende tahte ja mis tahes keha liikumise vahel ei näe me mingit paratamatut seost. Järelikult saab kehadele liikumise anda üksnes piiritu vaimu, Jumala tahe. Kui liikuv keha põrkub teise kehaga ja paneb ta liikuma, ei anna ta viimasele midagi omalt poolt edasi, sest see jõud, mille ta edasi annab, ei kuulu talle endale. Ometi on ta teisele kehale edasi antud liikumise loomulikuks põhjuseks [*la cause naturelle*]. Loomulik põhjus pole aga "reaalne ja tõeline, vaid üksnes juhuslik põhjus" [*la cause occasionelle*], mis paneb [*déterminer*] Looduse Autori toimima säärasel ja säärasel moel säärases ja säärases olukorras". Jumala tahe ja ainult see paneb liikuma nii esimese kui teise keha, annab liikumise põrkel edasi vastavalt kindlatele seadustele, mis samuti ripuvad ära tema tahtest. Tõeline põhjus on Malebranche'i arvates säärane, et vaim tajub tema ja ta tagajärje vahel paratamatut seost ning säärast seost näeb vaim vaid lõputult täiusliku olevuse [*l'être infiniment parfait*] tahte ja selle tagajärgede vahel. Oleks mõeldamatu, et Jumal tahab, et keha liiguks, aga ta ei liigu. Materiaalses maailmas pole mingeid jõude, vägesid ega tõelisi põhjusi, on üksnes loomulikud ehk juhuslikud põhjused (R VI, II, III).

Ent milline seos on siis inimese tahte ja kehade (eelkõige inimese enda ihuliikmete) liikumise vahel? Nagu öeldud, pole

⁷Seda juhuslikkust ei tule mõista lihtsalt sattumuslikkusena, sest kogu kehade liikumine on Jumala vahetu juhtimise all ega ole tema suhtes kuidagi sattumuslik. *Occasion'* le vastaks siin pigem "puhk" kui "juhus". *Occasionelle'* i vasteks võiks muidu sobida ka "ajendav" (ja *occasion'* le siis vastavalt "ajend"), kui see eksitavalt ei assotsieeruks põhjustamise kui tegevuse, toimimise, aktsiooniga. Siin tuleb põhjustamist mõista pigem passiivsena, millegi muu seaduspärasel viisil toimumiseks vajalikku kohta asetatud-olemisena.

kehadel ega vaimudel vähimatki kausaalset väge, s.t nad ei saa ei ennast ega üksteist vastastikku liigutada. Ometi liiguvad meie käed, kui me seda tahame, nende liikumist tahta saame aga üksnes oma tahet neile suunates. Seeläbi oleme küll ise oma käte liikumise loomulikuks põhjuseks, mis “pane” (see aga ei tähenda tegelikult vähimatki kausaalset mõjustamist) Jumala tegutsema, kuid tõeliseks toimivaks põhjuseks on Jumal. Tema liigutab meie käsi, kui meie seda tahame (vähemasti üldjuhul on nii) ja lisagem, tekitab meis ühtaegu vastava käteliikumise aistingu.

Sest kuidas me saaksime liigutada oma kätt? Liigutamaks teda tuleb omada animaalseid vaime, saata need läbi kindlate närvide kindlate muskliste suunas, et neid paisutada ja kokku tõmmata, sest nimelt nõnda liigub käsi, mis on nendega ühendatud; või vastavalt mõnede teiste arvamusele, ei ole veel teada, kuidas see toimub. . . Kui inimene ei saa pöörata torni pahupidi, teab ta vähemasti seda, mis tuleb selleks teha, et ta pahupidi pöörata, ent pole ühtki inimest, kes teaks vähemalt seda, mis tuleb teha, et liigutada üht oma sõrmedest animaalsete vaimude abil (R VI, II, III).

Kuigi meie tahame oma käsi liigutada, teab üksnes Jumal, kuidas seda teha, ja on selleks võimeline. Seejuures ei vaja ta instrumente, piisab sellest, et ta tahab, et midagi oleks (toimuks), ja see ongi, sest oleks enesele vasturääkiv ütelda, et ta tahab, aga seda, mida ta tahab, ei oleks (*ibid.*).⁸

Niisiis põhjustab Malebranche'i järgi Jumal kõiki liikumisi kehalises maailmas, sealhulgas inimkehades. Üks liikumine on aga teise, see kolmanda jne loomulikuks põhjuseks, puhuks, mil Jumal tekitab järgneva või kaasneva liikumise. Osa neist liikumistest (nimelt liikumised ajus) on loomulikeks ehk juhuslikeks põhjusiks vastavaile aistinguile, mida Jumal meis esile kutsub, osale neist liikumistest on aga juhuslikeks põhjusiks meie tahtmused.

Ka Berkeley kinnitab, et kõigeväeline Jumal ei vaja ega kasuta oma tahte täideviimiseks mitte mingeid instrumente: ei jõude, plastilisi natuure ega muud, aga ka mitte kausaalselt toimivaid ke-

⁸Omaette küsimus on see, kas Jumal toimib üksikute või üldiste tahtmuste läbi (vt McCracken 1983: 99–104; Nadler 1993).

hi (DHP 2210–2212). Ent välised kehad on ka juhuslike põhjustena üleliigsed, sest nagu Malebranche ise möönab, võiksid meil olla kõik needsamad aistingud ka siis, kui kehi ei oleks. Milleks neid siis üldse vaja on? Ühe versiooni kohaselt olla Malebranche katoliiklasena, erinevalt immaterialist ja protestant Berkeley'ist, pidanud kehalist substantsi möönma transsubstantsiatsioonidogmast lähtuvalt (vt Luce 1967: 61), ent see põnev teema jäägu teiseks korraks.

Berkeley ei arva, et liigutamaks oma kätt peaksime tahtlikult saatma animaalseid vaime läbi närvide jne. Need liikumised meie kehas ei saaks olla enam kui ühed fenomenid teiste hulgas, ideed, mida me võiksime oma keha uurides tajuda (või kui nad oleks tajutamatud, oleks mõttetud neist kõnelda) ning mis on Jumala põhjustatud. See ei väära aga kuidagi kogemuslikku tõika, et kui me ainult tahame, siis liigutame ise oma käsi või jalgu. Et meie käte ja jalgade liikumine meie tahtele allub, on Berkeley jaoks niisama ilmne nagu see, et kui me juba silmad avame, ei sõltu meie tahtest, kas ja millisena me asju näeme, sest nägemine on täiesti passiivne. Teadmine oma vaimu aktiivsusest või passiivsusest, oma tahte kausaalsest toimivusest või toimetusest ühe või teise objekti suhtes on vahetu, mitte järeldatud. Meil on vägi kombineerida ideid oma kujutluses, nagu heaks arvame, liigutada oma keha ja selle abil teatud määral ka teisi kehi (vt DHP 1991, 2211), ent “kui ma selges päevavalguses avan silmad, ei ole minu võimuses valida, kas ma hakkän nägema või ei, ega määrata, millised kindlad objektid end minu vaatele näitavad; ja niisamuti, mis puutub kuulmisse ja teistesse aistidesse: neile vermitud ideed ei ole minu tahte looming. Niisiis leidub mingi teine tahe või vaim, mis neid tekitab” (PHK 29).

Malebranche'il liigutab Jumal reeglipärasel moel kehi ja samuti reeglipärasel moel tekitab inimvaimudes aistinguid. Sama võib öelda Berkeley puhul, selle iseärasusega, et temal langevad kehad ja aistingud (jämädais joontes) kokku. Kehad on Berkeley'l niisama võimetud kui Malebranche'il, kuid inimitahtele lubab esimene märgatavalt enam vabadust.

Siinkohal väärib püstitamist selle vabaduse ja Jumala tahte looduses toimimise vahekorra küsimus. Berkeley on veendunud,

et mitte miski ei saa Jumalat mõjustada (DHP 2234) ega, nagu tema kriitikast Malebranche'i kausaalsusekäsitluse pihta järelda-da võib, “juhatada teda” ja “tuletada talle meelde” (kuigi mitte mingis aktiivses mõttes), milliseid ideid/aistinguid (kehade liikumi-si) tal põhjustada tuleb (DHP 2213). Jumal ei ole millekski sunnitud. Samas ei toimi ta suvaliselt, vaid tekitab ideid reegli-pärasel viisil, nõnda et me võime teada, et “asjade tavalises kulus kaasnevad säärase ja säärase ideedega säärase ja säärase teised ideed” (PHK 30). Berkeley järgi luuakse kehad (ideedekogumid) ning nad eksisteerivad oma loomisjärgsel kujul üksnes *inimvai-mude suhtes* (vt DHP 2443), niivõrd kui viimased neid tegelikult tajuvad või tajusid teatud tingimusil. Puu eksistents aias või laua eksistents toas, kui meid endid kohal pole, ei tähenda muud kui seda, et kui me aeda läheksime, näeksime (haistaksime jne) toda puud, ning kui me tuppa läheksime, näeksime toda lauda (vt PHK 3). (Sellele lisandub küll kõigi asjade igavene olemine Jumala mõistuses.) Berkeley järgi kutsub Jumal päevase päikese-paiste fenomeni esile seepeale, kui me juhtume oma silmi avama ja teatud suunas vaatama, s.t teostame teatud tahtelisi toiminguid ehk liigutame oma tahte abil oma ihuliikmeid.

Kõige eelöeldu põhjal sõندان järeldada järgmist.

Esiteks, Malebranche'i näide kahe keha pörkumisest sobib ka Berkeley metafüüsikale *Printsiipides* ja *Dialoogides*, kuigi keha mõistab kumbki isemoodi: Jumal liigutab üht keha teise (paigal-oleva) suunas, tekitab kokkupõrke ja annab liikumise ühelt kehalt teisele edasi. Me ei pruugi siin üht keha teise keha liikumise juhus-likuks põhjuseks nimetada, aga miks ka mitte, sest silmanähtavat erinevust Berkeley ja Malebranche'i seletustel pole.

Muidugi ei saa Berkeley puhul kõnelda eristavalt sellest, et mingi keha, näiteks vahatüki kohalolek on hinges vastava aistingu — vahatüki-aistingu juhuslikuks põhjuseks, sest kuna kehad ei eristu aistinguid ja keha kohalolek pole muud kui tema tajutud-olemine hinge poolt, peaks see tähendama, et keha (vahatüki) kohalolek on tema sellesama kohaloleku juhuslikuks põhjuseks ja need oleksid juba tõepoolest “sõnad ilma tähenduseta”. Küll aga võib näiteks vahatüki-alla-asetatud-tuleleegi-aisting olla pu-

huks, mil Jumal tekitab vahatüki-sulamise-aistingu, ehk viimase juhuslikuks põhjuseks.

Teiseks tundub mulle, et Berkeley järgi võiks kõiki meie tahtelisi liigutusi teatud mõttes nimetada kõigi aistidega tajutavate ilmingute, sealhulgas teiste kehade (nii kellaosuti kui Päikese) liikumiste loomulikeks ehk juhuslikeks põhjusteks, niivõrd kui Jumal neid ilminguid ühtede või teiste meie tahteliste liigutuste ja liikumiste puhul ehk meie, s.o inimvaimude "kohal olles" esile kutsub, nõnda et asjad võiksid "kulgeda püsival ühetaolisel moel". See sarnaneb viisiga, kuidas Malebranche'il on meie tahtmused teatud kehaliste liikumiste loomulikeks põhjusteks, ehkki samas tuleb mõõnda, et keha mõistab kumbki erinevalt. Kui ma ärkan, avan silmad ja näen päikest taevalael säramas, siis pole minu silmadeavamine tõeline põhjus päikese säramisele ehk sellele, et ma näen päikest säramas. Jumal "näitab" mulle päikest säravat. Kas pole siis minu silmadeavamine päikesenägemise loomulikuks ehk juhuslikuks põhjuseks, puhuks, mil Jumal selle päikese-idee ehk -aistingu minus põhjustab!? Ent samasugune on ju ka Berkeley hästituntud näites töötuppa mineku ja seal oma kirjutuslaua tajumise vahekord. Seepeale, kui mina teen üht (lähen oma tuppa), teeb Jumal teist (põhjustab minus kirjutuslaua-aistingu) (vt PHK 3).⁹

Olgugi et Berkeley lubab inimtahtele enam vabadust kui Malebranche ning "me liigutame oma jalgu ise", ei ole tema järgi see, mida me passiivselt aistidega vastu võtame, mitte meie, vaid Jumala põhjustatud ja *selleks, et Jumal põhjustaks ühtesid või teisi aistinguid (aisti-ideid), on (vähemasti loodu tavapärasel kulgemises) vajalik inimvaimude kohal-, s.t tajumas-olek* ning kus inimvaim kohal ehk tajumas on, sõltub enamasti sellest, kuidas ja kuhu ta oma ihuliikmeid liigutab. Järelikult võib neid meie

⁹Üks märkus nendele, kes filosoofiaid "ismidena" märgistada ja klassifitseerida armastavad: sinise interpretatsiooni kohaselt võiks tungevastuse soovi või vajaduse korral ütelda, et need kohad Berkeley töös (iseäranis PHK 3 ja 58), mida sageli tuuakse põhinäidetena tema "fenomenalismist", sobivad samahästi ja võib-olla paremini näideteks "omamoodi okasionalismist", sest niikuinii ei oleks Berkeley jaoks fenomenalism ilma Jumalata mõeldav.

tahte tegevusi, mis on suunatud aisti-ideedele (eelkõige oma kehale), pidada puhkudeks, mil Jumal põhjustab nende tegevustega kaasnevaid või neile järgnevaid aisti-ideid.

Kolmandaks nähtub, et siin Berkeley'le omistatud kausaalsusskeemi kuulub ka viis, kuidas tema järgi üks isik (inimvaim) mõjustab teist:

Sest on silmanähtav, et mõjustades teisi isikuid pole inimese tahtl ühtki teist objekti kui üksnes oma ihuliikmete liikumine, aga et sellise liikumisega peaks kaasnema või see peaks esile kutsuma mingi idee teise [isiku] meeles, sõltub täielikult Looja tahtest (PHK 147).

Ehk teisiti öeldes: ühe inimvaimu tahtelised liigutused ei põhjusta mingeid aisti-ideid teises inimvaimus, sest neid põhjustab Jumal, küll aga on nad viimaste loomulikeks ehk juhuslikeks põhjusteks.

Ühtekokku ei taha ma ütelda enam kui seda, et vaatamata eri-arvamustele keha loomuse ja vaimu vabaduse ulatuse küsimustes ei seisne sarnasus juba varasemagi Berkeley ning Malebranche'i kausaalsusekäsitluste vahel mitte ainult selles, mis pealtnäha paistab, nimelt et mõlema jaoks on ainsaks looduses kausaalselt toimivaks väeks Jumal (kui Berkeley puhul välja arvata need liikumised, mis on põhjustatud piiratud vaimude tahte poolt) — see sarnasus on üksikasjalisem.¹⁰ (Vrd Berman 1996: 183–185.)

Kirjandus

- Berkeley, George 1996. *Philosophical Works including the Works on Vision*. Ed. by M. R. Ayers. London: Everyman
- Berkeley, George 1997. Kolm dialoogi Hylase ja Philonouse vahel: Skeptikute ja ateistide vastu. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1765–1789; nr 9, lk 1983–2013; nr 10, lk 2209–2237; nr 11, lk 2433–2453
- Berman, David 1996. *George Berkeley: Idealism and the Man*. Oxford: Clarendon Press
- Luce, A. A. 1967. *Berkeley and Malebranche: A Study in the Origins of Berkeley's Thought*. Oxford: Clarendon Press

¹⁰Ühe, tõenäoliselt luiskeloo järgi olevat Berkeley külaskäik juba vana Malebranche'i juurde ning tookordne filosoofiline vestlus saanud viimase peatse hingeheitmise juhuslikuks põhjuseks (vt Luce 1967: 208–210).

- Malebranche, Nicolas 1772. *De la recherche de la vérité*. Paris: Chez les Libraires Associés
- McCracken, Charles 1983. *Malebranche and British Philosophy*. Oxford: Clarendon Press
- Nadler, Steven 1993. Occasionalism and General Will in Malebranche. — *Journal of the History of Philosophy*, vol. 31, no. 1, pp. 31–47
- Scott, David 1996. Malebranche on the Soul's Power. — *Studia Leibnitiana*, Bd. XXVIII, Heft 1, pp. 37–57

ROOMET JAKAPI (sünd. 1973) lõpetas 1995 TÜ teoloogina. Filosoofiamagister 1997, praegu TÜ filosoofia osakonna doktorant. *Akadeemiale tõlkinud G. Berkeley Kolm dialoogi Hylase ja Philonouse vahel* (1997, nr 8–11, lk 1765–1789, 1983–2013, 2209–2237, 2433–2453) ning kirjutanud sellele järelsõna (1997, nr 11, lk 2454–2461).

SUUR SEENEPROHVET

Sada aastat
etnomükoloogia rajaja
R. Gordon Wassoni sünnist

Aivar Jürgenson

ELULOOlisi ANDMEID

Ülevaate andmiseks ühe suure teadlase teest maailma mõtte-
loos pole ilmtingimata tarvis peatuda biograafilistel andmetel,
sest Octavio Pazi sõnad sellest, et poeedi elulugu on tema loo-
ming, peaksid kehtima siingi. Antud juhul leiab aga käsitlemist
mees, kelle puhul üksnes loomingule keskendumine jääks vä-
heseks: fooni originaalsele maailmakäsitusele lõi teadlase kohta
tavatult haraline elukäik. Tema tutvustus antropoloogialeksikonis
algab nii: "R. Gordon Wasson — pankur, folklorist, etnofarma-
koloog" (*Biographical*... 1988: 208).

Niisiis: kes oli R. Gordon Wasson, mees, kelle sünnist möödus
tänavu sada aastat?

Ta sündis 22. septembril 1898. aastal Great Fallsis Monta-
nas kirikuõpetaja pojana. Tema lapsepõlv möödus New Jersey's.
Kui ta sai 16-aastaseks, saatsid vanemad ta Prantsusmaale ja His-
paaniasse, kus ta üle aasta veetis keeli õppides ja ringi rännates.
Pöördunud seejärel tagasi USAsse, asus ta New Yorgi Columbia
ülikoolis õppima ajakirjandust. Peagi kutsuti noormees sõjavä-
ke ja käimasoleva Esimese maailmasõja keerises sattus Wasson
Prantsusmaale, teenides Ameerika ekspeditsioonikorpuses radis-
tina. Pärast teenistusest naasmist jätkusid poolelijäänud õpingud

kodumaal ja 1920. aastal lõpetas Wasson Columbia ülikooli bakalaureusekraadiga. Pärast lühiajalist rännakut Euroopas tegutses ta mitu aastat ajakirjanikuna (*Current Opinion, New York Herald Tribune*) ning siirdus siis 1928. aastal pangandusse, viibides ametiülesandeid täites Argentiinas ja Inglismaal. Aastail 1934–1963 töötas Wasson J. P. Morgan & Co. pangas; alates 1943. aastast asepresidendina.

Mehe kireks kujunes aga hoopiski teadus ning tänu edukale pankurikarjäärile võis ta oma uuringuid ning teoste väljaandmist ise finantseerida. Ta oli teadlane, kelle puhul termini “amatöör” kasutamine on kahtlemata õigustatud, andmata sellele aga halvustavat varjundit. Ta oli iseõppija, kes kirjutas enamiku oma töödest pärast pangatöölt erruminekut (Lonergan 1991: 741; Brown 1990: 19–24). Tema panusest teadusse veenab talle osaks saanud tunnustus. 1972. aastal valiti Wasson *Society for Economic Botany* presidendiks, järgmisel aastal Londoni Linné ühingu liikmeks. Ta oli Bridgeporti Ülikooli audoktor ja tema järgi anti nimi ühele senitundmatule seeneliigile — *Psilocybe wassonii* Heim (Schultes 1990: 16; Brown 1990: 20). Peamine aga, millega Wasson teadusloos endale koha jäädvustas, on ta panus etnomükoloogiasse, teadusalasse, mis viimase poolsajandi jooksul on arenenud iseseisvaks distsipliiniks ning mille sotsiaalset väljundit selle laia kõlapinna tõttu ei saa kuidagi maha vaikida.

TEE TEADUSE JUURDE

Algas aga kõik suurest armastusest. Viibides 1921. aastal Londonis, kohtas Wasson vene emigrandist tütarlast nimega Valentina Pavlovna, kes seal meditsiini õppis. Noored armusid ja viis aastat hiljem, 1926. aastal, abiellusid. Inglismaalt siirdus noorpaar Ameerikasse, kus Valentina sai tööd arstina. Kui noorpaar Big Indiansis 1927. aasta augustis mesinädalaid veetis, juhtus juba esimesel päeval lugu, mille mõju kestis aastakümneid. Jalutades käsikäes mööda kaunist teerada, rebis Valentina äkki käe lahti ja sööstis rõõmuhõisete saatel metsa. Kui Gordon järele jõudis, leidis ta õnnest särava naise keset kärbseseentega palistatud metsaalust. Seeni oli seal palju, väga palju. . . 1917. aastast peale, kui Valentina pärast revolutsioonisündmusi Venemaalt lahkus,

polnud ta näinud ühtki kärbseseent. Niisiis oli ta nüüd siin, metsas kusagil Ameerikas ja korjas õnnest segasena kärbseseeni oma kleidi sisse. Kujutlegem vana hea anglosaksi kasvatuses abi-kaasa hämmastust seda pilti nähes. Ta üritas naisele selgitada, et tegemist on kärbseseentega, s.t millegi ohtliku ja mürgisega, ta üritas naist tagasi enda juurde kutsuda, kuid asjata: naine muudkui naeris ja korjas edasi. Muidugi tõi ta need seened koju, pööramata mehe hämmeldusele vähimatki tähelepanu. Vastne abielumees oli šokeeritud. Vähe sellest, et naine mürgiseened nende mesinädalate majakesse tõi, ta lisis neid ka supi ja prae sisse, osa aga pani kuivama. Talveks, ütles ta (Wasson 1986b: 17).

Paremat näidet kultuuride kokkupõrke kohta on raske tuua. Anglosaksi kultuurisfääris kasvanud Wassoni jaoks olid punased kärbseseened ühed maailma ohtlikumad asjad, miski, millest targem on laias kaares mööda minna. Ja üleüldse on seened midagi libedat ja lirtsuvat — kuidas saab neid kättegi võtta? Tema meelest käitus Valentina Pavlovna pehmelt öeldes kummaliselt. Siis ei osanud Wasson veel Valentina seenelumbust tema vene päritoluga seletada. Kui huvi pärast sai lahti löödud inglise keele sõnaraamat, selgus, et punase kärbseseene kohta on selles vaid kolm sõna — *toad-stool*, *fungus* ja *mushroom* (< pr. *mousseron*). Vene keele sõnaraamatust leiti aga pikk rida seenenimetusi. Wassonit see üllatas ja huvi oligi tekkinud. Hilisem uurimistöo viis üldistavate seosteni, tähelepanekuteni, mis peagi formuleerusid kuulsaks ja teaduslukku jõudnud opositsioonipaariks. Nimelt täheldasid Wassonid¹ indoeuroopa rahvaste jagunemist mükofiilseteks ja mükofobseteks. Selle jaotuse miniatuurseks mudeliks oli Wassonite perekond: esimeste hulka kuulus ereda esindajana Valentina Pavlovna kui seenesõbralikust vene kultuurist väljakasvanu, teise Wasson ise, kes oli oma pelgav-põlgliku suhtumise seentesse anglosaksi kultuurist kaasa saanud. Wasson sõnastas teesi, et mükofiilse ja -foobse suhtumise põhjused peituvad aegade hämaruses (Wasson 1986c: 18), ja kuigi see mõte oli sündinud emotsionaalselt pinnalt, näitasid järgnenud 30 aastat põnevat uurimistööd, et mingi tõetera selles tõesti on.

¹Valentina rolli Wassoni esimeste teadustööde puhul ei tohi alahinnata, esimene raamatki, 1957. aastal ilmunud *Mushrooms, Russia and History*, valmis nende koostöös.

ÕPETAJAD, TEENÄITAJAD, SÕBRAD

Aastate jooksul puutus R. Gordon Wasson kokku paljude inimestega, kes teda tema otsingutel innustasid ja abistasid. Et tal polnud etnoloogia- ega bioloogialast eriharidust, kulusid konsultatsioonid marjaks ära. Üks esimesi nõustajaid oli Roman Jakobson, kellega Wasson kohtus 1940. aastatel. Kui Wasson oli talle rääkinud oma huvist kärbseseene religioosse tausta vastu Euroopa rahvaste eelajaloos, julgustas Jakobson teda otsinguid jätkama ning juhtis Wassoni tähelepanu mitmete venekeelsete sõnade oletatavale seosele kärbseseene mõistega, arhailistele kärbseseene nimetustele vene keeles ja etümoloogilistele võimalustele nende nimetuste seletamisel.

1940. aastatel tekkisid tal tihedamad kontaktid ka mükoloogidega. Lugenud seeneteaduslikku ajakirja *Revue de Mycologie*, mille toimetajaks oli Roger Heim (kes valiti 1963 Prantsuse Teaduste Akadeemia presidendiks), otsustas Wasson tole silmapaistva teadlasega tutvuda. Viibides 1949. aastal Pariisis, külastas ta Heimi, et saada mükoloogialast konsultatsiooni. Tutvus kujunes tihedaks läbikäimiseks ja hiljem, kui Wasson käis Mehhikos uurimas sealseid psühhotroopseid seeni ja nende kasutamist, oli Heim Wassoni reisikaaslaseks, kelle seltskonda ta väga hindas (Wasson 1986b: 20). 1958. aastal avaldasid Wasson ja Heim raamatu *Les Champignons Hallucinogènes du Mexique*. Heim oligi see, kes ühele vastavastatud seeneliigile pani nimeks *Psilocybe wassonii* Heim.

1952. aastal tutvus Wasson Richard Evans Schultesiga, Harvardi ülikooli botaanikaprofessoriga, hilisema Harvardi Botaanikamuuseumi direktoriga. Wassoni huvi tole mehe vastu sai alguse artiklist Mehhiko seenekultuste kohta, mille too oli avaldanud 1941. aastal. Mõni aasta hiljem sattus see Wassoni kätte, ja auväärse New Yorgi panga kõrge ametnik süttis entusiasmist sedavõrd, et otsustas külastada masateeke, Schultesi käsitletud Mehhiko indiaanlasi. Niisiis helistas Wasson ühel päeval Schultesile ja sõprus kahe teadlase vahel oli alanud (Schultes 1990: 13).

1962. aastal, kui leidis aset Wassoni järjekordne retk Mehhikosse, oli tema reisikaaslaseks Albert Hofmann, Šveitsi keemik, kes on ajalukku läinud LSD avastajana. Wassoni ekspeditsioonil

oli tema osaks Mehhikos kasutatavate hallutsinogeensete seente keemiline analüüs (Wasson 1986b: 24).

Kui Wassonil tekkis huvi sooma vastu ja päevakorda kerkis küsimus selle võimalikest seostest kärbseseenega, tutvus ta Harvardi ülikooli sanskriti keele professori Daniel H. Ingallsi vahendusel Wendy Donigeriga, kellest sai hiljem Chicago ülikooli Divinity Schooli religiooni ja India ajaloo professor. W. Doniger oli Wassoni kuulsalt raamatu *Soma: Divine Mushroom of Immortality* (New York, esimene trükk 1968) kaasautor, kes kirjutab selles raamatus selle salapärase droogi sooma ajaloost (Wasson 1986b: 25).

Kõik need inimesed on rohkemal või vähemal määral mõjutanud Wassoni teadustegevust ning aidanud kujundada uut teadmist uuel teadusalal, etnomükoloogias.

ETNOMÜKOLOOGIA JA R. GORDON WASSONI PANUS

19. sajandi lõpul võttis J. H. Harshbeyer artiklis "The Purposes of Ethnobotany" (*Botanical Gazette*, No. 21, Chicago, 1896, lk 146) kasutusele termini *etnobotanika*. Uue distsipliini valdkondadeks olid kõige laiemas tähenduses inimeste suhted taimedega, sh taimenimedede etümoloogia, taimedega seonduv mütoloogia ja nende religioosne tähendus, taimede kasutamine rahvameditsiinis jm. 1940. ja 1950. aastatel hakati etnobotanikas eriti huvituma taimedest, mis mõjuvad inimese psüühikale (Rosenbohm 1991: 22). Wassoni kirk seente vastu, mis seni oli püsinud n-ö perekondlikul tasandil — esimese raamatu *Mushrooms, Russia and History* algvariant meenutas pigem kokaraamatut (Wasson Britten 1990: 34) —, sai nüüd uue impulsi. Wasson asus tõsisemalt tegelema seente rolli uurimisega erinevates kultuurides. Ta võttis kasutusele termini *etnomükoloogia* ja kuigi ka varem oli erinevalt autoreilt ilmunud mõningaid artikleid seente kultuurilistest dimensioonidest, polnud see ilmselt vale, kui nii Wasson ise (Wasson 1986a: 83) kui mõned teised (Loneragan 1991: 741) teda etnomükoloogia alusepanijaks nimetasid. Ja tõesti, seni oli seente rolli eri rahvaste kultuurides käsitletud mõõdamattes ja juhuslikult, ent nüüd algas järjekindel uurimistegevus, mis haaras kaasa mitme eriala

spetsialiste (nagu see iga teadusala sünnil tavaline) ning kujundas süsteemselt uue distsipliini sisu.

1956. aastal avaldas Wasson artikli "Lightingbolt and Mushroom: An Essay in Early Cultural Exploration". See ilmus Roman Jakobsoni 60. sünnipäevale pühendatud juubelikogumikus (täiendatud variant Wasson 1986a) ning oli Wassoni esimene artikkel etnomükoloogias. Artikkel oli küll pigem kokkuvõtlik ülevaade uskumusest, mis muuseas tuntud eestigi folklooris: seenekasvu kausaalne seos välgu või müristamisega, kujutelm, mis on nii universaalne, et sunnib otsima sügavamaid põhjusi. Nende seoste otsimisele ja sellest võrsunud fenomenide uurimisele pühenduski Wasson järgneva 30 aasta jooksul.

Wassoni uurimuste lähtekohaks oli seisukoht, et seente olulisust muistsetes religioonides seletab teatavate liikide omadus mõjuda aktiveerivalt inimese närvisüsteemile. Teadvuse muutmise erinevad tehnikad ja vahendid on olnud tuntud paljudes maailma kultuurides läbi aastatuhandete; on isegi arvatud, et psüühiliste ainete mõju võisid juba täheldada inimeste eellased (australopiteekused, *homo habilis*) (Rosenbohm 1991: 22). Kui rääkida tänapäeva *homo sapiens*'ist, siis on vist eskimod ainus rahvas, kel puudub traditsiooniline joobeaine, sest neil pole erilisi võimalusi midagi kasvatada/korjata. (Alles valge mees tõi neile alkoholi.) Taimsete vahendite peamine kasutusareaal on Uus Maailm, kus neid tuntakse 130 liiki Vana Maailma 20 vastu.

Hallutsinogeenide peamised toimeained on alkaloidid. Nad sarnanevad inimese aju hormoonidega, millel on oluline osa psüühiliselt toimivates biokeemilistes protsessides. Tänapäevani pole aga psühholoogid, usundiloolased ja antropoloogid suutnud kokku leppida teadvusseisundi muutmiseks kasutatavate droogide tähistamises. Antropoloogid/etnoloogid on kasutanud erinevaid termineid, millest sagedasemad on *narkootikum*, *hallutsinogeen*, *psühhedeelik*, viimastel kümnenditel küll peamiselt kaks viimast. Mõlemad on üsna meelevaldselt ringelnud ka *New Age*'ist mõjutatud raamatutes, kasvõi Tim Leary jt teostes. Kummagi termini kasutamist ei pea R. Gordon Wasson õigeks: tema meelest viitab *hallutsinogeen* ilmsele mõistete väärkasutusele, *psühhedeelik* aga on barbaarne moodustis. Suisa valeks pidas ta psühhotropsete seente klassifitseerimist opiaatideks. Teaduskeskset, kultuure väl-

jastpoolt vaatlevat uurimissuunda kritiseerides leidis ta, et "mitte keegi, kes suhtub austusega vanadesse Eleusise müsteeriumidesse, soomasse aarialastel, seentesse Ameerika rahvastel, mitte keegi, kes respektseb inglise keelt, ei nõustu kasutama terminit "halutsinogeen" nende taimsete substantside tähistamiseks" (Wasson 1986b: 30). Omalt poolt pakkus Wasson sõna *entheogen* — *god generated within, god within us* 'jumal meie sees vms'. Tarvitamise eesmärgist lähtuvalt välistas ta näiteks alkoholi või hašiši (kui mõnuainetena kasutatavate) liigitamise enteogeenide hulka. On selge, et Wassoni termin "enteogeen" seostub droogide mütoloogilise taustaga: tegemist on ainega, mis on jumalikku päritolu või osa jumalast.

Mustriks, mida Wasson kultuuride dešifreerimisel rakendas ja mille abil ta mitmete kultuurinämete puhul psühhotroopset algupära oletas, kujunes kontseptsioon, mida võiks nimetada pagendamise, unustamise ja varjamise kontseptsiooniks. Skeemi lähtekohaks on ajaloolised teated 16. sajandi Mesoameerikast: taimsete droogide ja nende kasutamise iseloomustused kuninga arstilt Francisco Hernándezilt, munk Diego Duránilt ja eelkõige frantsiskaani paatril Bernardino Sahagúnilt. Katoliikluse põlustatud nähtus kadus aga kiirelt avalikkuse silmist ja pärast 1727. aastat õnnestus Wassonil avastada vaid üks tühine teade droogidest. Niisiis oli kultuuris laialt levinud fenomen jäljetult kadunud ning alles 20. sajandi keskpaiku õnnestus mõnedel ameerika teadlastel Mehhikos taas leida hoolikalt varjatud traditsiooni olemasolu. Ühiskondliku prestiižiga kultiliste taimede kasutamise hääbumist ja vastava pärimuse haihtumist ajaloo areenilt on Wasson püüdnud samasuguse skeemi järgi tuvastada mujalgi. Nii olevat Eleusise müsteeriumiriitustel Wassoni meelest kasutatud teatud seenest (*Claviceps purpurea*) valmistatud jooki. Teemat lahkab Wasson 1978. aastal ilmunud raamatus *The Road to Eleusis: Unveiling the Secret of the Mysteries*. Samuti on Wasson püüdnud identifitseerida Buddha surma põhjustajana punast kärbsesent (Wasson 1986c). Teisedki teadlased on Wassoni skeemist tuld võtnud ning püüdnud "rekonstrueerida" millalgi esinenud droogikultuure maailma eri paigus. Enamasti on need jäänud vaid meelevaldseiks katseiks. Nii näiteks viib saksa uurija Ranke-Graves (1955) mitmed ülemaised antiikmütoloogia näh-

tused Vana-Kreekas seosesse punase kärbseseene ja *panaeolus papilionaceus*'e manustamisega (ambroosia, nektar jne). Üks drastilisemaid näiteid on see, kuidas J. M. Allegro leiab kärbseseent Piiblist 1970. aastal Londonis ilmunud raamatus *The Sacred Mushroom and the Cross: A Study of the Nature and Origins of Christianity within the Fertility Cults of the Ancient Near East*; sama on 1980. aastail üritanud Edzard Klapp (1985). Tegelikult on need mõlemad käsitlused spekulatiivsed, jäädes teadlasringkondades erilise vastukajata.

Ometi pole kõik sellised katsed päris viljatuks jäänud. Nimelt on veedades sageli juttu soomast ja selle päritolust. Soomat kasutati juba 3500 aastat tagasi. Kui temast sai religioosse tabu ohver ja veeda preestrid varjasid korporatiivse saladusena sooma koostist, ununes see aja jooksul, nii et hiljem keegi enam ei teadnud, mis sooma õieti oli. Sooma identifitseerimiseks on India ja sanskriti keele uurijad pakkunud erinevaid taimi, kuid üksmeelt ei ole leitud. Uurimistööd on raskendanud teaduse professionaalne ühekülgus: antud juhul puudus ühtedel teadlastel ettevalmistus botaanikas, teistel kultuuriloos. Kui Wasson pärast 1963. aastal teostatud India-ekspeditsiooni ja pikajalist uurimistööd kirjutas raamatu sooma identifitseerimisest (*Soma: Divine Mushroom of Immortality*, New York, I trükk 1968), kutsus see esialgu esile hulga kahtlevaid seisukohavõtte. Aastate jooksul on aga Wassoni teooria siiski tunnustust ja poolehoidu leidnud. Ja muidugi seisneb Wassoni avastus selles, et sooma on punane kärbseseen,¹ avastus,

¹Sadadel lehekülgedel otsib Wasson võrdlusjooni, mis aitaksid tõestada sooma ja kärbseseene identsust. Olgu siinkohal toodud üks näide.

Wasson tsiteerib Vladimir Jochelsoni, kes sajandivahetusel uuris korjakke ja kelle sulest pärineb järgmine kärbseseene manustamise tseremooniat kirjeldav tsitaat: "Nagu ma võisin näha Penšina lahe äärses külas, lasksid mehed enne manustamist naistel seda [kärbseseent — A. J.] mäluda ning neelasid siis alla." Teine uurija, Vladimir Bogoraz, kirjeldab sama nähtust: "Korjakkidel naised mälusid seent ja andsid valmis segu oma meestele allaneelamiseks." (Wasson 1971: 266, 273.) Võrdluseks tsiteerib Wasson kolme kohta *Rigvedast* (8.91.): "1. Neitsi läks vett tooma ja leidis tee pealt sooma. Ta tõi selle koju ja ütles: mälun seda sinule, Indra; mälun seda sinule, sa vägev. 2. Kallis mees, kes sa valvsalt majast majja käid, joo, mida mu hambad mälusid, kõi-

mida peetaksegi tema suurimaks panuseks teadusesse (Lonergan 1991: 741).

Kärbseseene ja teiste hallutsinogeensete seente kultilist kasutamist käsitleb Wasson oma rohketes raamatutes ja artiklites ka referatiivsel viisil, koondades kokku enam-vähem kõik, mis sel teemal on kirjutatud ja kättesaadav. Ta kasutab allikmaterjalina Siberi rahvaste juurest kogutut (muuseumis peatub ka soomeugri rahvaste kärbseseene tarvitamise traditsioonil, oletades selle vanust — paraku vaid keeleandmete toetudes — 4000 aastaks (Wasson 1971: 166)). Tuntud tõsiasi, et Siberis kasutatakse kärbseseent kahes teineteisest kaugel asuvas piirkonnas (Lääne-Siberi Obi jõe basseini ühelt poolt ja Siberi kirdenurk teiselt poolt), seletab Wasson sellega, et varasemal ajal kuulusid mõlemad piirkonnad ühtsesse kultuuriareaali, mille lõhestas stepist pärinevate tunguusi ja jakuudi hõimude invasioon, kes ei tundnud kärbseseene kasutamist (Wasson 1967: 408).

Kui vene arheoloog N. N. Dikov avastas 1967–1968 Tšuktši poolsaarel petroglüüfid, millel on kujutatud kärbseseeni ning nendega ühtses konfiguratsioonis inimkujutisi, jõudis info sellest peagi Wassonini. 1000. aastaga eKr dateeritud petroglüüfidel kujutatut interpreteeris Wasson omamoodi. Nii mõnegi autori meelest on inimfiguuride puhul tegemist rituaalset tantsu tantsivate naistega, ent Wassoni arvates on tegemist kamšadaalide ja korjakkide pärimuses tuntud “väikese rahvaga” (Wasson 1986b: 68), s.t kärbseseene vaimudega. See seletus näib üsna tõepärasena. Wassoni seisukohavõttud Siberi ainese analüüsimisel jäävad üldiselt siiski traditsiooni raamidesse: Siberi rahvaste droogikasutus oma üldtuntuses jätab selleks liialt vähe mänguruumi. Sama ei saa väita Wassoni fantaasiarikaste oletuste kohta, mis puudutavad rahvaid, kelle puhul šamanistlikud ja teised tänapäeva tsiviliseeritud ühiskonna seisukohalt perifeersed tehnikad praktiseerimist ei leia. Nii on Wasson ungari keeles avastanud fraasi *bolond gom-ba* ‘rumal, hull seen’ (Wasson 1971: 166, 193; 1986b: 71jj). Ta

ge kõhutäitega koos, kakkude ja kiituse kõrvale. 3. Me ei soovi sind mõista ega soovi ometi sind mõistmatagi olla. Tasa ja targu, ikka tasa ja tasem hakka õhkuma Indrale, oh piisake soomat.” Selliseid kõrvutusi on raamatus teisigi ja jäägu sellise tõestuskäigu usaldusväärsus lugeja otsustada.

esitab väljendid, mida sellega seoses kasutatakse, kui inimene on endast väljas või temperamentne (“Ta naerab, nagu oleks söönud hullu seent”; “Kas arvad, et olen söönud hullu seent, et teeksin midagi sellist?”), kõrvutab neid mängleva kergusega handikeelse, samuti hullu (s.t kärbsse-) seent tähistava terminiga, ja muidugi pole järeldusi raske teha. Järeldusele lisab kaalu see, et ungari “hullu seene” vasteid leitakse ka slaavi ja saksa keelealalt (samas).

Esitatagu siinkohal veel üks Wassoni kaudne, kuid teravmeelne tuletuskäik. Porod söövad aeg-ajalt kärbseseeni ja on pärast justkui purjus, muutudes metsikuks ning agressiivseks. Samasugust käitumist on täheldatud porodel ka siis, kui neile kärbsed ninasõõrmetesse satuvad. Väidetavasti on just sellest tähelepanekust teinud korjakid ja tšuktšid järelduse, et inimestele põhjustavad psüühilisi vaevusi peas olevad putukad. Ettekujutus on rakendust leidnud rituaalides, milles patsientidelt püütakse putukaid peast välja ajada (Siegel 1981: 45). Et paljudes keeltes sisaldab kärbseseene nimi ühe osisena kärbest, oletas Wasson eelnevast siberlaste ettekujutusest lähtudes, et kärbseseen võlgneb oma nime omadusele põhjustada muutusi teadvuses: *sumiseb peas nagu kärbes* (Viola 1972: 66). Arvatavaid tõendeid kärbseseene manustamise iidsetest vastukajadest Euroopas ja mujal on Wasson leidnud muidugi rohkem, kuid näideteks piisab ilmselt ka siin esitatutest.

R. GORDON WASSON KUI TAHTMATU TEERAJAJA

Wasson oli õigel teel, kui leidis, et teadvuse muutmisel rakendatavate taimede kohta käivad teaduskeelsed terminid on valed. Oma kultuurist lähtuvaid kultuurimustreid rakendades andsid võõrastest nähtustest ebaadekvaatset informatsiooni juba Siberi maadeavastajad-vallutajad või väljasaadetutest rahvaste kirjelduste autorid, kui puutusid oma reisidel kokku “transispetsialistidega” pärismaiste hõimude juures ja kirjeldasid nende rituaale kui pigem meie mõistes joomapidusid: šamanistlik riitus degradeeriti meelelahutuslikuks ürituseks. Selletaoline tendents iseloomustab ka meie ajal uue laine voogudes seilajaid, kes tundmata kasutatava substantsi toimevälja, kasutavad tema nimetamiseks oma soo-

ve kajastavaid termineid. "Hallutsinogeen" viitab ühemõtteliselt taotletava eesmärgi iseloomule, jättes arvestamata kogu nähtuse kultuurilise tausta. Kasutatavad terminid näitavad meie kaugemist traditsionaalsete kultuurisüsteemide mõtteväljast. Mõelgem siinkohal muinasjuttudele, milles kangelane saab võluseset kasutada või vaenlasest võitu vaid juhul, kui teab tema õiget nime. Seda saab seletada kui oskust asja suhestada oma kultuurikontekstiga, n-ö koodi tundmist. Hulluksminemist või surma kärbseseene söömise tagajärjel on registreeritud šamanistlikeski kultuurides, hoopis suuremad on selle võimalused aga urbaanses keskkonnas, kus kehtivate väärtuste ja käitumismallide tõttu on hälbed rohkem näidustatud.

Ühest teadvusseisundist teise minekuks on traditsionaalsetes kultuurides rakendatud initsiatsiooniriitusi, mille sisuks on ajutine eraldumine nii ühest kui teisest dimensioonist. Üleminek realiseerub tavaliselt mitmeosalise riituste kompleksi abil, mis maandab ühe dimensiooni väed ja valmistab ette uute vastuvõtmiseks. Kui eesmärgiks on osalemine uues teadvustasandis, tuleb käituda ettevaatlikult. Pikaajaline isoleeritus, paast, askees ja/või seksuaalne kasinus kuuluvad enamasti puhastusriituste juurde. Võib ka rääkida erilistest "droogirituaalidest", mis hõlmavad droogide hankimise viise, ettevalmistust droogide manustamiseks, meetodeid ebameeldivate efektide välistamiseks. On tähelepanuväärne, et ettevaatusabinõud langevad paljudes eri kultuuridest pärit allikates kokku. Nii on näiteks kärbseseeni peaaegu alati eelnevalt töödeldud. Sõlkupid ja ketid olid veendumusel, et vaid šamaanid ja šamaaniks saajad võivad kärbseseent süüa karistamatult, kõik teised surevad. Pelõmka mansidel tohivad isaseid (*kumpink*) ja emaseid (*nepink*) kärbseseeni süüa vaid vastavast soost šamaanid (Rosenbohm 1991: 38). Jurak-samojeedide uskumus oli, et kärbseseent võib hüveks süüa vaid see, kes teab tema päritolu, selle aga, kes joobes seene vaime õigesti ei näe, võivad seene vaimud tappa ja "see läheb pimeduses kaotsi" (Lehtisalo 1924: 164). Tšuktšid uskusid, et kärbseseen on surmav, kui inimene ei tunne ta õiget kasutamist (Rosenbohm 1991: 50). Muutunud teadvusseisundile vastab ta oma reaalsus, mida loogiliselt saab vaid siis kogeda, kui seda loogikat vallatakse. Ilmekas on sellega seoses Renè Königi esitatud võrdpilt. Küsimusele, kas nõiad oskavad

lennata, vastab see, kelle jaoks nõiad on olemas, jaatavalt, sest lendamine on nõidade loomuses. Teiste meelest nad aga ei lenda, ja kui üks initsieerimatu üritab nõida järele aimata, siis ähvardab teda parimal juhul surm (König 1981: 19).

Kuivõrd hallutsinogeenide puhul pole tegu just süütute asjadega, lisab see Wassoni tegevusele paratamatult eetilise dimensiooni. 1990. aastate droogiepideemia on seotud droogide subkultuuriga, mis formeerus 1960.–1970. aastate Ameerikas, peamiselt Kalifornias, ning seda on nimetatud ka “psühheedeliliseks kultuurilainetuseks”. Psühholoog Timothy Leary, kes laskis end ühel indiaanlasel nõiaaseente teadusse pühendada ja sai siis suureks hippiks, “psühheedeliliseks filosoofiks”, kirjanik Aldous Huxley, kelle psühheedelilist kirjandust on avaldanud ka *Vikerkaar*, ja antropoloog Carlos Castaneda, alates 1968. aastast ilmunud kultuurantropoloogiliste bestsellerite autor, olid juhtivad droogi-ideoloogid, kellest esimene ja viimane olid väidetavalt Wassonist mõjutatud. Nii sõi Leary Wassonist inspireerituna Mehhikos hallutsinogeenideid seeni veel enne, kui algasid tema katsetused LSD või teiste hallutsinogeenidega (Riedlinger 1990: 8), nii inspireerisid Wassoni teosed Castanedat ja aitasid kaasa don Juani lugude loomisele (Furst 1990: 79).

Droogide subkultuur propageeris droogikasutust industriaalkultuuri kriitikana ja teadvuse avardamise võimalusena ühiskonna muutmiseks. Eelistati drooge, mis kutsuvad esile hallutsinatsioonid ja paranoilisi elamusi, s.t meskaliini ja marihuaanat. Mõlemad on Mesoameerikas iidsest ajast tuntud, s.t eksisteerivad pikaajalised kultuurilised ja sotsiaalsed seosed droogi ja ta kasutaja vahel. Muidugi puudus see kõik Kalifornia droogide subkultuuril, kelle tuntuim loosung kõlas: *Turn on, tune in, drop out*. Moodi tuli LSD. Droogisurma surid Janis Joplin ja Jimi Hendrix. Viimastel aastatel on esitatud küsimus, kas droogikirg on seletatav ühiskondlike või individuaal-bioloogiliste faktoritega. On jõutud järeldusele, et droogidel ja nende pakkumisel on siin marginaalne roll, tunduvalt olulisem on grupispetsiifiline tarvitamise muster (Tretter 1992: 117). Niisiis subkultuuride käitumistavad, mis on suuresti kujunenud drooge propageerivate/tutvustavate kultusraamatute abil, mille autoriteks on Castaneda, Huxley, Leary ja ka Wasson.

Wassoni roll hallutsinogeensete seente ja kultuurikontaktide kirjeldamisel on olnud mitmesuunaline. Kui ta 1950. aastatel Lõuna-Mehhikosse masateekide juurde sõitis, ei olnud viimased veel valmis oma teadmisi seente kasutamisest laialt propageerima, kuigi juba 15 aastat tagasi olid mõned ameerika teadlased sealse seenekasutuse avastanud. Nõnda võttis Wassonil kaks aastat aega, enne kui tal lubati tseremoonia käigus süüa hallutsinogeenseid seeni. Hiljem, kui olid ilmunud Wassoni artiklid sealsest seenekultuurist, sai Huautla de Jiménezist, kõrvalisest masateekide külast Lõuna-Mehhikos, kus leidiski aset Wassoni ajalooline "seeneremoonia", turismi sihtkoht ja ameerika hipide Meka. Soovimatuid tagajärgi, mis "pühade seente" avalikustamisega kaasas käisid, kirjeldas mükoloog Roger Heim, kes mõnest Wassoni ekspeditsioonist osa võttis, nii: "Alates sellest ajast, kui me Huautla de Jiménez küla maakaardile kirjutasime, on press, turism, reklaam ja sensatsioonihimuliste ajakirjanike, psühhopaatide, seiklejate ja lõnguste plagiaat teinud sellest tänapäeva Meka. Kõmu sakraalse iseloomu kaotanud hallutsinogeensete seente ümber üha laieneb. . ." Kui ta rääkis sellest, et tänapäevasel seentekasutusel ei ole midagi ühist traditsionaalsete sakraalsete riitustega (Kell 1991: 76), siis aimub siin kahetsust ja võib-olla kibestumistki nähtuse kontrolli alt pääsemise pärast. Tahtmatult oli vallandunud protsess, mis õnnistas masateeke lääneliku tsivilisatsiooniga ja ühtlasi andis uut hoogu ameerika droogide subkultuurile.

Kui meenutame Wassoni väidet enteogeensete seente olulisest rollist muistsetes kultuurides ja seda, et nende tarvitamine ühel hetkel keelati/salastati ja unustati ning et kildhaaval on võimalik iidne fenomen taas päevavalgele tuua, siis on see pärand leidnud järgijaid ning mitmete vanade kultuuride uurijad on kõnelnud oletatavaist seoseist sakraalse keskkonna ja droogidena kasutatavate seente vahel. On autoreid, kes seente tarvitamise salastamist on põhjendanud poliitilise olukorra muutumisega: tekkis vajadus ürgsed teadmised kodifitseerida ja järgnevatele põlvkondadele anda edasi tekst, mille mõistmine on jõukohane vaid suletud korporatsioonile. Antropoloogiateadusest välja kasvanud oletuste võrgule on püütud ümber tõmmata mingit salaordude hirmuäratavat loori. Mis oli salastamise kaugem eesmärk? Mil moel oli võimalik salastada midagi, mis mõne autori meelest oli

tollane valdav tehniline instrumentarium? Okultse *feeling*'i tekitamine etnoloogilise fenomeni ümber on see pinnas, millest on tänapäeval sirgunud *new-age*'ilikud juurte otsimise püüded. Kuid tänapäevasel droogide manustamisel puuduvad ajaloolised juured, tegemist on mitte-euroopalike traditsioonide modernse adaptatsiooniga. Pole kahtlustki, et hallutsinogeene (sh seeni) on kasutatud teadvuse muutmise vahendina maailma eri kultuurides. Ometi pole see argument nende lülitamiseks juurte otsimise, tagasi-puu-otsa-ihaluse instrumentariumi. Tunnistades tõsiasi, et kärbseseen oli millalgi vahend teispoolse tabamiseks, ei tohi unustada, et tegemist oli sakraalse vahendiga. Pühadus eeldab respekti, see aga on tõsiselt võimalik vaid vastava kultuurilise tausta olemas olles. Lävida saab destruktiivsete tagasilöökideta vaid maailmaga, mille olemasolus ei kahelda, millega seondumise strateegiad on kultuuris järele proovitud ja usaldatavad. Niisiis on küsimus traditsiooni järjepidevuses, ka tema terviklikkuses, suutlikkuses vastata maailma poolt seatud küsimustele. Traditsiooni katkendlikkus ei lase tekkida peeglil, millelt kriitiliseski situatsioonis vaatab vastu mõne kortsus esivanema heatahtlik ja julgustav nägu. Kultuurikandja saab olla see, kes kannab tervikut — rahvariiete kandja pole veel kultuurikandja! Fossiilselt sädelevad hõberipatsid, olgugi nad olulised rahvust konsolideerivate tunnuste kaanonis, ei taasta terviklikku maailmapilti ega tee kandvaks silda, mis ühendab minevikku olevikuga. Kvantiteedi kuhjaminegi ei päästaks: võib ju mõelda, et võtaks kultuuri allesjäänud ripatseid nii palju kui võimalik — paneks murumütsi pähe, karunahad ümber, lausuks paar päheõpitud loitsu, läheks poeks mõnda allesjäänud inimpelglikku rehielamusse ja näriks kärbseseent. Ühesõnaga oleks nagu vana germaanlane või vana eestlane. Aga see vana eestlane ei sõitnud rehielamu ette autoga, ei söönud eelmisel päeval burgereid ega lobisenud telefoni teel seebika viimase seeria sündmustest.

Ühes ajaleheloo arutleb Kalev Kesküla Jaan Kaplinski artikli üle, milles too vastu astub tänapäeval lehitavale viinavaimule (Kesküla 1997). Kesküla pakub omalt poolt teooria, mille kohaselt kogu inimkonna kultuur olevat tekkinud meelemürkide kasutamise kaudu ja alkohol teinud ahvist inimese. Edasi väidab ta: "Soome-ugri vaimu tala on kindlasti kärbseseen, mis aitas

šamaanil käia üla- ja allilmas teadmisi kogumas, et siis selles ilmas õigeid poliitilisi ja inimlikke valikuid teha.” Tuues veel paar näidet tubaka ja hašiši kasutamisest eri rahvastel, resümeerib ta: “Inimkonna poliitika ja kultuuri ajalugu on meelega jutata ajalugu.” Niisiis meele muutjad eduka ja targa inimese identifikaatorina ning soomeugriluse alustalana, kuid kindlasti ikka abivahendina: ilma selleta pole ei soomeugrit ega edukat inimest. Ometi on selge, et abivahendid on alati selleks, et abistada. Abistada kedagi, kes kuidagi puudulik. Nii on poliitik, kes konjakipitsita kõnet pidada ei suuda, lihtsalt kehv. Šamaan, kes ilma kärbseseeneta teadvuse seisundit mõjutada ei oska, on kehvem veel. Inari laplased teavad rääkida nn trumminaistest — *rum'bahkkuh*. Need sõid enne nõiatrummi kasutamist kärbseseeni (Itkonen 1946: 157). Trumminaiste maine näis olevat madalam kui nõial, sest nõid läks elavalt taevasse, aga trumminaine oli *ija-beäl-olmos* — varjupoole inimene. Nõid ja trumminaine vältisid isegi üksteise rada (samas). Mitmed usundiloolased on farmakoloogilisi teadvuse teisendamise meetodeid psühhofüüsikutega võrreldes pigem negatiivsena hinnanud. Åke Ohlmarks (1939) ja Mircea Eliade (1975) nägid näiteks šamanistlikus kärbseseenekasutuses kunstlikku meetodit. Eliade järgi on narkootikumid vaid “puhta” transi vulgaarne asendaja (1975: 382). Nii et kodumaist narkomaaniat (re)konstrueerivate artiklite puhul tahaks kahtlust avaldada, kas esimene inimene oli see ahv, kes puu otsast kärbseseent märkas, alla ronis ja seene ära sõi. Porod söövad juba aastatuhandeid kärbseseeni, aga on ikka porod. Raske on leida kinnitust väidetele, nagu võlgneksime tänu oma kultuuri ja olemasolu eest narkomaanidest esivanematele.

Muidugi, kui ajapiiride tagant õigustust ei leia, võib seda otsida kaugelt maadelt. Siberi šamaanid ju söövad seeni, Ladina-Ameerika omad ka. Tegelikkus muutub aga meie silme all: siberlanegi on unustanud oma keele ja usu, ladinaameerika indiaanlane ei jää meist moderniseerituses maha. Nii juhtub, et šamaangi jätab grupiga tseremooniaid läbi viies traditsioonis ettekirjutatud reeglid tähele panemata. Peruu Rio Tigres juhtunud lugu peaks olema õpetlik. Grupiviisilist droogiseanssi korraldava *maestro* (šamaani) tähelepanematus tõttu võttis üks 20-aastane noormees ülearu suure annuse psühhotroopset droogi ning visioonis ilmunud vai-

mu käsu peale lahkus grupi juurest ja tappis matšetega ühes majas magava raseda naise. Noormees mõisteti vangi 45 aastaks, maestro 15 aastaks ja teised seansis osalenud viieks aastaks (Luna 1986: 153–155).

Religioonifenomenoloogias eristatakse kaht poolust, sakraalset ja profaanset, mis iseloomustavad kaht diametraalselt vastandlikku olemisviisi. Tänapäeva inimese jaoks nihkub see piir pigem normaalse ja ebanormaalse vahele. Eks viita sellele ka teadvuse mõjutamise vahendi tähistamiseks kasutatav ja millelegi reaalse vastandile viitav termin *hallutsinogeen*, mille rakendamist R. Gordon Wasson nii ägedalt taunis. Traditsionaalses animistliku maailmavaatega ühiskonnas teotseva šamaani reaalmaailm aga loves kogetut reaalmaailmast väljapoole ei aseta. Sakraalse ja profaanse maailma piiri nihkumine tänapäeva ühiskonnas väljendub teisalt ka elu ja surma polaarsuses. Droogide puhul tähendab see vaid selle oluliseks pidamist, kas manustatav droog on eluohtlik, kas ta tapab või mitte.

On Eestigi ajakirjandusest läbi käinud väide, et punane kärbseseen on ohutu, s.t end sellest surnuks süüa olevat üsna võimatu. Väite põhjendus kõlab umbes nii. Kärbseseen sisaldab psühhoaktiivset toimeainet muskariini vaid 0,0002–0,0003%, tervele inimesele on surmav alles 0,2 grammi seda alkaloidi. Niisiis oleks alles 110 000 kg värskaid kärbseseeni inimesele ohtlik. Väide jõudis teatmeteostesse ja sealt ajaleheveergudele ajal, mil narkootiliste ainete invasioon õhtumaises kultuuris oli juba alanud, ega kadunud ka siis, kui aastail 1964–1965 eraldati kärbseseenest teised psühhoaktiivsed ained *muscimol*, *muscazon*, *muscasophin* ja iboteenhape ning ühtlasi selgus, et mürgistusi põhjustab peamiselt viimane, mida kuivatatud kärbseseenes on 0,18% (Moore-Landecker 1996: 470). Seega selgus, et muskariin pole ainus kärbseseenes sisalduv autonoomsele närvisüsteemile mõjuv selektiivse toimega droog. Inimesed aga üldjuhul kuulavad seda, mida nad kuulda tahavad, ja ignoreerivad seda, mida nad kuulda ei taha. Kui üks teema provotseerib emotsionaalseid reaktsioone, siis ilmneb polariseerumisprotsess, milles tekivad lahknevad faktide interpretatsioonid. See tuleneb meie endi emotsionaalsest eelhäälestusest, alateadlikest eelarvamustest. Vahel on need nii tugevad, et muudavad faktide suhtes pimedaks. Meelepärase info

selekteerimine varjutab ebameeldiva või ebahuvitava. Kui hallutsinogeene käsitlevast kirjandusest jookseb tavalisena läbi väide, et punase kärbseseene mürgistus üldjuhul surma ei põhjusta, siis mitmekordsel tsiteerimisel sõnake "üldjuhul" sageli kaob tekstist. Probleem ise on aga selles, et vaid vähestes maades on tehtud pikaajalist seenemürgistuste statistikat ja see publitseeritud. Teadaolevatel andmetel on pidev pikemat perioodi hõlmav statistika kasutada vaid Šveitsi kohta, kus sellega tehti algust 1919. aastal. Nimetatud andmed kajastavad muuseas ka punasest kärbseseenest põhjustatud surmajuhtumeid (Kell 1991: 16). Samas on soovist kärbseseene abil kauneid visioone näha viimastel aastatel kolm noort inimest Šveitsis eluohtliku koomani jõudnud. Ka Eestis pole sellised asjad enam haruldus. Tartu haigla reanimatsiooni-osakonda sattus mõne aja eest kolm seenetarvitajat.

See kõrvalepõige tänapäevasesse droogikasutusse ja selle retseptioonile meedias on tõend selle kohta, kuidas teaduslik ettevõtmine võib anda hoogu nähtustele, mida kuidagiviisi pole soovitud ja ilmselt ka mitte prognoositud. Varsti pärast Wassoni esimesi tutvustavaid artikleid psühhotroopsete seente ajaloolisest rollist mitmetes kultuurides ja eriti tänapäevaseid Mesoameerika seeneriitusi tutvustavaid ülevaateid kasvas Ameerika üldsuse huvi psühhotroopsete seente vastu. Varsti selgus, et Mehhikos kasvavad hallutsinogeensed *psilocybe* perekonna seened ei kasva üksnes selles kauges kandis, vaid oma 150 liigiga on nad levinud üle maailma. Teadmine, et "jumalate liha" (indiaanikeelne seent tähistav *teonanacatl* seda tähendabki) võib kasvada ka koduukse all, andis seenekorjamisele veelgi hoogu juurde (Schmidt 1995: 32). See kõik oli Wassonile teada ja väidetavalt kahetses ta asjade sellist arengut ega pidanud hallutsinogeensete seente meelelahutuslikku tarvitamist õigeks. See aga kutsus tarvitajate seas esile proteste stiilis "mis kohtunik tema, Wasson, õige on" (Riedlinger 1990: 8).

LÖPETUSEKS

Et R. Gordon Wasson oli teadlane, kellel üldistajana polnud piisavat lingvistilist või etnoloogilist süvateadmist, tõukas see teda tihtilugu järeldustele, mida teadlasringkondades sageli ei aktsepteeritud. Kuid suurem tõsiteaduslikust on tema mõju etnomükoloogia populariseerijana. Mitte juhuslikult ei saavutanud suurt mõju ka tema viimane raamat, 1986. aastal ilmunud *Persephone's Quest*. Selle kohta ütles ühes intervjuus Wendy Doniger: "See pole teaduslik raamat, vaid originaalne religioosne dokument; see on šamaani, mitte õpetlase teos" (Riedlinger 1990: 9). Autoril endal jäi raamat aga nägemata, sest see jõudis trükikojast kohale paar päeva pärast tema surma 23. detsembril 1986. a.

Wassoni teostest on palju räägitud, temale on viidatud nii populaarteaduslikus kirjanduses, *New Age*'i ideoloogiast kantud üllitistes kui ajakirjanduses. On selge, et Wassoni nimi on kultuurihuvidega lugejaskonna hulgas tuntum mõnestki suurest teadusringkondades korüfeeseisusse tõstetu omast. Küllap mängib lisaks Wassoni heale sulele rolli tema ainevalla seotus emotsioonidega. Droogidest ei saa rääkida kiretult, sest need küsimused, mis siin tekivad, puudutavad meie sügavamaid lootusi ja hirme, hinnatagu siis teemat kuidas tahes. Kõik, kes droogidest räägivad või kirjutavad, lähenevad vastavale infole emotsionaalselt, nagu ka lugejad-kuulajad.

Wasson oli huvitava mõttemaailmaga teadlane, mees, kelle töödes on alati tajutatav sisemine põlemine. Samas pole ta lasknud end kuigivõrd häirida teadusliku mõtlemise kategooriatest nagu lähteandmete usaldusväärsus ja tõestuskäigu korrektsus. Ta on teadlane, kelle jaoks uurimisprotsess on ehk olulisem kui saavutatud tulemus. See ja haarav esitusviis asetavad ta teosed pigem belletristika valdkonda, teenides ühtaegu teaduse, antud juhul kultuuriantropoloogia populariseerimise huve. Tema teosed jäävad kuskile tõsiteaduse ja suurte inimeste muinasjuttudeks tituleeritud Carlos Castaneda raamatute vahepeale. Nagu eelnevast nägime, oli neil suur sotsiaalne kõlapind ning mõju droogide subkultuuri kujunemisele. Ja ehkki Wasson ise sellist arengut ilmselt ette näha ei osanud ja alkaloide sisaldavate taimede järjest laialdasema kasutamise pärast kahetsust avaldas, ei olnud sellest enam kasu:

džinn oli pudelist välja lastud. Olles väsinud ja tüdinud tavateadvuse seisundist, otsitakse talle asendajat. Leitakse, et kui Siberi šamaan võib süüa ilma destruktiivsete tõrgeteta punast kärbseent, võib seda ka Euroopa või Ameerika industriaalkodanik. See on umbes sama mis väita, et tigu sööb rohelist kärbseent suurima isuga. Paraku unustatakse, et tänapäeva tsiviliseeritud kodanik pole üldjuhul ei tigu ega šamaan.

Kirjandus

- Biographical Directory of Anthropologists Born before 1920.* 1988. Ed. by Thomas L. Mann. New York—London: Garland Publishing, Inc.
- Brown, J. Christopher 1990. R. Gordon Wasson: Brief Biography and Personal Appreciation. — Teoses: Riedlinger 1990, pp. 19–24
- Elia de, Mircea 1975. *Schamanismus und archaische Extasetechnik.* Frankfurt
- Furst, Peter T. 1990. Vistas Beyond the Horizon of This Life: Encounters with R. Gordon Wasson. — Teoses: Riedlinger 1990, pp. 67–81
- Golowin, Sergius 1971. *Psychedelische Volkskunde.* — *Antaios*, Nr. 12, S. 561–603
- Itkonen, T. I. 1946. *Heidnische Religion und späterer Aberglaube bei den finnischen Lappen.* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXVII.) Helsinki
- Kell, Volkbert 1991. *Giftpilze und Pilzgifte.* Wittenberg Lutherstadt: Zimsen Verlag
- Kesküla, Kalev 1997. Kaplinski ja viinakurat. — *Eesti Ekspress*, 30. V
- Klapp, Edzard 1985. Rabenbrot. — *Ethnobotanik — Ethnobotany: Beiträge und Nachträge zur 5. Internationalen Fachkonferenz Ethnomedizin in Freiburg, 30.11.–3.12.1980.* Hg. Ekkehard Schröder. Braunschweig, S. 67–72
- König, René 1981. Über einige ethno-soziologische Aspekte des Drogenkonsums in der Alten und der Neuen Welt. — *Rausch und Realität: Drogen im Kulturvergleich.* Hg. von Gisela Völger. Köln, S. 16–21
- Lehtisalo, Toivo 1924. *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden.* (Memoires de la Societe Finno-Ougrienne 53.) Helsinki

- L o n e r g a n , David 1991. Wasson, R. Gordon. — *International Dictionary of Anthropologists*. Ed. by Christopher Winters. New York—London: Garland Publishing, p. 741
- L u n a , Luis Eduardo 1986. *Vegetalismo: Shamanism among the Mestizo Population of the Peruvian Amazon*. (Acta Universitatis Stockolmiensis. No. 27.) Stockholm: Almqvist & Wiksell International
- M o o r e - L a n d e c k e r , Elizabeth 1996. *Fundamentals of the Fungi*. New Jersey: Prentice Hall—Upper Saddle River
- O h l m a r k s , Åke 1939. *Studien zum Problem des Schamanismus*. Lund
- R i e d l i n g e r , Thomas J. (ed.) 1990. *The Sacred Mushroom Seeker: Essays for R. Gordon Wasson*. (Ethnomycological Studies, No. 11.) Portland, Oregon: Dioscurides Press
- R o s e n b o h m , Alexandra 1991. *Halluzinogene Drogen im Schamanismus: Mythos und Ritual im kulturellen Vergleich*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- S c h m i d t , Helmuth 1995. *Pilze: Wissenswertes aus Ökologie, Geschichte und Mythos*. München: IHW-Verlag
- S c h u l t e s , Richard Evans 1990. Foreword. — Teoses: Riedlinger 1990, pp. 13–18
- S i e g e l , Ronald K. 1981. Suchterscheinungen bei Tieren. — *Rausch und Realität: Drogen im Kulturvergleich*. Hg. von Gisela Völger. Köln, S. 42–47
- T r e t t e r , Felix 1992. Zur sozialen und kulturellen Ökologie der Drogenepidemie. — *Humanökologie und Kulturökologie*. Hg. von B. Glaeser und P. Teherani-Krönner. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH., S. 405–420
- V i o l a , Severino 1972. *Die Pilze*. München: Hirmer Verlag
- W a s s o n , R. Gordon 1967. Fly Agaric and Man. — *Ethnopharmacologic Search for Psychoactive Drugs: Proceedings of a Symposium held in San Francisco, California, January 28–30, 1967*. Ed. by D. Efron. Washington
- W a s s o n , R. Gordon 1971. *Soma: Divine Mushroom of Immortality*. New York
- W a s s o n , R. Gordon 1986a. Lightingbolt and Mushrooms. — Teoses: Wasson, Kramrish, Ott, Ruck 1986, pp. 83–94
- W a s s o n , R. Gordon 1986b. Persephone's Quest. — Teoses: Wasson, Kramrish, Ott, Ruck 1986, pp. 17–81
- W a s s o n , R. Gordon 1986c. The Last Meal of the Buddha. — Teoses: Wasson, Kramrish, Ott, Ruck 1986, pp. 117–139

Sada aastat R. Gordon Wassoni sünnist

- Wasson, R. Gordon, Stella Kramrish, Jonathan Ott, Carl A. P. Ruck 1986. *Persephone's Quest: Entheogens and the Origins of Religion*. New York—London: Yale University Press
- Wasson Britten, Masha 1990. My Life with Gordon Wasson. — Teoses: Riedlinger 1990, pp. 31–42

AIVAR JÜRGENSON (sünd. 1969) on lõpetanud 1993 Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna, magister folkloristika alal 1996. Olnud Eesti Rahva Muuseumi etnoloogia osakonna teadur 1995–1997, praegu Ajaloo Instituudi etnoloogia sektori juhataja. *Akadeemias* on avaldanud artikli “Eksitajast ja eksimisest eesti usundis” (nr 4, 1997, lk 710–731).

ARVUSTUS

SISUKAS UURIMUS TAANI-AEGSEST SAAREMAAST

Volker Seresse. *Des Königs "arme weit abgelegene Vntterthanen": Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613.* (Kieler Werkstücke. Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte. Band 2.) Hrsg. von Hain Rebas. Frankfurt am Main, 1996. 296 S.

16. sajandil toimusid Põhja- ja Ida-Euroopas olulised struktuurimuutused. Poliitilised ja majanduslikud jõud, nii nagu nad 14. sajandiks olid kujunenud, jõudsid kriisi, millest saadi üle uute jõudude esiletulekuga. Põhjamaid ühendanud Kalmari uniooni asemele olid 1520. aastatel tekkinud omavahel rivaalitsenud Oldenburgide ja Vasade dünastiatega juhitud Taani-Norra ning Rootsi-Soome riigid. Hansa liit Lübeckiga eesotsas oli kaotanud poliitilise ja majandusliku mõju, jäädes konkurentsivõitluses alla madalmaalastele ning inglastele. Moskva tsaaririik intensiivistas ekspansiooni lääne suunas. Rajades 1492. aastal Ivangorodi kindluse, oli Venemaa jõudnud Läänemere äärde. Ka Poola-Leedu aadliriik oli rohkem kui kunagi varem seotud Läänemere ruumi poliitilise arenguga. Kõik need nn uued jõud olid omavahel konfliktis. Taani—Rootsi konflikt laienes pikaajaliseks sõjaliseks võitluseks ülemvõimu pärast Läänemerele (*dominium maris Baltici*). Vastuolud koos oma majandusliku tagapõhjaga ei olnud enam otseste osaliste vahelised asjad, vaid võtsid üle-euroopalise dimensiooni. Seda ajajärku Euroopa ajaloos nimetatakse varauusajaks.

1558. a jaanuaris puhkenud Liivi sõda ning selle tulemusena kokku varisenud Vana-Liivimaa poliitilis-administratiivsed struktuurid oli üks osa 16. sajandil Läänemere ruumis toimunud muutustest. 16. sajandi keskpaigaks võimupoliitilisse vaakumisse sattunud Vana-Liivimaa vastu tundsid teda ümbritsenud naaberriigid eelkõige majanduslikku huvi. Geograafilise asendi tõttu oli see loomulik transiitmaa Lääne-Euroopa

ning Venemaa ja Leedu vahel. Võitlus Liivimaa pärast oli Rootsi—Poola—Venemaa konfliktis keskseks probleemiks ning Rootsi—Taani vastuoludes kõrvaliseks küsimuseks. Kuid erinevalt teistest pretendentidest Vana-Liivimaa pärandile ei olnud Taanil otseseid ekspansiiivseid plaane. Kui kuningas Frederik II ostis 1559. a sügisel Saare-Lääne ning Pilteni (Kuramaal) piiskopkonnad selle viimaselt piiskopilt Johann Münchhausenilt, soovis ta lahendada dünastiasiseseid probleeme. Kuninga vend Holsteini hertsog Magnus vajas seisusekohast ala. Ta saabus piiskopi ja uue maahärrana Saaremaale 1560. a aprillis.

Vaatamata sellele, et Saaremaa varasem ajalugu on otseselt seotud sündmustega Mandri-Eestis, on ometigi sellel erijooni. Rootsi ülemereprovintside Eesti- ja Liivimaa 16. ja 17. sajandi õiguslikku asendit Rootsi riigis, administratiiv-poliitilist kujunemis- ja arengulugu, keskvoimude ning kohalike omavalitsuste vastastikust suhtlemist ning institutsioonide kompetensi on üsnagi põhjalikult uuritud.¹ Analooilised uurimused eesti või baltisaksa autoreilt aastatel 1559–1645 Taani riigi koosseisu kuulunud Saaremaa kohta puuduvad. On ainult kodu-uurimuslikke ekskursse saare ajalukku (M. Körber, *Oesel einst und jetzt*. Bd. 1–3. Arensburg, 1887–1915) või üksikküsimusi käsitlevaid töid (nt V. Helk, *Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer*

¹Vt näiteks: Almquist, J. A. *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630*. (Meddelanden från Svenska riksarkivet. Ny följd. II:6. Andra delen. II.) Stockholm, 1920–1922; Dahlgren, S. *Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs*. — *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 11*. Uppsala, 1993, S. 15–31; Eng, T. *The Legal Position of Estland in the Swedish Kingdom during the First Decades of the Swedish Rule*. — *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 11*. Uppsala, 1993. S. 53–61; Fries, E. *Erik Oxenstierna såsom Estlands guvernör 1646–1653*. — *Historisk Tidskrift*, 1885, S. 297–344; Liliedahl, R. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala, 1933; Loit, A. *Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich*. — *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 11*. Uppsala, 1993, S. 63–85; Perandi, A. *Die Aufgaben und Funktionen der estländischen Generalgouvernementsregierung während der schwedischen Zeit*. — *Katalog des estländischen Generalgouverneursarchivs aus der schwedischen Zeit*. (Acta Archivi Centralis Estoniae Nr. 3. (I:2).) S. 12–110; Rosén, J. *Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid: En författningshistorisk skiss*. — *Scandia*, Bd. XVII, 1946, S. 224–270.

Zeit (1559–1710). Lüneburg, 1989). Ainus ülevaatlikkusele pretendeeriv käsitlus ilmus Evald Blumfeldti sulest juba rohkem kui pool sajandit tagasi (E. Blumfeldt, "Saaremaa Taani ajal (1559–1645)." — *Eesti: Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus*. VI: Saaremaa. Tartu, 1934, lk 294–307). Samas ei ole ka Taani ajaloolased pööranud tähelepanu emamaast kaugel asunud vaesele saarele. Võimalustele uurida arhiivimaterjalide alusel Taani-aegse Saaremaa ajalugu on 1985. a viidanud Vello Helk (vt V. Helk, "Øsel under dansk styre — historiske og arkivalske problemer." — *Arkiv*, 10 (1985), S. 257–268).

Volker Seresse poolt 1992. a Kieli Christian-Albrechti ülikooli filosoofiateaduskonna juures kaitstud ning nüüd publitseeritud dissertatsioon on esimene tõsisem katse uurida süsteemselt Taani aega Saaremaal ning saare seisundit ning tähtsust Oldenburgide riigis. Sellega seoses püstitab autor töö sissejuhatuses mitmeid probleeme: Millisel määral ühtisid Taani riiklikud ettekujutused Saaremaa valitsemisest Liivimaa seisuslike võimustruktuuride soovidega? Kas esines vastuolusid? Millised jõuvahendid olid seejuures olemas ja kuidas neid rakendati erinevate eesmärkide elluviimiseks? Milline iseloom ja ulatus oli sidemetel, mis sidusid Saaremaad Taaniga? Volker Seresse on seadnud oma uurimuse peaküsimuseks: Kas 1611/13. aastaks kindlustusid ja laienesid õiguslikud, sotsiaalsed, poliitilised ning majanduslikud sidemed Taaniga või need sidemed ei arenenud edasi ja läksid hoopis tagasi? Veel küsib autor: Millised inimesed (inimgrupid) võtsid osa saare valitsemisest? Kuidas kujunes koostöö riigi ja kohalike võimutasandite vahel? Kuidas kulgesid konfliktid? Ja kõige lõpuks: Milline poliitiline ja strateegiline tähtsus oli Saaremaal Taani Läänemere-poliitika taustal (lk 23–24)?

Vaatluse alla ei ole võetud kogu Taani võimuperioodi, vaid ajavahemik 1584–1613. See on periood, mil mandril oli lõppenud Liivi sõda. 1584. aastal, kui Rootsi käes olevast alast oli moodustatud Eestimaa hertsogkond ning piirkonna aadlikud olid ühinenud ühtsesse rüütelkonda, oli ka lõplikult selge, et Saaremaa moodustab lahutamatu osa Taani riigist. 1583. a oli surnud hertsog Magnus ning aastal pärast nn Farensbachi afääri kõrvaldamist tugevdas kuningas oma võimu saarel. Piirdaatum 1613 on seotud Kalmari sõja lõpuga, mis puudutas Saaremaad küll ainult kaudselt, näitas aga otseselt Taani võimu nõrkust kaugel ülemeresaarel. Ühtlasi teeb autor ekskursse nii käsitletava perioodi eelsetesse (piiskopiaegne Saaremaa, saare esimesed aastad Taani kuninga võimu all) kui ka järgnevasse aegadesse. Lisaks poliitilistele raamidele põhjendab piiratumat perioodivalikut parem arhiiviallikate baas.

On märkimisväärne, et uurimistöö tugineb arhiiviallikatele. Eelkõige on kasutatud Taani Riigiarhiivis säilitatavaid dokumente, millest olulisimad on Liivimaa-kogud saksa kantselei välisosakonnast. Valdav osas on tegu kirjavahetuse, aruannete, palvekirjade ning vastustega järelepärimistele, mis võimaldavad lisaks rangetele normatiividele ja ettekirjutustele pilku heita ka saare ja selle elanike igapäevaelu. Lisamaterjale on autor leinud Marburgi Herderi instituudi arhiivist, Rootsi Riigiarhiivi *Livonica* kogust ning Eesti Ajalooarhiivist Tartus. Samas seavad arhiiviallikad tööle ka omad piirangud. Kuigi näiteks kohalike võimuesindajate, s.o asehalduri ning teiste kuninglike ametnike kompetentsi, tegevust ning esile kerkinud probleeme on tänu keskvõimudega peetud korrespondentsile hea jälgida, on neis väga vähe, peaaegu mitte üldse olulisi arvandmeid. Taani Riigiarhiivis säilitatakse ka maaraamatuid, aga neid on peetud ainult kroonumaade kohta. Täpsemad andmed erakätes olnud aadlimõisatest puuduvad. Samuti ei ole säilinud Saaremaa rüütelkonna arhiivi 16.–17. sajandist.

Töö on jagatud viide suuremasse ossa, mida võib käsitleda ka eraldi probleemiringidena. Neist esimeses, mahukaimas peatükis (lk 25–113), antakse ülevaade poliitilis-struktuursetest muutustest varauusaegses Läänemere ruumis, skitseeritakse erinevate poliitiliste jõudude püüdlusi ülemvõimu pärast Läänemeres ning räägitakse Liivimaa tähtsusest neis võitlustes. Selle juurde kuulub ka ülevaade Oldenburgide riigist 1600. a paiku, Taani ühiskonnast, valitsemisvormist, keskvõimu administratsioonist ning finantsidest (lk 25–39).

Taani *lensmaend*'i institutsiooni kirjeldades annab Seresse järgnevalt ülevaate kõigist Saaremaa asehalduritest, nende päritolust, senisest ja järgnevast teenistuskäigust, ametialastest ülesannetest ning kompetentsist. On iseloomulik, et 15 asehaldurist olid ainult kolm liivimaalased. Pärast Jürgen Farensbachi afääri likvideerimist (1584) seda ametit enam liivimaalastele ei usaldatud. Enamikul Taani *lensmaend*'itel olid omas läänis (*len*) ülemametnikuna administratiivsed kohustused, ent Saaremaa asehalduril olid läheduse tõttu Rootsi ülemereprovintsidele ka sõjalised ja diplomaatilised ülesanded. Eelkõige tuli tagada saare ja Kuressaare/Arensburgi kindluse kaitse. Oma poliitika oli keelatud. Olulised olid ka majandusalased ülesanded, et riigimaa ei läheks erakätesse, et kroonumõisad oleksid majandatud ning sealt saadavad tulud laekunud. Saaremaa maksuläänina andis kindla osa sissetulekutest riigikassale ja kuningale. Asehaldur jälgis õigusemõistmist, mis rajanes veel kehtival Liivimaa õigustraditsioonil (lk 39–54).

Saaremaa seost emamaaga aitab mõista kirja- ja reisiühenduse tihe-
 dus. Nagu säilinud kirjavahetuse analüüs näitab, oli kommunikatsioon
 saare ning Taani vahel võimalik peamiselt meritsi märtsist oktoobrini.
 Äärmise vajaduse korral sai talvel liikuda mööda pikka ja rasket maa-
 teed. Tegelik olukord näitab, et korrespondents katkes neljaks kuuks.
 Eraldi on analüüsitud ka kirjade saajaid Kopenhaagenis, kes olid Saare-
 maa jaoks olulised isikud pealinnas (lk 55–65).

Järgnevalt on autor vaadelnud olulisemaid faktoreid, mis on ku-
 jundanud Saaremaa rahvastiku arengut. Need on sõda, nälg, epideemiad
 ning pagenud talupojad. Ehkki allikad Saaremaa rahvastiku kohta on
 napid (on säilinud üksikuid maaraamatuid kroonutalupoegade loendite-
 ga, nimekirju saare aadlikest ja Kuressaare kodanikest), leiab Seresse,
 et saare elanikkond vähenes 1600. a paiku, ehkki mitte nii oluliselt kui
 mandril, kõikudes 10 000 ja 15 000 inimese vahel (lk 66–71, vt ka lisa 1
 lk 257–263).

Saaremaa majandustegevuse põhijooned on sarnased Eesti- ja Lii-
 vimaaga — põllumajandus, kalandus ning kaubandus. Samas on tänu
 eelmainitud maaraamatutele võimalik jälgida vaid kroonumõisate ma-
 jandustegevust. Aadli maa kohta vastavad allikad puuduvad. Kuressaa-
 re osatähtsust rahvusvahelises kaubanduses hindab Seresse Sundi tolli
 statistika alusel tühiseks (lk 71–79).

Olulisim seisus, millega keskvoimudel Kopenhaagenis ning kohali-
 kel kuninglikel ametnikel arvestada tuli, oli Saaremaa rüütelkond. Vii-
 mase korporatiivne kujunemislugu, õiguslik asend ja majanduslik tuge-
 vus ei ole võrreldav Liivimaa ega Eestimaa aadliga. Omaaegses Saare-
 Lääne piiskopkonnas ei vajatud sõjalisi vasalle, vaid hoopis ametnikke
 piiskopkonna valitsemiseks ja majandamiseks. Saaremaa läänimõisad
 olid väikesed, mistõttu aadlikel säilis sõltuvus piiskoplikest ametikohta-
 dest. Sisuliselt oli tegu väikeaadliga. Saare-Lääne piiskopkonna aadlike
 privileegid (1524. ja 1537. a) kinnitas Frederik II 1559. a. Samal ajal
 jõudis lõpule Saaremaal lääne saanud aadli kujunemine iseseisvaks rüü-
 telkonnaks. Mida aeg edasi, seda enam piirati Saaremaa aadlike õigusi,
 seda nii kaasaraakimisel maa valitsemisel kui ka valdusõiguslikes küsi-
 mustes. 1611.–1612. aastal elas Saaremaal 47 aadliperet, neist enamik
 oli saarele elama asunud alles 16. sajandil. Teine kohalik seisus oli
 kodanikkond, mis oli seotud 1563. a linnaõigused saanud Kuressaare-
 ga. Kolmanda seisuse moodustas talupoegkond. Talupojad jagunesid
 kihtidesse (kroonu-, aadli-, vabatalupojad jne). Kui võrrelda Taani aega
 piiskopi ajaga, siis põhjalikke muutusi majandusstruktuuris ei toimu-

nud, küll on halvenenud talupoegade elutingimused ning suurenenud teoorjus (lk 79–105).

Saaremaa rüütelkonna ja linnakodanike suhtumine kuningavõimu ilmnes hästi juba mainitud Farensbachi afääri käigus 1584. a. Kodanikkond oli selgelt kuninga poolel, ent aadel oli mässulise asehalduri seisusekaaslane ning toetas viimast. Samas mõisteti realistlikult jõudude vahekorda ning kuningaga otsesesse konflikti ei mindud. Vastuolude kõrvaldamise käigus tugevdas kuningas lõpptulemusena oma võimu saarel (lk 106–113).

Teine ulatuslikum teemadering (lk 115–195) käsitleb saare valitsemist — asehaldurit ja teisi kuninglikke ametnikke — ning kohalikke võimutasandeid — rüütelkonda ja Kuressaare magistraati. Põhimõtteliselt võis riik Saaremaa asju otsustada ilma rüütelkonnaga konsulteerimata. Suuremate probleemide lahendamiseks võidi Kopenhaagenist kohalikule asehaldurile appi saata isegi kuninglikke erikomisjone. Samas ei saa öelda, et aadel seisusena oleks maa valitsemisest täiesti kõrvale jäetud. Rüütelkonna maanõunikke vajati kuninglike ametnike ja ametimõisate valitsejatena. See tagas sideme kuninga ning saare vahel (lk 115–138). Teiselt poolt tekitas just maaomand arusaamatusi ja konflikte keskvalitsemise ning rüütelkonna vahel. Riigi mõisatepoliitika oli läbi kogu Taani võimuperioodi suunatud eelkõige kroonumaade säilitamisele, mistõttu Saaremaal oli erinevalt Eesti- ja Liivimaast ülekaalus piiratud läänioigus. Üheks vastuolude põhjustajaks oli ka hertsog Magnuse ajal läänistatud maade tagasivõtmine kroonu valdusse reduktsiooni teel (lk 138–163).

Teine suurem konfliktiala kujunes vastuoludest Kuressaare kodanike majanduslike privileegide, nende nn kutsetegevuse (*Nahrung*) ja aadlivabaduste vahel. 1578. a oli koostatud küll kodanikkonna ja rüütelkonna kaubandustegevust reguleeriv retsess, kuid vaatamata täpsetele ettekirjutustele sisaldas see kokkulepe suuri sisulisi vastuolusid. Need vastuolud olid analoogilised nii Euroopa kui ka Eesti- ja Liivimaa linnade ning nende tagamaal elanud aadlike vaheliste konfliktidega. Linnad olid huvitatud agraarsaaduste ülejäägi ostust ja edasimüügist väliskaupmeestele ning importkaupade müügist maaelanikele. Neil tegevusaladel püüdsid linnakodanikega konkureerida nii aadlikud, talupojad kui ka liisatulu otsivad kuninglikud ametnikud. Tüüpiline konflikt tekkis kõrvalsadamate kasutamisel. Konflikti teravdasid väliskaupmehed, kes otsisid võimalusi soodsamalt kaubelda, minnes sageli linnakodanikest mööda linna tagamaale. Arvestades Kuressaare väiksust ja vaesust, kaubandus-

liku tagamaa piiratust, kapitali nappust ja sõltumist väliskaupmeestest, on ka arusaadav, miks nii jõuliselt võideldi kõigkvõimalike konkurentide vastu (lk 164–183).

Kolmanda suurema probleemi saare ja emamaa suhete ajaloos võib välja tuua seoses nn Kalmari sõjaga (1611–1613) (lk 197–203). Saaremaal oli Kalmari sõjas kõrvaline roll, piirdudes paari rootslaste rüüsteretke ning Kuressaare piiramisega. Ometigi just nende sündmuste käigus ilmnis kuningavõimu nõrkus saarel. Üks osa rüütelkonnast, soovides tulla sõjast välja kaotusteta, ei olnud kriitilistel hetkedel enam Taani riigile lojaalne ja pani kahtluse alla Christian IV võime saart kaitsta. Samas ei taotletud ka otseselt Rootsi alla minekut. Kriis näitas, et enamikku Saaremaa aadlist ei sidunud Taaniga pärast 50-aastast koosseksistentsi mitte miski. Kuningavõimu säilimise saarel tagasid kohapealsed ametnikud.

Eelnevast kerkibki küsimus: milline oli Saaremaa koht Taani Läänemerepoliitikas aastail 1559–1613 (lk 205–229). Oluline on, et Taani võimud kindlustasid suheldes erinevate Läänemere-äärsete riikidega (Venemaa, Poola ja Rootsi), kel kõigil oli pretensioone Vana-Liivimaa pärandile, Saaremaa kuulumise Taanile diplomaatilisel ning lepingute teel. Tänu sellisele poliitilisele joonele õnnestus saare elanikel pääseda Mandri-Eesti kurvast saatusest Liivi sõja ja sellele järgnenud Rootsi—Poola konflikti käigus. Kuid ikkagi — mis tähtsus oli saarel Taanile? Varasemate uurijate hinnangud kõiguvad Saaremaa suurest geostrateegilisest tähtsusest sõjalise tähtsusetuseni. Omapoolse vastuse leidmiseks vaatleb Seresse Saaremaa tähtsust nn kuninglike vete (*Kongens Strømme*) osas ehk kui kaugele ulatusid Taani kontrollitavad veed Läänemere idaosas. Kontrolliga kaasnes õigus võtta tolli, samuti kohustus kaupmehe kaitsta. Nii kaua, kui lisaks Saaremaale oli ka Kuramaa Taani riigi koosseisus, võimaldas kuninglike vete ulatus kontrollida Riia lahe laevaliiklust. Hiljem, kui Riia langes Rootsi valdustesse, see võimalus kadus ja Saaremaa moodustas ainult osa nn Taani rannikuvetest. Saaremaa tähtsust Taani jaoks võinuks tõsta tema asend otse Liivimaa sõjatandri all, mis võimaldas kiiresti koguda adekvaatset informatsiooni naaberriikide kohta. Selline funktsioon oli juba instruksiooniga kuninglikule asehaldurile ette nähtud. Ja kuigi viimaste kirjad pealinna ka vastavat informatsiooni koos arvamuste ja hetkeolukordade refereeringutega sisaldasid, ei tohi seda ülesannet ületähtsustada. Kiirem ja täpsem informatsioon jõudis Kopenhaageni teisi kanaleid pidi. Kokkuvõttes puudus Saaremaal ka strateegiline tähtsus Taanile. Koos aadlilipu, kodanike ning kindluse meeskonnaga oli kohapealne kaitsevägi umbes 200 mehe

suurune. Seega puudus saarel sõjaline potentsiaal ning ta vajas ise kaitset. Siinkohal ongi sobiv küsida — miks külastas kuningas Christian IV 1597. a Saaremaad? Seresse arvates rahuldab kuningas uudishimu ja külastas oma riigi kauget Rootsi külje all asunud valdust.

Rääkides Saaremaa osast Oldenburgide riigis, oleks võinud veel neljanda aspektina vaadelda saare majanduslikku tähtsust riigi sissetulekutes. Tõenäoliselt oleks sellele küsimusele vastuse saanud säilinud maaraamatuist.

Viienda suurema probleemina käsitleb Volker Seresse Saaremaa riigiõiguslikku seisundit Oldenburgide riigis (lk 231–241). Et ka Saaremaa ei moodustanud otsest osa Taani-Norra põhiriigist, vaid oli selle üheks ülemerevalduseks, siis annab autor esmalt ülevaate teiste Taani riiki kuulunud osade riigiõiguslikust staatusest nagu Norra, Schleswig-Holstein, Gotland ja Bornholm. Ehkki autor näitab, et Saaremaa riigiõiguslikku seisundit on täpselt võimatu kirjeldada ning selle lähem uurimine seisab ajaloolastel alles ees, pandi see paika 1559. a, kui saar andis enda vabatahtlikult Taani kuninga kaitse alla, ja 1573. a, kui Taani kuningad ise olid saarele maahärraks. Saaremaa sai riigiõiguslikult eriseisundi, mida kinnitab ka sealsete seisuste esindatuse puudumine Taani riigipäevadel ning rüütelkonna privileegide olemasolu. Saaremaad ei inkorporeeritud Taani riiki ja ta oli sellega riigiõiguslikult nõrgalt seotud. Kohapeal käsitati Taani võimu kui protektoraati. Suhete konkretiseerimise järele ei tuntud ei Taanis ega Saaremaalgi mingit vajadust.

Volker Seresse lõpetab oma uurimuse põhjaliku kokkuvõttega (lk 243–250) ning pilgüheduga Saaremaa arengule Rootsi riigi koosseisus 1645–1710. Nagu ilmneb, suuri põhimõttelisi muudatusi saare elus ei toimunud (lk 250–256). Tööle lisatud viiest lisast on huvipakkuvad esimene ja teine: kokkuvõtte Saaremaa elanikkonna suurusest 1600. a paiku (lk 257–263) ning ülevaade kirikukorraldusest saarel, mille kohta on kahjuks säilinud väga vähe informatsiooni (lk 264–265).

Tõesse on sattunud ka mõned eksitavad vead. Neist silmatõrkavaim on Seresse väide, et Taani kuningas Frederik II ostis Saare-Lääne piiskopkonna 1559. a novembris ning et järgmisel aastal, kui Saaremaale saabus hertsog Magnus, ostis too lisaks veel Kuramaa piiskopkonna. Samas on senises ajalookirjutuses märgitud, et Frederik II ja piiskop J. v. Münchhauseni vaheline tehing sõlmiti korraga nii Saare-Lääne kui ka Pilteni (Kuramaal) piiskopkonna ostu-müügi üle. Magnus ostis ise juurde Tallinna piiskopkonna. Peatuda oleks võinud ka Saaremaa ostu-müügi ajaga seotud segadusel. Autor viitab tõenäoliselt õigesti, et see

toimus novembris, ehkki varem on märgitud selleks ajaks 26. septembrit 1559. Nimelt leidis Taani ajaloolane Knud Rasmussen, et viimati nimetatud kuupäev on lepingul kas viga või tagantjärele dateerimine (vt K. Rasmussen, *Die livländische Krise 1554–1561*. Kopenhagen, 1973, S. 170–171).

Rääkides esimestest kuninglikest asehalduritest Saaremaal, oleks võinud enam süüvida nende äärmiselt raskesti jälgitavatesse ametiülesannetesse. Nii on vahest liialt kergekäeliselt jäetud kõrvale orduaegne Maasilinna foogt Heinrich Wulff (von Lüdinghausen), kes 1562. a detsembris kasutas oma allkirjas tiitlit "Taani kuninglik asehaldur Maasilinnas" ja juunis 1563 sai teate, et ta on kuninga poolt nimetatud asehalduriks Liivimaal ning talle alluvad kõik Taani alad Saare-, Lääne- ja Kuramaal. Mais 1568 on Heinrich Wulffi nimetatud veel ainult endiseks asehalduriks. Ometi tuli mehel 1563. a puhkenud Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal organiseerida saare kaitset ja täita teisi ülesandeid. Samuti oleks soovinud enam informatsiooni piiskopiinstitutsiooni kohta pärast 1559. aastat.

Kokkuvõttes ei vähenda tehtud pisettehteid Volker Seresse doktoritöö väärtust, pealegi ei ole need otseselt seotud vaatluse all oleva perioodiga. Vastupidi, Seresse uurimus täidab ühe olulise lünga Saaremaa historiograafias ja on tähelepandav lisa meie teadmistele kogu Läänemere ruumi 16. sajandi teise poole arenguloost. Töö väärtust tõstab asjaolu, et võrdlevalt on silmas peetud nii Eesti- ja Liivimaad kui Euroopat.

Enn Küng

KOLM KODUMAIST KOOLIRAAMATUT

Treffoonia 110. Koostanud ja toimetanud: Ants Ilus, Helmer Jõgi, Ain Kaalep, Väino Laja, Allan Liim. Tartu: Hugo Treffneri Gümnaasiumi väljaanne. 304 lk.

Saaremaa Ühisgümnaasium 1865–1995. Koostanud E. Püüa. Kuressaare: Saaremaa Ühisgümnaasiumi väljaanne, 1996. 351 lk.

Rakvere Gümnaasium 1912–1997. Toimetus: H. Kirsi, O. Kirss, M. Muik (peatoimetaja). Rakvere: Rakvere Gümnaasium, 1997. 235 lk.

Kui umbes aasta pärast ilmumist, 1997. a suvel, jõudis minu kätte Saaremaa Ühisgümnaasiumi album, oli mu esimene spontaanne mõte seda ilusat ja hästi koostatud raamatut lehitsedes: see on ju nagu väliseestlaste väljaanne. Tõepoolest, teos on välimuselt esinduslik, suures formaadis, kõvade kaantega, sisaldab rohkesti must-valgeid fotosid. Ka raamatu ülesehitus, asjatundlik minevikku süüvimine, teemade läbikirjutatus ja teatav isiklik tundetoon meenutasid seda, mida olin kogunud välismaal ilmunud analoogilisi koguteoseid lugedes.

Väliseestlaste hulgas sai mälestuste kirjutamine ja mitmesuguste ühenduste ajaloo uurimine (korporatsioonid, seltsid, koolid, maakondlikud ja erialaühendused jms) erilise hoo sisse 1970. aastatel, kui Eestist lahkunud inimesed olid end oma uutes asukohamaades juba piisavalt hästi sisse seadnud. Teiselt poolt oli osa põgenenuid juba jõudnud pensioniikka, s.t neil oli nüüd küllalt vaba aega tegelda oma huvialadega. On kiiduväärt, et nii paljud intelligentsed ja organiseerimisvõimelised inimesed on pühendanud oma vaimujõu ja -energia mineviku uurimisele ja talletamisele. Mitmesuguste välismaal ilmunud meenutusteoste hulk on tähelepanuväärne ja aukartust ärata. Vaevalt et needsamad inimesed Eestis elades oleksid midagi samasugust nii suures ulatuses looma hakanud. See oli ikkagi oma kaotatud kuldse mineviku-Eesti taasloomine raamatulehekülgedel. Eesti, mille nõidusunest ärkamist kommunismi varem ei sõandanud paljud vist enam uskudagi.

Nii ongi mitut laadi ajaloolise ning uurimusliku kallakuga mälestusteoste hulk välismaal ilmunud eestikeelse kirjavara hulgas tähelepanuväärne. Nende hulgas on rohkesti ka mitmesugustele Eestis tegutsenud koolidele pühendatud raamatuid.

Oma kooli tähtpäevade puhul on paguluses raamatuid välja andnud Tallinna Reaalkool (Uppsala, 1972), Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasium (Toronto, 1976), Elfriede Lenderi Gümnaasium (Stockholm, 1979), Hugo Treffneri Gümnaasium (New York, 1977), Gustav Adolfi Gümnaasium (*Gymnasium Revaliense 1631–1981*, koost. R. Rebas, Göteborg, 1981), Valga gümnaasiumid (*Koolilinn Valga*, koost. B. Kangro, Lund, 1984), Jakob Westholmi Gümnaasium (Toronto, 1985), Pärnu Poeglaste Gümnaasium (Toronto, 1985). Lisaks on välja antud ka raamatud ka paguluses tegutsenud koolide kohta: Geislingeni Eesti Gümnaasium (Augsburg, 1949), Stockholmi Eesti Algekool (Stockholm, 1970).

N. Eestis ei ole seda laadi kirjanduse küllusele vastu panna rohkem kui 1981. a Gustav Adolfi Gümnaasiumi 350. aastapäevaks ilmunud raamat *Tallinna I Keskkool*. Aga see ei olnud vist mitte niivõrd kooli vilistlaste omaalgatuslik ettevõtmine kui eelkõige Ajaloo Instituudi kooli-uurijate plaaniline töö, tegelikult kooli ajalugu. Põhjalik, huvitav ja tänuväärne teos seegi, ehk küll N. Liidu vanima keskkooli tähtpäevale pühendatud raamatus puudub see isiklik mõõde, mis paguluses välja antud teostele täiesti erilise tundetooni annab.

Arvan, et Eestis ei hakka seda laadi uurimuslik-mälestuslikke koguteoseid ilmuma nii suurel hulgal, kui neid on avaldatud viimastel aastakümnetel paguluses. Kuid mõnevõrra siiski. Ja just viimastel aastatetel on Eestis ilmunud päris mitu sisukat vana ja traditsioonidega gümnaasiumi tähtpäevale pühendatud koguteost. Minu kätte on neist jõudnud kolm.

Koguteos *Treffoonia 110* on tõenäoliselt ilmunud 1993. või 1994. a. Raamatust ma ilmumisaastat kahjuks ei leidnud, kuid kool on loodud 1883. a. Saaremaa Ühisgümnaasiumi album ilmus 130. aastapäevaks 1996. a ja Rakvere Gümnaasiumi raamat 85. sünnipäeva puhul 1997. a.

TREFFOONIA 110

Hugo Treffneri Gümnaasiumi tähtpäevaks üllitatud koguteosel on neist kolmest kõige pikem väljaandmise traditsioon. Tegu on õigupoolest juba kolmanda selle kooli kogumikuga. Esimene ilmus Tartus 1933. a kooli 50. tähtpäevaks, teine 1978. a New Yorgis Hugo Treffneri Gümnaasiumi 95. sünnipäeva puhul. Kooli 100 a juubelit tähistava väljaandena ilmus

1983. a Californias Arno Niitme mälestusteos *Noorus ja kooliaastad Treffoonias*.

Mitme eelneva kogumiku olemasolu tähendab seda, et koostajatel pole olnud vaja peatuda kooli üldisel ajalool, vaid on olnud võimalus ja suisa kohustus süveneda seni käsitlemata üksikprobleemidesse. Arhitekt Udo Tiirmaa vaatleb oma kirjutises HTG hoonete ajalugu ja arhitektuuri. Allan Liimi põhjaliku uurimuse kaudu võib huviline endale selgeks teha Treffnerite perekonnaloo alates 1782. aastast. Saab selgust ka Hugo ja Konstantin Treffneri sugulusastmes. Siinkirjutajale oli üllatus seegi, et Konstantin Treffner suri alles 1970. aastate lõpus Tallinnas (tema eluaastad on 1885–1978) ja ta töötas veel pärast sõda Tallinna koolides matemaatikaõpetajana. Sest kui kõneldakse koolidirektor Treffnerist, siis tundub olevat tegu kauge minevikuga, mis oli kaua enne minu aega. Aga tuleb välja, et ei olnud midagi, vähemalt Treffneri kooli viimase Treffneri nime kandva direktoriga olen üle 30 aasta ühes ajas elanud.

Väga huvitavad ja informatiivsed on kirjutised treffneristide tegutsemisest mitmesugustes eluvaldkonades. Selle raamatu põhjal kipub vägisi jääma mulje, et kas Eestis teist niisugust kooli ongi, kust oleks sirgunud nii palju silmapaistvaid eestlastest poliitikuid, arste, kirjanikke, kunstnikke. Siiski, kui mõni teine, kolmas või neljas gümnaasium avaldab ülevaate oma kooli silmapaistvatest inimestest, selgub, et Eesti kultuurilooline kaart on hämmastavalt tihe ja ühtlane. Igatahes sisaldab *Treffoonia 110* artiklid "HTG kasvandikud Eesti Vabariigi poliitilises elus" (Liina Meesak), "HTG ja eesti arstiteadus" (Pavel Bogovski, Ilmar Laan), "HTG ja eesti kirjandus" (Eerik Teder), "Joonistamisõpetajaid ja kunstnikke HTG-s" (Mart Eller), "Metsateadlasi HTG-st" (Malev Margus), "Kolm kummardust mõnede Treffneri kooli endistele matemaatikutele" (Olaf Prints). Muuseas on sellises raamatus väga tänuväärased igasugused loendid ja nimekirjad. Selles mõttes on arstiteadlased teinud eeskujuliku töö, andes nimistu HTG-s õppinud arstidest ja arstiteadlastest. Hakkasin kohe samasugust otsima kirjanike kohta, aga mida polnud, seda polnud. Eerik Teder on oma kirjutise lõpus siiski öelnud, et "ükski teine gümnaasium või keskkool ei suuda võistelda HTG-st võrsunud kirjanikega, eriti nende kirjanike osakaaluga meie kirjanduse ajaloo".

HTG lõpetanute nimestik jõuab käesolevas raamatus 1944. aastasse, sisaldades lõpetajate nimekirja aastatel 1934–1944. Esimene osa nimekirjast on ilmunud HTG 50. aastapäeva albumis 1933. a. Koostamisel on lõpetanute üldnimestik, milles loodetakse abi ka vilistlastelt.

HTG lõpetanute nimekirjas on ära toodud ka õpilaste sünni- (ja surma-) aeg, mis on olnud muidugi tohutu lisatöö nimekirja koostajale.

Treffoonia 110 ei sisalda silmapaistvamate lõpetajate lühielulugusid, nagu Saaremaa Ühisgümnaasiumi ja Rakvere Gümnaasiumi raamat. Needki, samuti kooli õpetajate elulood, oleksid muidugi ääretult huvitavad ja loodetavasti mõnes järgmises HTG juubelikogumikus on ka selline osa. Või ilmub HTG biograafiline teatmik kunagi lausa eraldi raamatuna?

HTG albumi mälestuste osa erineb radikaalselt Rakvere Gümnaasiumi omast. Siin meenutatakse Eesti aega ja Saksa aega, aga mitte sovetiaega. Muidugi peaks järgmine HTG koguteos, ilmugu ta siis kooli 120. või 125. sünnipäevaks (seega siis 2003 või 2008) süvenema ka sõjajärgsetesse aastatesse. Ja sisaldama mälestusi ning ülevaateid selle aja õpilastelt, näiteks Jaan Undilt, Olev Remsult, Kaur Altoalt ja teiselt. Ma usun küll, et Treffneri õppeasutuse vaim säilis selles koolis ka kõige rängemal ajal, et kooli kutsuti omavahelises jutus ikka Treffneri gümnaasiumiks, mitte kuidagi teisiti.

Julgen seda väita, sest olen ühe teise vana ja auväärse kooli lõpetaja. Vihikute ja raamatute peale kirjutasime muidugi Tallinna I Keskkool, kuid omavahelises jutus oli keskkooliklassides päris loomulikult kasutusel Gustav Adolphi Gümnaasium. Selle gümnaasiumi nimelühendiga — GAG — sõrmuse lasime endale teha kooli lõpuklassis ja kandsime seda hiljem uhkusega.

SAAREMAA ÜHISGÜMNAASIUM 1865–1995

Saatesõnast sain ma aru, et idee sellise raamatu koostamiseks tuli Toronto eestlaselt, Saaremaa Ühisgümnaasiumi vilistlaselt Robert Kreemilt. Robert Kreem on olnud Torontos paljude ettevõtmiste eesotsas, mis on liitnud ühistegevuseks nii saarlasi kui ka eestlasi (Saarlaste Seltsi asutaja, esimese ESTO organiseerija jpm).

Toronto saarlaste välja antud koguteost *Saaremaa raamat* (1962) võiks nimetada üheks praeguse albumi eelkäijaks. Saaremaa Ühisgümnaasiumi albumi väljaandmise mõtte algatati esmakordselt Kuressaare eestikeelse gümnaasiumi 39. aastapäeva koosviibimisel Torontos 1957. a. Raamat taheti välja anda juba kooli 40. aastapäevaks 1958. a. Seda tähtpäeva tähistati tookord Torontos pidulikult, kuid siiski ilma albumita. Koolialbumi koostamine edenes nähtavasti visalt, nii et lõpuks loobuti selle väljaandmise mõttest ja otsustati hoopis koostada koguteos Saaremaa ja saarlaste kohta, kusjuures Saaremaa Ühisgümnaasiumile jäi selles raamatus väärikas koht. Saaremaa Ühisgümnaasiumi ajalugu ja üldse kooli ajalugu Kuressaares hõlmab *Saaremaa raamatu* mahust

umbes neljandiku. Reino Sepp (1926–1992) kirjutab seal rohkete statistiliste andmete ja tabelite varal Kuressaare Eesti Gümnaasiumi ajalooost (sellist nime kandis see paljude nimedega kool Saksa okupatsiooni ajal, kui Reino Sepp selle lõpetas).

Saaremaa Ühisgümnaasiumi album ilmus kooli 130. aastapäeva puhul 1996. a Kuressaares ja saatesõnas annab direktor Viljar Aro lubaduse, et kohe hakatakse koostama uut koguteost *Saaremaa Ühisgümnaasium 1995–2005*. Soovitaksin küll siinkohal, et ka see tulevane koguteos käsitleks kooli ajalugu ikkagi kaugemas ajaloolises perspektiivis, aastatel 1865–2005. Ei maksa arvata, et praeguse igati huvitava ja sisuka raamatuga on Saaremaa Ühisgümnaasiumi ajalugu ammenda-valt käsitletud. Ei, päris kindlasti võib Kuressaare kooliajalooost ja seal gümnaasiumi lõpetanud õpilaste elulugudest leida mõndagi olulist, mis praegusesse esimesse albumisse ei mahtunud. Treffneri kooli kolmas koguteos võiks siin olla heaks eeskujuks. Ka Saaremaa Ühisgümnaasiumi lõpetanutest saaks kirjutada rohkesti suuri nimesid sisaldavaid sisukaid ülevaateid nende rollist eesti kirjanduses, kunstis, arstiteaduses, ajakirjanduses, teaduses. Süveneda võiks ka mõne kooli lõpetanu või seal õpetanu elulukku või mõnda kooliga seotud kultuuriloolist huvi pakkuvasse teemasse. Usun, et neid leidub rohkesti. Näiteks Johannes Aavik ja Villem Grünthal-Ridala andsid oma koolipäevil Kuressaares välja õpilaste käsikirjalist ajakirja “Noor-eestlane”. See ajakiri ja Kuressaare nooreestlased oleksid küll väärt omaette käsitlust. Silmas pidades sedagi, et arvatavasti on just siit, Kuressaarest, pärit kogu eesti kultuuri-loos nii olulist rolli mänginud “Noor-Eesti” rühmituse nimi. Kuressaare nooreestlased Johannes Aavik ning Villem Grünthal-Ridala olid kesksed tegijad ka selles “Noor-Eestis”.

Saaremaa Ühisgümnaasiumi album algab põhjaliku ülevaatega Kuressaare koolide ajalooost alates 16. sajandist, üksikasjalisemalt siiski alates 17. sajandist. Siin on 16.–18. sajandi osas põhjaliku töö teinud Vello Helk oma uurimusega *Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559–1710)* (Lüneburg, 1989). Gümnaasiumi nime kandev asutus — Kuressaare Poeglastegümnaasium — asutati saarel 1865. a ja sellest ajast loeb praegune Saaremaa Ühisgümnaasium ka oma ajalugu. Kõik need kooli kaugemat ja lähemat ajalugu käsitlevad artiklid on eriti huvitavad, sest neis ei kajastu ju ainult Saaremaa kooli ajalugu, vaid eesti kooli ajalugu üldisemaltki. Mida avastati Kuressaare linnakoolis 17. sajandi visitatsioonidel, kes olid rektorid (täiesti euroopalikul tasemel haritud ja mitmekesine rahvusvaheline seltskond muide), millised olid majanduslikud probleemid, millistest seadustest, eeskirjadest, määrustest ja ukaasidest juhindudes

pidi kool tegutsema — seda kõike saame teada A. Allika, L. Lahe ja E. Aegi koostatud ajaloolistest ülevaadetest, mis käsitlevad küll ühe kooli ajalugu, kuid kus on olemas ka kooli tegutsemisaja ajalooline taust. Muide asutati Kuressaare Poeglastegümnaasium ei vähem ega rohkem kui keiser Aleksander II enda otsusega, ja alates 1910. aastast kandis kool tsareevitš Aleksei nime. Aegade vältel on koolil olnud rohkesti eri nimesid: Saaremaa Eesti Segagümnaasium, Saaremaa Ühisgümnaasium, Saaremaa Gümnaasium, Kuressaare Keskkool (1940–1941), Kuressaare Gümnaasium (1941–1944), Saaremaa Keskkool, Kuressaare I Keskkool ja lõpuks taas Saaremaa Ühisgümnaasium.

Saaremaa Ühisgümnaasiumi albumis on väga hästi esitatud välja-paistvate vilistlaste ja õpetajate elulood: korralikud biograafilised artiklid, lisatud on ka fotod. Võimalik, et neid, kelle elulugu peaks niisuguses teoses kirjas olema, võiks olla hoopis rohkem, aga selline piiri tõmbamise probleem on ju alati. Igatahes on *Saaremaa Ühisgümnaasiumi* biograafiade osas esindatud ka kohalikud tegelased ja nagu öeldud, ka kunagised õpetajad. Õpetajate biograafiade osas võinuks veel kord nimetada (viitega, et elulugu leidub vilistlaste hulgas) neid silmapaistvaid isikuid, kes on lõpetanud Kuressaares gümnaasiumi ja seal hiljem ka õpetanud. Praegune õpetajate elulugude valik tundub seetõttu kuidagi liiga napp ja kesine. Kui teada, et Kuressaares on hulk aastaid emakeele õpetajana töötanud Johannes Aavik (1919–1926) ja kogu elu Saaremaa noortele muusikalist haridust andnud Joosep Aavik, siis on kahju, et me nende kahtlemata silmapaistvate inimeste nimesid ei leia Saaremaa Ühisgümnaasiumi väljapaistvate õpetajate hulgast.

Eri aegade koolimälestused on selles raamatus antud üllatavalt tasakaalustatult, esindatud on kooli ajaloo kõik perioodid. Aastatest 1865–1917 kirjutavad C. von Hoerschelmann, Roman Holostov, Timotheus Grünthal, L. Ruumet ja Gerhard Bergmann (kokku 12 lk). Eesti Vabariigi aega aastatel 1919–1944 meenutavad Harri Haamer, Arnold Tooms, Paul Okk, Axel Kübar, Olev Jõgi ja Silvi Piipuu (20 lk). Aastatest 1940–1944 kirjutavad Robert Kreem, Endel Tuulmägi, O. Kärner ja E. Sääsk (12 lk). Pärastsõjaaegse koolielu kohta on raamatus avaldatud A. Uustulndi, P. Kremmi, H. Önnise, Anti Liiva, B. Kivi ja Ülo Tuuliku mälestusi (11 lk).

Saaremaa kooli albumis on olemas ka kooli lõpetajate ja õpetajate täielik nimekirj alates 1865. a, mis on omaette suur saavutus ja tõstab teose kultuuriloolist väärtust. Raamatu koostajad ei ole nimetanud selle nimekirja kokkupanijat. Nad ei ole lisanud nimekirjale üldse mitte mingeid kommentaare. Seetõttu on kõrvalseisjal raske hinnata, kui võrd on kasutatud Torontos välja antud *Saaremaa raamatus* (1962) avaldatud

1919.–1944. aastal lõpetanute nimekirja, mis oli koostatud klassipiltide ja umbes poolesaja Saaremaa Ühisgümnaasiumi õpilase saadetud mäluandmete põhjal. Võrdlesin pisteliselt neis kahes raamatus avaldatud nimistuid ja minu mulje on küll see, et lisandused ja parandused uues albumis on minimaalsed. Saaremaa Ühisgümnaasiumi pagulastest õpilaste mälu on olnud hämmastavalt täpne.

Uurisin Saaremaa Ühisgümnaasiumi albumit ilmselt suurema huvi ja kaasaelamisega kui teisi siin vaadelduid seepärast, et minugi juured on Saaremaal, kuigi ma pole kunagi elanud Kuressaares ja käinud seal koolis. Aga paljud raamatus esinevad nimed on tuttavad, tean neid inimesi ja nende saatusi.

Ja kui ma loen oma isa klassi nimekirja — noored tüdrukud ja poisid, kes lõpetasid Saaremaa Ühisgümnaasiumi 12. klassi 1941. a, on mul ikka mees üks nende klassipildi vaatamine koos isa klassivenna Valdur Lullaga, ja mul tõuseb seda meenutades millegipärast ikka klimp kurku. Missugune saatuslik ja õudne aasta kooli lõpetamiseks ja elu alustamiseks! Kui palju need noored inimesed ise oma saatuse üle otsustada said, kui palju pillutas neid suurriikide maadejagamine! Valdur vaatas oma kunagisi kaaslasid omaaegsel pruunikas toonis fotol ja kõneles nende saatusest. Neid oli sõna otseses mõttes kogu maailmas. Felix oli Torontos metsateadlane, Prits Stockholmis loomaarst, Jüri elas Montrealis, Kalev, kellesse kõik suhtusid erilise soojusega, küüditati 1941. a Venemaale ja suri seal, Lutt (saaremaine lühend nimest Ludmilla) oli Siberis, abiellus seal sakslasega, tuli küll tagasi Eestisse, aga rändas hiljem koos oma lastega Saksamaale. Keegi elas ka Kalifornias, keegi Austraalias. Mõned, aga kindlasti vähemus sellest klassist, olid jäänud ka Eestisse. Tunnen neist paljusid, nad olid üllatavalt kokkuhoidev seltskond veel aastakümneid pärast Kuressaarest lahkumist.

RAKVERE GÜMNAASIUM 1912–1997

Rakvere Gümnaasium tähistas 1997. a oma kooli 85. aastapäeva, ometi oli juba kooli 25. sünnipäevaks ilmunud mahukas album *Rakvere Gümnaasium ja Keskkool 1912–1937*, mille initsiaatoriks oli nähtavasti kooli tollane direktor ja emakeeleõpetaja, mitmekülgne kultuuriisiksus Harald Jänes. Uus raamat algab põhjaliku ülevaatega kooli arenguloost 1912. aastast alates tänapäevani välja (O. Kirss, P. Rootalu, H. Kirsi, A. Part). Raamatu lõpus on ühtlasi antud kokkuvõtlik tabel kooli eelkäijate paljudest nimedest eri aegadel. See on igati vajalik ja asjakohane, sest kokku on kooli eelkäijad eri aegadel kandnud 20 eri nime. Praegune — Rakvere Gümnaasium — on kahekümne esimene.

Järgneb huvitav osa silmapaistvamate vilistlaste isikuandmete ja fotodega. Erinevates eluvaldkondades eri aegadel, kuid siiski sel sajandil endale nime teinud inimesed — neid lühiaandmeid on huvitav uurida ka võõral, kes Rakvere kanti ei tunne. Ja veenduda selles, kuivõrd tihed on Eesti kultuurilugu: silmapaistvaid teadlasi, akadeemikuid, muusikuid, kunstnikke, kirjanikke, ajakirjanikke jt tuntud inimesi, kelle üle kodukoht võib uhke olla, on käinud vist küll kõigis meie koolides. Rakvere Gümnaasiumi silmapaistvate vilistlaste nimekiri algab igatahes Ervin Abeli ja lõpeb Harry Õiglase nimega, sisaldades kokku umbes 130 lühielulugu. 85 aasta jooksul on Rakveres kooli lõpetanud terve hulk Eesti elu ja kultuuri mõjustanud inimesi. Juba ainuüksi Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuid on sellest koolist tulnud tervelt viis (füüsik Albrecht Altma, keemik Oskar Kirret, biofüüsik Juhan Ross, astrofüüsik Arved-Ervin Sapar, farmatseut Alma Tomingas), lisaks veel rohkesti silmapaistvaid eesti teadlasi (kirjandusteadlased Reet Krusten, Mart Lepik, Ele Süvalep, Aino Undla-Põldmäe, Otto Aleksander Webermann; keeleteadlased Elmar Elisto, Piret Norvik, Erich Raiet; ajaloolased Raimo Pullat, Tõnu-Andres Tannberg, Enn Tarvel; tehnikateadlane Heino Ross; majandusteadlane Ülo Ennuste; matemaatik Elmar Etverk; geoloogid Einar Klaamann, Karl Orviku; füüsik Harry Õiglane; zooloog Johannes Lepiksaar; psühholoog Aino Lunge; arstiteadlased Vootele Meipalu, Matt Mägi, Ants Sepp; bioloog Sven Onno; loomaarstiteadlane Toivo Suuroja; tehnikateadlased Olaf Terno, Ülo Valdre jpt). Rakveres on kooli lõpetanud kirjanikud Ott Arder, Villem Gross, Raimond Kaugver, Sven Kivisildnik, Tõnis Lehtmets, Evald Tammlaan, Osvald Tooming, tõlkija Haljand Udam, ajakirjanikud Lembitu Kuuse, Hannes Rumm, Heidi Tammar, Tiina Tammer, muusikud Kuno Areng, Hans Hindpere, Harri Ilja, Harri Kiisk, Uno Kreen, Aino Külvand, Karl Leichter, Arvo Pärt, Hans Sõber, Tiit Tralla, raamatukogutegelased Ivi Eenma, Helene Johani, Vaime Kabur, fotograaf Peeter Tooming, filmi- ja teatrimees Kaljo Kiisk, arhitektid Ado Eigi, Alar Kotli, Fredi-Armand Tomps, kunstnikud Otto Paju, Endel Palmiste, Richard Sagrits, Romulus Tiitus, Richard Uutmaa, Endel Valk-Falk, Aili Vint, Benita Vomm jpt. Sel sajandil Rakveres gümnaasiumi lõpetanud silmapaistvaid inimesi tundub olevat nii palju, et kooli juubeliraamatusse on mahtunud vist ainult üle-eestilise tähtsusega suurused, mitte väiksemad, kohaliku tähtsusega tegelased, kelle elulood ju ka võiksid sellises kooliraamatus leiduda. Näiteks teenekas muuseumitöötaja Odette Kirss, kes on ise kaasa aidanud raamatu koostamisele, emakeeleõpetaja Meinhard Laks, kes tegi ettepaneku tähistada Kr. J. Petersoni sünnipäeva, 14. märtsi, eesti keele ja kultuuri päevana. Kindlasti veel nii mõnigi praegune ja kunagine ak-

tiivne õpetaja, kodu-uuriija, muuseumitöötaja, kelle töö on jäänud oma kodulinna, oma maakonna piiridesse.

Lisaks vilistlaste lühielulugudele võinuksid sellises raamatus olla ka silmapaistvamate õpetajate ja koolijuhtide lühielulood. Küllap just suuresti tänu neile on Rakvere koolielu aastakümnete vältel olnud selline, et siit on võrsunud nii palju kogu Eesti jaoks olulisi inimesi. Üsna mitmed kunagistest Rakvere õpetajatest on kogu Eestis tuntud kultuuritegelased. Õpetajate ja direktorite nimekirjast leidsin järgmised mulle tuttavad nimed: Nigol Andresen, August Jansen, Leili Jõesaar-Andre, Harald Jänes, Meelis Kapstas, Avo Keerend, Cyrillus Kreek, Juhan Käosaar, Riho Lahi, Arnold Matteus, Karl Mihkla, Otto Münther, Eduard Ole, Jüri Parijõgi, Erich Raiet, Johannes Seilenthal, Juhan Zeiger, Peeter Tarvel, Concordia Ulas-Klar, Ly Unt. Need on inimesed, kes on tuntud kogu Eestis, kuid kindlasti on Rakveres olnud veel rohkesti õpetajaid, kes on olulised just õpetajatena, keda hea sõnaga meenutavad paljud nende õpilased. Mina ei oska neid nimetada, sest ma ei tunne Virumaa kooli- ja kultuurielu seestpoolt, aga ma olen kindel, et nad on olemas ja neid on palju. Olulisemate õpetajate elulood võiksid tingimata kuuluda mõnesse järgmisesse Rakvere kooli albumisse.

Mälestuste osa on raamatus põhjalik (lk 109–172), kuid siin kõnelevad oma kooliaastatest põhiliselt nõukogude aja õpilased. Varasemate aastate kooliaega meenutavad vaid Meinhard Laks (vilistlane aastast 1942), Ilse Kärnik (vilistlane aastast 1944), osalt ka Leida Möller ja Lembit Kalda, lisaks paar lehekülge koolikilde aastatest 1912–1940. Fotodel on vanem aeg siiski piisavas ulatuses ja mitmekülgset esindatud. Rakvere koolide ülevaates on tsiteeritud kunagisi õpilasi, kelle mälestusi võiks selles raamatus olla hoopis pikemalt, näiteks kirjanik Villem Gross (lõpetas 1941 Rakvere keskkoolis 10. klassi), akadeemik Juhan Ross (vilistlane aastast 1945) jt.

Lõpuks on raamatus mitmesuguseid nimestikke, mis on sellises teoses igati vajalikud ja asjakohased: lõpetanute nimekiri 1918–1997, kuldmedaliga lõpetanud 1945–1997, õpetajad ja direktorid 1912–1997.

Eespool on nimetatud mõningaid vajakajäämisi, aga on ka päris selge, et nii suure ja esindusliku raamatu puhul ei ole alati võimalik kõike silmas pida. Kohalike inimeste elulugusid on mõnikord kokku panna raskem kui kogu Eestis tuntute omi, mis on olemas *Eesti Entsüklopeedias* ja erialaleksikonides. Nähtavasti on päris loomulik, et osa tööd jääb ka järgmistele tegijatele, järgmiste koolialbumite jaoks. Küllap needki tulevad, kui Rakveres juba kord on hariduse edendamise juures nii aktiivsed ja hakkajad inimesed, kes käesoleva igati esindusliku raamatu välja andsid. Rakvere koolielu tundub olevat väärt edasiuurimist.

Minu soovitus on: täiendage lõpetanute lühielulugude nimekirja, tooge sisse kohalikud kultuuritegelased, aga rohkem ka majandusinimesi, ärimehi, poliitikuid, looge arvuti andmebaasis Rakvere koolide õpetajate fail (kartoteekidega ilmselt enam ei jännata), koguge hoolega mälestusi, ka juba trükkis ilmunuid (ilmselt peaks Välis-Eestistki leidma üht-teist teile huvipakkuvat). Tegelde edasi oma kooli ajaloo uurimisega ja soovi ning võimaluste ühtimise korral andke vahepealsetel aastatel, enne Rakvere kooli 100. aastapäeva välja mõni väiksema või kitsama sihiseadega üllitis. Praegusesarnane suur koolialbum võiks ilmuda aga gümnaasiumi 100. sünnipäevaks.

*

Kolmest vaadeldud kooliraamatust kaks on pühendatud maakonnagümnaasiumidele. On tähelepanuväärne, kui palju silmapaistvaid inimesi on meil sirgunud Eesti eri maakohtades, käinud oma kodukandikoolis. Rakvere ja Kuressaare, Virumaa ja Saaremaa on kokkuvõtete tegemisega oma hariduselust hästi hakkama saanud. Aga Eesti kultuurile väga olulisi inimesi on sirgunud ka Viljandi, Pärnu, Haapsalu, Valga jt gümnaasiumidest. Ja muidugi neid linnu ümbritsevatest maakondadest. Eesti kultuurimaastik on seni olnud tihedalt ja ühtlaselt asustatud.

Seda murelikumaks teeb praegune kahetsusväärne olukord, kui ajakirjanduse informatsiooni põhjal on lootust ülikoolidesse pääsemiseks vaid mõne Tallinna ja Tartu elitaarkooli kasvandikel. Eesti ei tohiks seda endale lubada. Haridusjuhtide suur hool ja mure peaks olema praegu see, kuidas tõsta maakonnakoolide taset, saada sinna tööle häid õpetajaid, suuri isiksusi. Ainult nii saame olla kindlad, et edaspidigi on Eesti kultuurilugu sama ühtlaselt ja tihedalt jaotunud kogu maa ulatuses nagu seni, sama huvitav, sisukas ja mitmekesine.

Mall Jõgi

GEOASTROPOLITOLOOGIA

Eiki Berg. *Geopoliitika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998. 111 lk.

See on hästi kirjutet raamat teema kohta, mis tõsiseltvõetavuselt on astroloogia ja politoloogia vahepeal. Küllap on nii astroloogia kui ka geopoliitika mõjutanud mõne riigijuhi otsuseid (kas just neile kasulikus suunas, on omaette küsimus). Seepärast on nende analüüs legitiimne osa inimkäitumise analüüsist. Vastandina astroloogiale on geopoliitikal väljavaateid anda pikapeale alust tõsisele teadusele, nii nagu alkeemia pani aluse keemiale. (Võiks ka väita, et astronoomia arenes tänu astroloogiale, ent kuna see on juba toimunud, pidanuks astroloogia alkeemia kombel ära kaduma, ent pole seda veel märganud teha.) Hilisem geopoliitika ongi tõsiselt võetavam kui algne, ent hämmastav on, et sel alal, kus küllaltki palju mõõta annaks, on liigselt püsitud kvalitatiivse kaardivaatluse pinnal. Need rahvusvaheliste suhete uurijad jälle, kes mõõtmisi ja kvantitatiivseid mudeleid tarvitavad, paistavad vältivat geopoliitika silti.

Mis on siis geopoliitika? Eiki Berg esitab (lk 11) mitu üksteist täiendavat definitsiooni; kõige lühemalt võiks öelda: rahvusvaheliste suhete geograafiline tahk. Zbigniew Brzezinski sõnutsi: "Geopoliitika väljendab geograafiliste ja poliitiliste tegurite mõju riigi või regiooni suhtelisele asendile teiste samalaadsete hulgas." (Lk 87.) Raamat hõlmab viit peatükki: geopoliitika lähtealused ja ajalugu, traditsiooniline geopoliitika, uus geopoliitika, geopoliitilised kontseptsioonid sise- ja välispoliitiliste strateegiatena ning Eesti geopoliitilised valikud.

Ülearu palju ruumi (pool raamatut) on antud traditsioonilisele geopoliitikale, mis oli selgemini pseudoteadus. Sihte ja ennustusi pakkuva alana oli see suund end diskrediteerinud Teise maailmasõja lõpu ajaks. Vist Attila ja Tšingis-khaani traumeerival mõjul Euroopa ühismälule kujunes geopoliitika lemmikmõisteks Mongooliale ja Turkestanile keskenduv "südamaa", mille valdamine pidavat võimaldama maailma valitsemist. Kaarti eurotsentriliselt vaadeldes märgati Venemaa laienemist Siberi suunas, mitte aga tõika, et Ida-Turkestan ja kasulikum osa Mongooliast on hõivanud hoopis Hiina, ilma sellega maailma valitsemisele lähemale jõudmata. Südamaa oli umbtee.

Kas on südamaa hüpotees mõjutanud vähemalt suurriikide püüdlusi, nii et nad katsusid seda piirkonda võimaluse korral hõivata? Kui nii, siis pidanuksid Lääne-Euroopa suurvõimud ja hiljem Jaapan Hiinat ahista-

des suunduma Mongoolia poole, tegelikult aga oldi rohkem huvitatud rannikust ja Jangtse orust. Ja kui Venemaa varisemine 1917. aastal andis kuldse võimaluse hõivata põhjapoolset "südamaad", siis ei katsutud ka seda pooltõsiseltki teostada. Järeldan, et otsusetegijad ei võta südamaa juttu tõsiselt. On ju viimase 5000 aasta kestel suurimate ja rahvarikkaimate riikide keskmed peaaegu alati olnud väljaspool "südamaad". Tšingis-khaani riik oli üks mõnest erandist (Xiong-Nu aastal 100 e.m.a ja Türgi 600. a paiku olid teised).

Maailma võiks põhimõtteliselt liigitada vähemalt neljal alusel.

a) Puhtgeograafiline — Aasia, Aafrika jne, kui oletada, et meri ainult lahutab.

b) Ajaloolis-kultuuriline — konfutsiaanlik, protestantlik jne.

c) Tehnoloogiline — tehnoloogiliselt arenenud ja mahajäänud maad (mida hüütakse viisakalt "arengumaiks" ka siis, kui arengut märgata pole). Lisades sellele ka ideoloogilise tahu, saame 40 aasta eest laialt levinud kolmikjaotuse "Esimene Maailm" (arenenud turumajandus), "Teine Maailm" (riigisotsialism) ja "Kolmas Maailm" (arengumaad). Kinnistunud on ainult viimane termin, millele mõned on lisanud Neljanda Maailma (selge taandarenguga maad).

d) Geograafilis-militaarne, ja see on traditsiooniliste geopoliitikute pärusmaa.

Paratamatult tuleb neil mängu ka nende enda ühiskonna kultuuriline prisma, ent ajaloo osas on geopoliitikud hämmastavalt lühikese vaateulatusega. Pikast rannajoonest hoolimata vaadatakse Hiinat paratamatu maismaavõimuna ainult selle pärast, et viimase 500 aasta kestel pole Hiina laevastikulist agarust näidanud. Ometi jõudsid hiinlased omal ajal Aafrika idarannikule enne eurooplasi ja on vaikselt saavutanud majandusvõimu Indoneesiani välja. Geograafiliselt on Hiinal täiesti võimalik taas siirduda merele.

Viimane Bergi poolt traditsiooniliseks liigitatud geopoliitik Saul Cohen on oma kaarte aastail 1969–1991 (lk 49 ja 51) usinalt poliitiliste reaalsuste peegeldamiseks tagantjärele kohendanud, ilma kohendamist põhjustavaid muudatusi ette nägemata. Uue geopoliitika alla paigutab Berg eeskätt Immanuel Wallersteini laialt levinud tuuma ja perifeeria vastandamise, milles aga geograafia osis on väike. Liigitus toimub ju pigem tehnoloogilise taseme alusel, kus perifeeria suuresti kattub varasema Kolmanda Maailma mõistega. Kriitilise geopoliitika all naelutab Berg tabavalt kinni lõõklauseid (osalt geograafilise sisuga), mille varal riigid oma sihte õigustavalt kokku võtavad, ja mainib mõningaid tulevikustsenaariume.

Välispoliitiliste strateegiate all vaatleb Berg nelja piirkonna enese-keskseid geograafilisi vaatepunkte ja unistusi: Ida-Aasia, Lõuna-Ameerika, USA ja Venemaa. Jaapanis läks geopoliitika moodi Teise maailmasõja ajal (mitte riiklike vallutussuundade loojana, vaid tagantjärele õigustajana!) ja kadus koos lüüasaamisega. Nagu Euroopa, nii näeb ka Hiina end maailma keskpaigana, millel on oma perifeeria Aasias. Lõuna-Ameerikas mõjuvad Argentiina (ja ka Brasiilia) megalomaansed hobuseunenäod sõjaeelse Saksamaa geopoliitika siiratud ülessoendistena. Tõsisemat huvi pakuvad USA ja Venemaa geopoliitilised lööklaused, mis mõlemad egotsentriliselt rõhutavad oma maa erakordsust. (Aga mis ka selles nii erilist? Pea iga kord, kui Eesti vabanemise ajal esile tõin politoloogias üldiselt täheldatud korrapärasusi, esitas keegi vastulause, et mujal maailmas ehk küll, aga mitte Eestis, sest meie oleme erilises olukorras!)

USA osas pakub enim huvi Zbigniew Brzezinski, sest ainsana mainitud geopoliitikuist oli tema üksvahe otsusetegijate hulgas. Üllatav on, et Berg ei maini Henry Kissingeri, teist kaasaegset politoloogi, kes otsusetegijaks jõudis. Erinevalt Brzezinskist ei väida ehk Kissinger end tegelevat geopoliitikaga, ent tegelikult on ta ikka geograafilisest tahust üpris teadlik. Venemaa praegused geo-unelmad on oma realismitundelt kuskil Argentiina ja USA vahepeal. Kõige intrigeerivam on Dugini kaart (lk 91), kus "Rossija — Evraziiskaja imperija" hõlmab küll Soomet ja isegi põhjapoolset Skandinaaviat, ent mitte Balti riike! Lühike Eesti peatükk nõustub praeguse piiriga ja nendib, et Eesti jääb "märkamatu täpina Lääne geostrateegilistele kaartidele".

Raamat annab enim kui piisava ülevaate geopoliitika haledavõitu minevikust ja küllaldase pildi praegusest, lootusrikkamast olukorrast. Jääb tunne, et nüüd on taust antud ja peaks asuma asja juurde, nimelt praeguses raamatus kokku võetud mõtteid vaagima ja uljalt edasi arendama. Sest natuke süstemaatilisema mõõtmise ja paraja ajalootundega peaks saama teadmisi ses vallas asetada kindlamale pinnale. Muidugi, kui mitte oletada, et väikeses Eestis tulebki piirduda mujal tehtu erudiitse kokkuvõttega.

Rein Taagepera

EDITORIAL NOTE

This year's last issue begins with a Christmas story by Villem Reiman (1861–1917). Villem Reiman was one of the most prominent and versatile cultural and social figures of Estonia at his time — a theologian, historian and prolific publicist.

This December we mark the bicentenary of Friedrich Robert Faehlmann, one of the celebrities of Estonian cultural history. Among everything else, he was one of the initiators of the Estonian epic Kalevipoeg. Professor emeritus of Tartu University Akivo Lenzner, however, views him as a practicing doctor and medical scientist and tries to demonstrate how correct his conjectures, ideas and strivings were against the background of our present-day knowledge and topical issues. Faehlmann laid the foundations to cardiology at Tartu University. His special contribution was a study on dysentery or shigellosis, where he reached the conclusion that the disease ought to be caused by a *miasm* (contamination) which contains a certain *contagium* (infection). Fifty years later his hypothesis was confirmed by the Japanese scientist Kiyoshi Shiga.

St George's Night Uprising of 1343–1345 was the Estonians' last attempt to overthrow the supremacy of the German and Danish feudals. For nearly 180 years the Chronicle of Wigand of Marburg has been in academic circulation as one of the major narrative sources on the event. Researchers have at their disposal a few fragments (by now 12 have been found) of the Low German original text of this verse chronicle, its complete translation into Latin and some references to it in later Polish and Prussian chronicles. Wigand's original text got lost at the turn of the 17th century. Comparing different possibilities for interpreting the text, Sulev Vahtre, emeritus professor of history at Tartu University, has arrived at the opinion that, in order to understand the text better and

to explain the contradictions occurring in it, the methodological approach to it should be changed. Until now Wigand's description of the Estonians' uprising has been viewed as a single, more or less unbroken narrative. However, the chronicle will reveal new aspects if we view it as a series of themes which, although mutually connected, have their own character, introductory part and logical conclusion. Consequently, they should be based on different source materials.

After the restoration of independence, Estonia has been visited by several crowned heads, including the King of Sweden and the Queen of Denmark in 1992. As for the latter visit, many of us thought that this was the first one by Danish royalty after king Valdemar's raid in 1219. Actually, this holds only about Tallinn as an interim royal visit to the island of Saaremaa had sunk into oblivion. Last year four centuries passed from it. Vello Helk, honorary doctor of Tartu University discusses the reasons why Christian IV, one of the most celebrated kings of Denmark, visited the island in 1597.

Küllli Niidassoo from the Estonian State Archives discusses the activities of the Estonian politician Hjalmar Mäe in 1941. Having fled to Germany, Mäe contacted government officials there and, as he writes in his memoirs, tried by negotiations to secure the restoration of the Republic of Estonia in the case of a war between Germany and the Soviet Union. In May 1941 he left for Finland where he founded the sc. Estonian Liberation Committee. On 22 June 1941, i.e. the day when the war between Germany and the Soviet Union started, H. Mäe handed over two notes to the German government. In the first note he asked the State Chancellor of Germany to restore diplomatic relations with the Republic of Estonia and to recognise A. Massakas as the Estonian ambassador. In the second note he asked that Estonians caught by the German troops as soldiers of the Red Army would not be considered prisoners of war. He signed both notes as Chairman of the Estonian Liberation Committee and Prime Minister of the Provisional Government of Estonia. This was all he managed to do using this committee. Mäe and his Estonian Liberation Committee form a chapter in the confusion that the occupation of the country by the Soviet Union had caused among Estonian

politicians. When the Second World War reached the Baltics, a powerful wave of liberation struggle against the Communist regime swept all this area. Mäe dubbed his committee the highest national organ in exile, although it had no real ties with the people. Actually, the continuity of the Republic of Estonia was granted by the National Committee founded in March 1944, which formed the Estonian government in exile. During the German occupation Mäe was head of the territorial administration of Estonia and director of the department of education. After World War II he lived in Austria.

The study by historian Külli Koort deals with Russian transit through Estonia between the two world wars and the expectations connected with it. The years 1920–1924 can surely be called a period of optimism. The rapid growth of transit turnover from 1920–1922 created an illusion that this process will continue. Estonia as the first state who had concluded a peace treaty with Russia was believed to have a definite advantage as a mediator of Russian transit. The country was supposed to have good prospects of becoming a bridge between the economies of the West and the East. From 1925–1930 doubts strengthened about the opportunities of mediating Russian transit and developing normal trade relations between Estonia and Russia at all. The Bolshevik rebellion attempt on 1 December 1924 also made Estonia cautious. Tensions increased between Estonia and Russia. Estonia's general economic dependence on Russia had decreased in favour of the West. It was understood that Estonia's economy was not inevitably connected with Russia. By the early 1930s the prospects of developing relations with Russia had become extremely pessimistic. Those who in the early 1920s had been very optimistic about Russian transit had become disappointed by then. Russia was accused of double-faced politics and making empty promises. Also a new generation had grown up for whom Estonia was not a natural route from Russia to the West any more.

This month 200 years will pass from the birth of one of the most renowned Polish poets, Adam Mickiewicz (1798–1855). On this occasion we publish an essay by the Danish literary scholar and critic Georg Brandes (1842–1927), who considers *Pan Tadeusz*

one of the best epic poems of the last century, crowning it even with the title of the only epic of the century.

The present times are very good for popularisation of science: innumerable books introduce the public to the big bang, to the theories of elementary particles or black holes. Still, there seems to be a lot of confusion around the notions mentioned, and at least some popular scientific books disseminate fallacies. The aim of Jean Bricmont's article is to discuss some of such misconceptions and to make an attempt to clarify the situation. In greater detail the author tries to evaluate several statements by Prigogine and Stengers on chaos and irreversibility. Prigogine and Stengers claim that the classical conception is not able to include the notion of time as we understand it and to consider the irreversibility of macroscopic phenomena. Boltzmann's attempt to explain irreversibility by means of reversible laws is supposed to have failed. In Bricmont's opinion chaos does not invalidate the classical determinist viewpoint in any way; the existence of chaotic systems even strengthens it. Moreover, the relation between chaos and irreversibility is quite different from what Prigogine asserts in his *Laws of Chaos* (*Les lois du chaos*, 1994). Finally, if presented correctly, Boltzmann's classical viewpoints explain, relying on determinist, reversible and microscopic laws, even the macroscopic irreversibility. Partly the difficulties in understanding these views result from the confusion about using the words "objective" and "subjective" in relation to probability and entropy. The author tries to be attentive while dealing with these notions. Thereafter he discusses the applications of probabilistic thinking for explaining complicated phenomena and in biology. He also states that most speculations on the "new association" between the humanities and natural sciences are misleading, and people who deal with sociology and psychology can learn very little from the alleged "leap from Newtonism into Prigogine'ism".

Roomet Jakapi, doctoral student at the Department of Philosophy at Tartu University, concentrates in his essay on the accounts of causality in George Berkeley's and Nicolas Malebranche's philosophies. Presenting their different opinions on the essence of the body and on the extent of the freedom of the spirit, the author argues that the similarity between Berkeley's

and Malebranche's treatments of causality does not consist only in what can be seen outwardly — namely for both of them God is the only causally functioning power in the world — but this similarity concerns many smaller details as well.

This year we mark the centenary of R. Gordon Wasson (d. 1986), the founder of ethnomycology. The article by Aivar Jürgenson, head of the ethnology department at the Institute of history, describes Wasson's biography and his contribution to science in which he still remained an amateur. Wasson had a multifarious role in describing hallucinogenic mushrooms and cultural contacts. Often the results were unexpected for him and promoted the uncontrolled consumption of hallucinogenic mushrooms. Wasson's major contribution to science was the identification of soma (known from the Indian Vedas) as fly agaric.

In the section of book reviews Enn Küng analyses Volker Serresse's dissertation on Saaremaa island under Danish rule (1559–1645), on its status and significance in the state of the Oldenburgs. Mall Jõgi browses collections published on the anniversaries of three Estonian schools: the 110th anniversary of Hugo Treffner Secondary School in Tartu, the 130th anniversary of Saaremaa Coeducational Secondary School and the 85th anniversary of Rakvere Secondary School. Rein Taagepera reviews Eiki Berg's book on geopolitics.

Beginning in this issue, we publish as a serial the stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Estonia. The document reveals the struggle for power between groupings within the party, initiated by Stalin's favourite Malenkov.

**The great mushroom prophet:
100 years from the birth of
R. Gordon Wasson, the founder
of ethnomycology**

Aivar Jürgenson

The present year marks the centenary of R. Gordon Wasson, the founder of ethnomycology. The first part of the article describes his biography and his road to science. Having received an education in journalism, he worked first in the press and then in banking. In science he was an amateur but in the good sense of the word.

Wasson's road to science began from his family. Being married to a Russian, he noticed the radically different attitude to mushrooms in Slavic and Anglo-Saxon cultures. If the former made abundant use of mushrooms for food and possessed rich folklore on the topic, the latter expressed a derogatory attitude to mushrooms. In his later research, this observation turned into the famous pair of oppositions which divided the European nations into mycophiles and mycophobes. In Wasson's opinion the roots of different attitudes lay in times immemorial. He found that the essential role of mushrooms in some cultures could be explained by the hallucinogenic properties of some species. During the following years R. G. Wasson studied the role of hallucinogenic (Wasson used his own coinage entheogen —

*god within us) mushrooms in different cultures of the world. He introduced the term ethnomycology to denote the new area of research. His major contribution to science is supposed to be the identification of soma known from Indian Vedas as fly agaric (*Amanita muscaria*).*

R. G. Wasson's investigations found particularly favourable response in America, not so much due to his scientific discoveries but because of the fascination of the topic. In particular, his articles and books on using hallucinogenic mushrooms in Mexico were viewed by the developing drug subculture of industrial society as promotion of hallucinogens. This was a fact that Wasson regretted and most probably could not foresee. Extraction of a phenomenon with a sacramental background from its context and its arbitrary incorporation into present-day industrial culture has brought about a number of destructive backlashes not only in America but in Europe as well. In recent years fly agaric poisonings with severer or lighter consequences have become more frequent (also in Estonia). This is greatly caused by the wish to experience hallucinatory visions.

St George's Night Uprising in the Chronicle of Wigand of Marburg

Sulev Vahtra

Since the beginning of the past century, the section describing St George's Night Uprising (1343–345) in the Chronicle of the herald of the Teutonic Order, Wigand of Marburg, has been in academic circulation as one of the most important narrative sources on the event. Although the chronicle was written fifty years after the uprising, it is based on written reports by the contemporaries of the uprising, thus allowing us to regard Wigand's description as an account dating from the time of the uprising. Unfortunately, only a few fragments of the original Low German text of the chronicle have preserved, and mostly we have to content ourselves with the hastily-made Latin translation of 1464, the adequacy of which leaves much to be desired. Thus the section concerning St George's Night is also rather erratic and at places difficult to understand.

Until now, Wigand's description of the uprising has been viewed as a single, more or less compact text which consequently should be based on one, in E. Strehlke's and T. Hirsch's opinion, well-informed Prussian source. However, closer examination shows that the text consists of several conceptually

different parts, which proves that the author has used more than one source. If, for example, at the outset the chronicler colourfully describes the excessive oppression of Estonians by the vassals of Harju and Viru counties as the cause of the uprising, later, however, regards the uprising as a betrayal of Christianity, this most probably results from using different source materials. The description of the initial period of the uprising has a logical ending of its own, which presumes that it is based on a written report of the Livonian Order; the detailed expert account on the activities of the Livonian and Prussian troops in suppressing the uprising seems to come from a Prussian who participated in the campaign. It is known that Wigand used the Grand Master's archives in Marienburg, particularly written reports by the messengers of the Order about the Order's military expeditions. His knowledge of St George's Night Uprising seems to be based on similar sources. As supportive material he may have used oral heritage which was still relatively fresh at the time.

Wigand's text allows us to state that the suppression of the uprising that had begun in Harju county on St George's Night of 1343 by the Livonian Order by mid-May was not the ultimate victory over the rebels. In the summer of 1343 the people of Harju county planned a new attack, even on a larger scale

Summaries

and more dangerous for the foreign rulers. If in spring the Estonians had hoped to achieve success with Swedish help, now allies were sought in the other counties of Estonia. At least initially, plans were made for a simultaneous assault in Harju and in Saaremaa, probably early in August. For some reason, co-operation did not proceed as smoothly as had been expected, and the people of Saaremaa are believed to have launched their attack eight days earlier than

planned. Even if it did not exactly coincide with the plans of the people of Harju county, a new stage in the uprising had begun, and the Livonian Order could not cope with it alone. Only with the help of Prussian elite troops, after solid preparation, the uprising was suppressed in Harju county by the autumn of 1343 and in Saaremaa by February 1344. Even that was not final, because in order to suppress the people of Saaremaa another raid had to be organised in the following winter.

EK(b)P KESKKOMITEE
VIII PLEENUMI
STENOGRAMM

Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm

I

SAATEKS

Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei V kongressil detsembris 1948 ametisse määratud Keskkomitee pidas oma VIII pleenumit 21.–23. märtsini 1950. Erinevalt lugematuist teistest parteikongressidest ja -pleenumitest on see sündmus jäänud üheks vähestest tähistest viiekümne okupatsiooniaasta ühtlaselt halliks retušeeritud ajaloo, peaaegu samasuguseks nagu massküüditamised 13./14. juunil 1941 ja 25. märtsil 1949. Ehkki ühtegi objektiivset uurimust 1950. a “märtsipleenumi” kohta pole veel kirjutatud (seni ilmunuist on kõige ulatuslikum EKP Partei Ajaloo Instituudi töörühma koostatud ja parteifunktsionääri Kalev Tammistu nime all ilmunud pikk joonealune järjejutt “Tasalulitamine” 1989. a *Õhtulehes*), kumab see ENSV valitsejate koosolek niihästi Soveto-Eesti kui ka Välis-Eesti historiograafias ning on jäänud püsima ka rahva mällu. Pleenumist ja selle repressiivsetest tagajärgedest on kõige enam kirjutatud ja räägitud tollal väljapuhastatud Eesti päritoluga kommunistide huvides, kujutades seda peaaegu millegi võrdsena N. Liidu 1930. aastate suurpuhastustega. Neid kujutatakse sealjuures ainsate ja süütute kannatajatena, kes erinevalt oma järglastest olevat eesti rahvale ainult head tahtnud ja teinud. Hoopis vähem kõneldakse sadatest eesti haritlastest, kes märtsipleenumist alguse saanud kampaania käigus “kodanlike natsionalistidena” vangilaagritesse saadeti, ja üldsegi mitte nendest tuhandetest, kes siis töökohtadelt vallandati ning koos oma perekondadega elatusvahenditest ilma jäeti, samuti mitte kõrgkoolidest väljaheidetutest. Praeguses historiograafilises segapudrus paistab silma ka tendents väljapuhastatuid eesotsas Nikolai Karotammega heroiseerida ning koos sellega järelpõlvede silmis rehabiliteerida.

Õnneks pole me ajaloolist mälu veel täiesti kaotanud ega saa kuidagi eesti rahva heategijaiks pidada aastate 1940–1941 ja 1944–1950 pretsedenditu terrori juhte ning aktiivseid osa-

lisi. See, et mõni tippkommunist sattus lühikeseks ajaks vangilaagrisse, kuhu tema partei oli varem saatnud kümneid tuhandeid ausaid eestlasi, ei tee teda nendega sarnaseks ega vabasta eelnevast süüst. Pealegi kommunistide endi hulgas mingit tegelikku puhastust polnudki. Oli vaid N. Liidu praktikas tavaline võimuvõitlus oblasti tasemel, kus argumentidena kasutati poliitilisi süüdistusi. Mujal lendasid õhku tehased, sõitsid kraavi rongid, uppusid laevad ja keegi koos oma kaaskonnaga kaotas sooja koha mõne teise kamba kasuks. Kõike seda tehti võimu ja materiaalseste hüvede saavutamise nimel. Nii ka ENSVs.

Me kipume tihti oma ajaloo sündmusi käsitlema isoleeritult, Lev Gumiljovi väljendit kasutades "mutimullahunniku perspektiivist". Nõnda ka antud juhul. Tegelikult oli kohe pärast II maailmasõja võitmist/kaotamist (Viktor Suvorovi raamatu alapealkiri: "Miks Nõukogude Liit kaotas II maailmasõja?") puhkenud Kremli äge võitlus raugastunud ja kolm infarkti läbi teinud Stalini pärandi pärast. Selles võitluses olid suurimad šansid peale jääda juhi lähikondlastel (nagu lõpuks 1953. aastal toimuski). Esimeses järjekorras kakeldi Stalini favoriidi ohtliku, kuid ihaldatava koha pärast. Juba enne sõda oli partei liinis sellele positsioonile tõusnud Andrei Ždanov — muu hulgas ka Eesti okupeerimise teostaja 1940. aastal ning Karotamme patroon. Kuni Ždanov elas, oli kõik korras ning Karotamm koos oma kaaslastega võis end tunda ohutult. Ent Ždanov suri 31. VIII 1948 segastel asjaoludel ning tema asemele tõusis juhi paremaks käeks Georgi Malenkov. Ždanovlaste lõplikuks hävitamiseks klopsiti kokku nn "Leningradi süüasi" ning lasti maha kõik Ždanovi poolt kõrgemasse juhtkonda toodud isikud (peale Andrei Kossõgini). On selge, et see pidi riivama ka ENSVd ja EK(b)Pd. Juba 1941. aastal oli Malenkovi allkirjastatud mandaadiga saadetud Eestisse Ivan Käbin, kes kuni 1948. aastani rahuldus püüdliku ja kohusetruu väikese parteiametniku rolliga. Kuid detsembris 1948 toimunud EK(b)P V kongressil kerkis ta äkki Keskkomitee propaganda-sekretäriks ja sellega algaski ühe kamba väljatõrjumine teise poolt. Karotamme päevad olid loetud, kuid enne võimult kõrvaldamist lasti temal koos pärastiste "isikukultusega kaasnenud moonutuste" all kannatanutega teostada järjekordne kommunismiroim eesti rahva vastu — 1949. a märtsiküüditamine — ja hävitada kolhoseerimisega Eesti põllumajandus.

Naljakas on lugeda, kuidas Karotammele, Veimerile ja teistele pandi 1950. aastal süüks seda, mida nad 1944. aastast alates olid Moskva otsesel käsul teinud ja rääkinud. Siis olid ju igale okupandile pähe õpetatud valed, et 1941. aasta ei kordu, et küüditamisi ja kolhoose ei tule, et mehed peavad metsast välja tulema ning rahulikult töötama jne. Sama propagandat tehti ka pagulaste suunas, meelitades neid koju tagasi tulema. Ning üheks argumendiks olid Eesti ajal tuntud inimesed ENSV juhtkonnas — Kruus, Semper, Andresen jt, just need-samad, kes 1950. aastal juhtpositsioonidelt minema peksti. Tegelikult oleks seda suure tõenäosusega tehtud juba varem, kui sõda poleks EK(b)P juhtkonda tublisti harvendanud.

Sest kogu vastumeelsuse juures nende isikute suhtes, keda kollaborantideks, renegaatideks või kvisingiteks nimetada on ikka veel vähe, peab nentima, et stalinlikus nomenklatuuris olid nad siiski võõrkehad, kes paratamatult tuli likvideerida. Kaasa arvatud Karotamm ise koos oma GPU-koolitusega, olid nad sündinud, kasvanud ja koolis käinud Eestis, elanud suurema osa elust iseseisvas Eesti Vabariigis (ka põrandaaluse viienda kolonni tegelased, keda Patarei vangla säästis massimõrva ohvriks sattumisest N. Liidus) ja erinesid oma kommetelt, käitumiselt ja olemuselt Sovetimaalt imporditud birobotitest — Käbinitest, Lentsmanitest, Müüri-seppadest jne. Söandaksin veel arvata, et vähemalt mõni neist pidas ise end südames oma kodumaa ja rahva reeturiks.

Süüdistused, mida malenkovlased pleenumi käigus neile esitasid, polnud sugugi originaalsed, kuid pidid nõukogude paranoilises õhkkonnas tingimata mõjuma. Trotskism, menševiklus, kodanlik natsionalism polnud mitte ainult parteisiseseid kuriteod, vaid säarastena fikseeritud ka N. Liidu tegelikus põhiseaduses — VNFSV Kriminaalkoodeksis 58. paragrahvi alapunktidena. Ja nende eest polnud pääsu. Ent *à propos* — kogu sõimu- ja süüdistuslaviinis ei kerkinud kellegi huultele sõna “separatism”. Malenkovi poisid teadsid suurepäraselt, et selle eest hakkavad lendama niihästi süüaluste kui ka süüdistajate pead. Varem oli selle süüdistusega hävitatud natsionaalkommunismi koldeid Ukrainast Volga-Tatarimaani. Baltikum ei läinud seda vaja, sest kõik “kallaklased” siit pärinevate kommunistide hulgas olid likvideeritud juba aastate 1937–1939 suurpuhastuse käigus. Järelejäänud, keda

1940. aastast alates hakati siia tooma, olid järelikult puhtad ja absoluutselt kuulekad.

Parteisiseste jõukude võitlus seletab ka tööka, mille üle nii mõnigi autor on imestanud: miks samasugust puhastust ei toimunud Lätis ja Leedus? Terror möllas kogu Baltikumis ühtmoodi ja tema ohvritel oli täiesti ükskõik, millist sorti kommunistid nende hävitamisega tegelesid. Eesti kohta on esitatud esialgsed koondandmed umbes poolte kommunismivangide kohta raamatus *Poliitilised arreteerimised Eestis*. Selle teose I–II köites tuvastatud isikuist vangistati aastail 1944–1949 19 934 inimest (keskmiselt aastas 3322). Kommunistliku terrori kulminatsiooniks peetud aastail 1950–1953 oli arreteeritud 5731 (keskmiselt aastas 1432). Kui me arvule 19 934 liidame veel 1949. a märtsiküüditamise 21 054 ohvrit (peamiselt naised ja lapsed), siis on selge, et genotsiidi tegelik kulminatsioon oli Karotamme, Veimeri, Kummi, Kruusi, Andreseni jt võimutsemise ajal, et suurimaiks kommunismiroimareiks Eestis polnud venelased ja vene-eestlased, vaid omamaised renegaadid peamiselt muulastest koosnevate NKGB/MGB nuutide ning Punaarmee täakide toel ja abil. Täiesti tõetruu pildi neil aastail Eestis toimunud annavad väsimatu ränduri ja krooniku Jaan Roosi päevikumärkmed, millest on ilmunud aastate 1944–1945 kohta raamat *Läbi punase öö I* ja ilmunisel on selle II osa (1947–1949).

Mille pärast siis Tallinnas võideldi? Partei pealiinist ei kaldund neist keegi karvavõrdki kõrvale, Eesti ja tema rahva saatus ei sõltunud nendest, vaid Kremli hirmuvalitseja mõnest kulmuliigutusest, ja pole mingit kahtlust, et nii Karotamme kui Käbini grupp oleks kogu rahva saatnud Siberisse, kui seda oleks kästnud. Jääb üle üksnes kommunistliku nomenklatuuri ainus stiimul ja elu eesmärk — võim ning sellega kaasnevad materiaalsed hüved. Nende sihtide poole püüdlemine ilmneb muide ka stenogrammi süüdistuskõnedest. Ja uuesti nomenklatuuri meepottide juurde pääsemise nimel ei põlanud mõni 1950. aastal väljapuhastatuist ära isegi KGB nuhiks hakkamist.

Saatesõna taotluseks pole siiski üritada anda eelmainitud puuduolevat objektiivset käsitlust. Lugejale jääb võimalus ise hinnata ja järeldusi teha, sest tegemist on tõepoolest uni-kaalse materjaliga — kommunistid räägivad kommunistidest peaaegu "lahtise tekstiga". Tõlkija on teinud ära tohutu töö ja

andmeid stenogrammis esinevate isikute kohta lisavad ajaloomagister Viktor Niitsoo joonealused märkused*. Teksti pikkus sundis mõtlema selle lühendamisele, millest siiski loobusime, et mitte anda võimalust arvamiseks, nagu toimiks *Akadeemiaski* tsensuur. Vahele on jäetud vaid pikad seltsimeeste Lenini ja Stalini obligatoorsed tsitaadid, milleta ükski kõneleja läbi ei saanud, samuti on kasutatud maksimaalselt lühendeid (esmakordsel esinemisel on lühendatud sõnad täielikult välja kirjutatud). Lõpus on refereeritud peamist nende tegelaste kõnetekstidest, kes pleenumil sõna ei saanud.

Stenogrammis puudub Moskvast kohale saadetud inkvisitor Panteleimon Ponomarenko kõne tekst. Ent viidetest sellele paistab, et Ponomarenko süüdistuskõne kordas peamiselt s.a *Pravdas* ilmunud Max Laossoni artiklit, mis oli loomulikult üks käik Käbini intriigis. Või kuidas oleks muidu pisikese funktsionääri räigetest süüdistustest kubisev artikkel sattunud ÜK(b)P keskhäälekandjasse, kui sm Malenkov poleks seda sinna aidanud?

Loodame EK(b)P märtsipleenumi stenogrammi publitseerimisega avada tee kommunistliku partei arhiivimaterjalide avaldamisele, millele omakorda saaksid edaspidi toetuda tõsised ajaloolised uurimused. *Akadeemia* tegi niisuguste materjalide avaldamisega algust juba aastail 1991–1993, mil ilmus valik NKGB/MGB aruannetest metsavendluse ja vastupanuliikumise kohta EK(b)P Keskkomitee büroole. Loodame, et kunagi lõpeb ka praegune skisofreeniline kahes ajaloos elamine, millest üks keskendab oma tähelepanu iseseisvusajale ja edasi vaid kommunismi ohvritele ning teine jätkab endiselt kommunistlike satraapide ja timukate esitamist riigimeeste, teadlaste või majandusjuhtidena (näiteks teeb seda ennatlikult *Eesti Entsüklopeediaks* ümbernimetatud *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*).

Jaan Isotamm

*Esitame sõnavõtjate eluloolised andmed tekstis joonealuste märkustena, sõnavõttudes nimetatud olulisemate isikute elulood eraldi lisana stenogrammi lõpus.

21. märtsil 1950. a, kell 16.00*

Sm KAROTAMM¹:

Seltsimehed! Lubage avada Eestimaa K(b)P KK VIII pleenumi istung.

KK büroo esitab järgmise ettepaneku päevakorra kohta:

ÜK(b)P KK otsusest "Puudustest ja vigadest Eestimaa K(b)P KK töös".

Millised on ettepanekud päevakorra kohta?

(Hääled saalist: Kinnitada.)

Kas keegi on vastu? Ei ole. Palun pleenumi liikmeil hääletada. Palun tõsta käed, kes on päevakorra kinnitamise poolt? Kes on vastu? Kes on erapooletu?

Päevakord on vastu võetud.

*Tõlkinud Jaan Isotamm.

¹KAROTAMM, Nikolai (1901–1969). Pärit Pärnumaalt, teenis 1921–1923 Tallinna vahipataljonis, heideti kommunistlike vaadete pärast välja Rakvere Õpetajate Seminarist. Kominterni teenistusse värvatuna suunati 1926. a jälgede segamiseks Hollandisse, võeti Hollandi KPsse ja saadeti seal samal aastal N. Liitu, kus asus õppima Lääne Vähe-
musrahvuste Kommunistliku Ülikooli nime kandvasse GPU spionaaži- ja diversioonikooli. ÜK(b)P liige 1928. aastast. Oli Kominterni poolt Eestisse põrandaalusele õõnestustööle saadetuna 1928–1929 EKP Tallinna Komitee sekretär. Juunis 1929 põgenes tagasi NSV Liitu. Lõpetas 1931 LVKÜ ja 1951 ÜK(b)P KK Ühiskonnateaduste Akadeemia aspirantuuri. Oli 1935–1936 Kominterni Täitevkomitee referent, 1938–1940 Leningradi masinaehitustehnikumi direktori asetäitja. Oktoobris 1939 mobiliseeriti ÜK(b)P Leningradi LK poolt tõlkima eesti keelde *ÜK(b)P ajaloo lühikursust*, 1940. a algul koostas vene-eesti sõnaraamatut. 1940. a Eestisse suunatuna ajalehe *Kommunist* vastutav toimetaja, 1940–1944 EK(b)P KK II sekretär ja 1941–1942 ühtlasi N. Liidu tagalas Eesti Partisaniliikumise Staabi ülem (kindralmajor), 1944–1950 EK(b)P KK I sekretär. 4. IV 1950 tagandati KK I sekretäri kohalt ja heideti välja KK büroost. Mais 1950 asus elama Moskvasse ja oli seal 1950–1951 ÜK(b)P KK juures asuva Ühiskonnateaduste Akadeemia kõrgemate õppeasutuste ühiskonnateaduste õppejõudude aastase kursuse kuulaja. Aastail 1951–1959 ja 1967–1969 NSVL TA Majandusinsituudi vanemteadur ning 1959–1967 samas põllumajanduse ökonoomia sektori juhataja; majandusteaduste doktor 1964 ja professor 1966. EK(b)P KK liige 1940–1951, NSVL Ülemnõukogu II–III koosseisu, ENSV Ülemnõukogu II koosseisu saadik. Suri Moskvas, maeti Tallinna Metsakalmistule. *Siin ja edaspidi on araabia numbritega tähistatud kommenteerija märkused.*

Millised on arvamused ajalimiidist läbirääkimistel osalejatele?

(Hääled saalist: 20 minutit, 15 minutit.)

Kes on selle poolt, et läbirääkimistel anda 20 minutit, palun tõsta käed?
Palun käed langetada.

Kes on 15 minuti poolt? Vähem. Reglement läbirääkimistel osalejatele
20 minuti kohta on vastu võetud.

Päevakorra küsimuses on sõna ÜK(b)P KK sekretäril sm P. K. PONOMARENKOL² (aplauus).

(Sm Ponomarenko kõnet ei stenografeeritud.)

Juhataja sm KÄBIN³:

Jätkame pleenumi tööd. Sõna on sm KAROTAMMEL.

²PONOMARENKO, Panteleimon (1902–1984). Päritolult venestunud ukrainlane, KP liige 1925. a-st, parteitööl 1937. a-st. 1938–1948 oli Valgevene K(b)P KK I sekretär, septembris 1939 Lääne sõjaväeringkonna sõjanõukogu liige, 1942–1944 Partisaniliikumise Kesksaabi ülem (kindralleitnant), 1944–1948 ühtlasi Valgevene NSV RKN ja MN esimees, 1948–1953 ÜK(b)P KK sekretär ja N. Liidu varumisminister, 1953–1954 kultuuriminister, 1954–1955 Kasahstani KP KK I sekretär, 1955–1957 N. Liidu suursaadik Poolas, 1957–1959 Indias ja Nepaalis, 1959–1962 Hollandis. NLKP KK liige 1939–1961, KK Presiidiumi liige 1952–1953, liikmekandidaat 1953–1956. NSVL ÜN II–IV ks ja ENSV ÜN III ks saadik.

³KÄBIN, Ivan (Johannes; 1905). Pärit Virumaalt, 1907. a läks perekond Peterburi. KP liige 1927. a-st, õppis Leningradi Nõukogude ja Parteikoolis, oli seejärel külanõukogu esimees ja parteitööl. 1935. a lõpetas marksismi-leninismi kursused Leningradis ja töötas 1935–1936 Omski oblasti Tauria rajoonikomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhatajana. 1936–1938 oli Moskvas Punase Professuuri Instituudis, kus eemaldati II kursuselt. Seejärel töötas Moskva naftainstituudis marksismi-leninismi aluste õppejõuna. Veebruaris 1941 saadeti G. Malenkovi mandaadiga EK(b)P KK käsutusse kasutamiseks ajakirjandustööl. 1941 ja 1943–1944 oli EK(b)P KK ajakirjandussektori juhataja, 1944–1947 EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja I aset., 1947–1948 EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituudi direktor, 1948–1950 EK(b)P KK sekretär, 1950–1978 EKP KK I sekretär ning 1978–1983 ENSV ÜN Presiidiumi esimees. NSVL ÜN saadik 1950–1984 ja ENSV ÜN saadik 1951–1985, ENSV ÜN Presiidiumi liige 1951–1978. NLKP KK liige 1952–1978, EKP KK liige 1948–1986 ja EKP KK büroo liige 1948–1983. Elab pensionärina Tallinnas, kirjutavat memuaare.

Sm KAROTAMM:

Seltsimehed, ÜK(b)P Keskkomitee (KK) k.a 20. veebruari otsus puudustest ja vigadest Eestimaa K(b)P KK töös, mille on kinnitanud ÜK(b)P KK Poliitbüroo, on Eesti NSV parteiorganisatsiooni jaoks ülitähtis poliitiline dokument. Selles on teravalt ja õigesti kritiseeritud tõsiseid vigu ja puudusi Eestimaa K(b)P KK, Eesti NSV Ministrite Nõukogu (MN) ja minu kui EK(b)P KK esimese sekretäri töös.

See otsus on väga õigeaegne. Ta kõneleb ÜK(b)P KK tohutust hoolitsusest ja abist ENSV parteiorganisatsioonile, mille tunnistajaks me oleme.

See otsus lahkab sügavalt kõige suuremaid puudusi ja vigu ning nende põhjusi ja annab direktiivi olukorra otsustavaks parandamiseks vabariigis.

See otsus kohustab meid tõstma kogu tööd ENSVs uuele ja kõrgemale tasemele vastavalt ENSV uuele arenguetapile. Ma tunnistan täielikult ja tervikuna sm Ponomarenko kriitika õigsust.

Seltsimehed, ma tunnen ja mõistan enda eriti suurt vastutust tõsiste puuduste ja vigade pärast ning näen enda eriti suurt süüd. ÜK(b)P KK otsuse ja sm Ponomarenko terav kriitika minu aadressil on täiesti õige ning ma olen kohustatud andma aru oma vigadest ja puudustest ning esitama pleenumile oma seletuse.

ÜK(b)P KK otsuses märgiti, et sm Karotamme isiklikus käitumises puudus võitlus kodanliku natsionalismiga. Jah, kahjuks on see tõsi. Ma võtsin küll vahel sõna võitluse kohta kodanliku natsionalismiga, ent kõik need sõnavõttud olid juhuslikud, nende mõte abstraktne, aga mitte konkreetne, need ei puudutanud kedagi konkreetselt, ei tõstatanud kodanliku natsionalismi vastu võitlemise küsimust täies teravuses, täies konkreetsuses. Tegelikult ilmneb siin minu leplik suhtumine eesti kodanlikku natsionalismi. Tingimata teen ma kõik selleks, et seda tõsist poliitilist viga parandada tegelikult ja viivitamatult.

Võitlus eesti kodanliku natsionalismi, tema ideoloogia ja konkreetsete kandjatega tuleb Eesti NSVs käima panna kogu bolševistliku järjekindluse ja leppimatusega.

Edasi osutab ÜK(b)P KK otsus, et Karotamm võtab tihti oma kaitse alla kodanlikke natsionaliste, kes on kommunistide poolt paljastatud (Andresen, Kruus, Semper jt), ei allu kriitikale ja mõnikord hakkavad taga kiusama kodanlike natsionalistidega võitlevaid kommuniste. Nagu näiteks sm Laossoni.

Minu eksimuse juured Andreseni, Kruusi jt suhtes olid minu arvamuses, et kui need isikud on astunud meie kommunistlikku parteisse, siis sellega

oleks just nagu likvideeritud küsimus nende reaktsioonilisest minevikust ja sellest ei saa enam juttu olla. Tegelikult aga puudus kontroll endise kodanliku intelligentsi tegevuse üle ning nad sooritasid parteivastaseid tegusid. Minu viga nende suhtes süvendas see, et ma takistasin tihti nende kritiseerimist, arvates ekslikult, et see kriitika puudutab ainult nende minevikku, millega nad kommunistlikku parteisse astudes olid automaatselt lõpu teinud. See minu arvamus oli ekslik ja ebaõige. Juba siis, kui mulle selgitati seda ÜK(b)P KKs, sain ma aru, et see oli jäme viga minu poolt. See viga väljendus minu poliitilise valvsuse nüristumises vana kodanliku intelligentsi ja kodanlike natsionalistide suhtes. Pleenumi liikme ja KK sekretärina hakkasin ma seda viga parandama ja edaspidi pühendan kogu oma jõu sellele, et midagi niisugust enam ialgi ei toimuks. See on mulle poliitiliseks õppetunniks.

Mis puutub sm Laossoni ja tema vabastamise "Rahva Hääle" peatoimetaja kohalt, siis siin oli lugu järgmine. Ülemnõukogu Presiidiumi esimees sm Päll andis mulle üle ajakirjad sm Laossoni reaktsiooniliste artiklitega. Ma arvasin, et kuna ta pole neid oma endisi reaktsioonilisi vaateid kritiseerinud, siis ei saa ta töötada EK(b)P KK väljaande toimetajana. Ent kuna sm Laosson kritiseeris õigesti Andresenit ja teisi kodanlikke natsionaliste, siis sain ma aru, et seoses sellega võib Laossoni töölt vabastamine näida kriitika summutamise ja tema kiusamisena. Ma esitasin küsimuse sm Laossoni kohta 1949. a septembris ÜK(b)P KK partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganite osakonna juhataja asetäitjale sm Dedovile, kes vastas, et seda küsimust tuleb arutada KK büroo kinnisel koosolekul. Samal ajal sattusin ma ÜK(b)P KK sekretäri sm Suslovi vastuvõtule ja esitasin ka temale selle küsimuse. Sm Suslov ütles, et mind ei tohi segada see, et sm Laosson teeb praegu õiget kriitikat, ning tema artiklite küsimust tuleb arutada. Muidugi ei öelnud sm Suslov ega sm Dedov, kuidas tuleb see küsimus lahendada.

Neid fakte loogilises järjestuses analüüsides arvan ma, et EK(b)P KK tegi sm Laossoni töölt vabastamisega jämeda vea, nagu ÜK(b)P KK otsuses õigesti osutatakse.

Sm Päll saatis need materjalid mulle pärast Andreseni paljastamist.

Asjade objektiivne loogika sunnib järeldama, et siin leidis aset sm Laossoni kiusamine kriitika eest ning et see viga tuleb parandada. Minu arvamus on, et sm Laosson tuleb oma töökohale ennistada. See on minu isiklik arvamus.

Edasi olen teinud jämeda poliitilise vea sellega, et võtsin oma kaitse alla endise vabariikliku parteikooli kuulaja Tafti, kes saatis korda teotava parteivastase esinemise Lenini teose "Kes on "rahva sõbrad" ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?" suhtes. KK büroo viskas

Tahti koolist välja ja talle tehti noomitus. Ma saavutasin tema kooli edasijäämise ning hoiatuse tegemise distsiplineerimatuse eest. Siin esines mul ebaparteilik halemeelsus. Ma arvasin, et ta on saadetud õppima ELKNÜ KK töötajana, on võtnud osa Suurest Isamaasõjast, autasustatud ning et kas tasub teda välja visata jne. Nagu sm Ponomarenko siin jutustas, oli see otsus ja minu käitumine vale. Ma ei mõistnud selle küsimuse kogu poliitilist teravust. See on üldse lubamatu, liiatigi KK sekretärile, KK esimesele sekretärile.

Need tõsised puudused, mida ÜK(b)P KK otsuses märgitakse minu töö kohta KK aparaadiga, kollegiaalsuse puudumise kohta büroo tegevuses jne, on tõesti aset leidnud. Ka see kriitika on õige. Ma pean tunnustama, et alguses ei tahtnud ma uskuda seda, nagu oleksin võtnud ainuisikuliselt vastu otsuseid ja vormistanud neid KK büroo otsustena, ent kui ma jõudsin selles selgusele, milles mind aitas sm Šergalin, siis nägin, et on olemas palju fakte, mille põhjal saab teha eksimatu järelduse selle kohta, et neid küsimusi ei arutatud KK bürool, kuid büroo protokollid nad sattusid. Millised faktid need on? 1948. a septembri kartulivarumise graafikud. Pole mingit jälge, et seda oleks arutatud bürool. Nähtavasti oli lugu nii, et MNs arutati seda küsimust, otsus saabus KKsse ning Karotamm andis erisektorile ülesande lülitada see protokoll. Telegramm maksude halva laekumise kohta, vabariikliku laulupeo komisjonist, masinatraktoriijaamade ametikohtade muutumisest ja kolhooside komsomolisekretärade seminaridest. See viimane otsus on möödunud aasta suvest. See on tõsine viga minu töös ja parteilise korra rikkumine.

Ma kinnitan pleenumile, et edaspidi ma mitte mingil tingimusel midagi säärast ei tee.

Edasi. Ma olin äärmiselt vähe, eriti viimase aasta-pooleteise jooksul, maakondades, esinesin üsna harva vabrikutes ja tehastes töölistele, ehkki, nagu õigesti rõhutasid minu ja EK(b)P KK töö kontrollijad, ma esinesin palju intelliigentsi ja kolhoosnike ees, kuid tööliklassile näitasin ennast äärmiselt vähe.

Ma olen rääkinud valesti lüli osast kolhoosis, suurendades selle tähtsust. See oli minu ebaõige seisukoht, mille partei on nüüd hukka mõistnud.

Olen viimasel ajal avaldanud liiga palju oma raamatukesi, kus, nagu sm Ponomarenko õigesti märkis, esineb segaseid ja ekslikke väiteid, näiteks keskmikmajapidamise veiste arvu kohta. Seda ma kirjutasin 1947. a kevadel. See polnud õige.

Ma arutlesin tollal nii, et vabariigis tuleb soodustada loomakasvatust. 1946. a sügisel sai üha selgemaks, et me läheneme põllumajanduse kollektiviseerimisele ning et keskmiktalupoeg ei hakkaks seoses sellega

loomapidamist vähendama, vaid arendaks seda edasi, rääkisingi ma sellest, kui palju võib talupoeg loomi pidada. Loomulikult oli see arutlus vale ja ma pean seda praegu täie teravusega rõhutama. Olen tänulik ÕK(b)P KKle, mis avas selles küsimuses minu silmad.

Edasi tahan ma, seltsimehed, peatuda veel ühel asjal. Mingid pugejad pakkusid üle minu piltide väljapanemisega ning neid ei kutsutud korrale. Suureks puuduseks minu kui KK esimese sekretäri töös on nõudlikkuse puudumine. Liiga palju on nõukogude ja majandusorganite töötajate veenmist. See on tõsine puudus, millest tuleb õigesti aru saada niihästi minul kui ka paljudel teistel juhtivtöötajatel, eriti EK(b)P KK büroo liikmeil.

Kui olla lõpuni järjekindel, siis jõuan järeldusele, et seni kannatasin ma heasüdamlikkuse all ning mul esines tõsiseid upsakuse elemente.

EK(b)P KK ja minu töös esinevate puuduste arutamine ÕK(b)P KKs oli mulle erakordselt suureks ja tõsiseks õppetunniks. Säärast õppetundi pole ma kogu oma parteitöö jooksul saanud. Olen südamest tänulik ÕK(b)P KKle selle õppetunni ja selle tohutu abi eest. Olen nüüd hakanud paljusid asju nägema teises valguses, tajuma neid poliitiliselt teravamalt kui varem ja koos sellega konkreetset, mitte abstraktselt ja teoreetiliselt, nagu see minuga varem sageli sündis. See oli tõeline bolševistlik-stalinlik kaadri kasvatamine, see oli tõeline bolševistlik-stalinlik õppetund.

ÕK(b)P KK otsuses öeldakse, et me pole taganud bolševistliku kriitika ja enesekriitika arengut. See on üks põhilisemaid küsimusi kogu meie töös. Enesekriitika peab olema terav ja printsipiaalne, sest see on meie ühiskonna arengu üks põhiseadusi. Bolševistliku kriitika ja enesekriitika arendamine omandab uue tähenduse ning EK(b)P KK peab tegema kõik selleks arenguks. Bolševistlikku kriitikat ja enesekriitikat peab arendama alates EK(b)P KK büroost ja MN büroost kuni partei algorganisatsiooni, kolhoosi ja ettevõteteni.

Eriti peab toetama altpoolt tulevat kriitikat ning sellega seoses tuleb edaspidi pöörata erilist tähelepanu kommunistide ja kõigi kodanike kirjadele ning suulistele mõtteavaldustele iseäranis vigade, sigaduste ja seadusrikkumiste kohta, eriti kui need puudutavad vabariiklikke, maakondlikke, linna-, rajooni- jne juhtivaid töötajaid.

ÕK(b)P KK märgib tõsiseid puudusi EK(b)P KK ja MN büroo töös. Mina kui EK(b)P KK esimene sekretär kannan eelkõige vastutust selle töö eest ja eriti selle eest, mis puudutab tööd kaadriga, eriti juhtiva kaadriga. Me võtsime vastu tohutu hulga otsuseid paljudes küsimustes, kuid nende otsuste täitmist ei kontrollitud ega organiseeritud.

Ka otsuseid valmistati ette pealiskaudselt, korrates juba varem vastu võetud otsuseid. KK büroo töös valitses paberlik kantseleistiil.

Lubage teile nimetada üht arvu koosolekute hulga kohta. Möödunud aastal kulus meil EK(b)P büroo ja pleenumite koosolekuiks 102 päeva, see on kolmandik kogu tööajast. Ma ei hakka esitama meie poolt vastu võetud otsuste hulka. Neid on sadu ja see on tõsine puudus, see on vale tööstiil, see on paberlik kantseleistiil.

Selge, et säärase tööstiili puhul jäid põhiküsimused tihti lahendamata.

ÜK(b)P KK otsuses öeldakse, et EK(b)P KK büroo on jätnud tähele panemata Nõukogude seaduste rikkumisi, seal on esitatud fakte sotsiaalkindlustuse ministeeriumi kohta ja villatöötlemise kohta, kui valmiskangad sattusid spekulantide kätte. See on õige kriitika. Kui lugeda kokku, siis sääraseid Nõukogude seaduste moonutamise fakte oli meil palju. Sm Veimer peab selles küsimuses tõsiselt suurendama nõudlikkust oma aparadi vastu, eriti oma asetäitjate Puusepa, Alliku jne suhtes. Ning eelkõige on vaja oma töös nõuda kontrolli parandamist seaduste täitmise üle. Meil on paljudes küsimustes olemas õiged otsused, otsustel pole viga, ent kohtadel on avastatud palju moonutusi ja vigu, just nagu poleks neid otsuseid olnudki. Eriti näiteks kolhooside rajamisi küsimuses — vaatamata suurele hulgale otsustele on teada, et kulakud pugesisid ja poevad kolhoosidesse ning teevad seal õõnestustööd.

Õigus on sm Ponomarenkol, kes näitas, et meie töös pole küllaldaselt printsiipiaalset suhtumist klassivõitluse eesti külas, klasside kaupa kihistumisse, võitluse kulaklusega kohe pärast sõda, kui hakati teostama maareformi. Me suutnuksime neid vigu ja moonutusi palju varem paljastada, kui olnuks tõsine kontroll kohtadel selle üle, kuidas Nõukogude seadusi täidetakse. Seda kontrolli ei ole. Seetõttu ei avastata sigadusi kaua aega, need süvenevad ja see tekitab tohutut kahju meie tööle.

ÜK(b)P KK otsuses osutatakse õigesti sellele, et EK(b)P KK ei juhi parteisse vastuvõtmist rahuldavalt, et vabariigis esineb palju valvsuse nürinemise juhtumeid selles osas, et parteisse satuvad võõrad ja vaenulikud elemendid. Saaks tuua palju näiteid selle kohta, kui nürinenud valvsuse tõttu on parteisse võetud vaenulikke elemente, keda tuleb hiljem parteist välja heita.

1949. a jooksul on parteist heidetud välja 227 aastail 1945–1949 vastu võetut. Paljudes parteiorganisatsioonides ületab väljaheidetute ja mehaaniliselt lahkunute hulk parteisse võetud kandidaatide arvu. See puudutab Kohtla-Järve linnakomiteed, Mererajooni komiteed, Viru-, Viljandi-, Pärnu- ja Tartumaa maakonnakomiteed.

Väljaheidetute hulgas on üle 50 isamaareeturi, oma sotsiaalset päritolu varjanu jne. Näiteks võttis Kalinini rajooni parteikomitee parteisse vastu 1947. a septembris Kilteri. Nagu pärast selgus, oli Kilter elanud sakslaste poolt okupeeritud territooriumil ja töötanud elektriijaama direktorina, andnud üles nõukogude töötaja, elanud varem Inglismaal jne. Hiljem visati Kilter parteist välja. Siis Mutšitsõn, Danilovitš ja teised meile võõrad inimesed, kes on pugenud parteisse. Sääraste inimeste parteisse võtmise puhul puudus bolševistlik valvsus ja printsipiaalsus.

Ma ei pane vastutust selles küsimuses partei maakonna- ja rajoonikomiteedele, vaid leian, et puudus vajalik kontroll EK(b)P KK poolt, ning KK viga seisnes selles, et ei võetud vastutusele ühtegi parteisekretäri neist organisatsioonidest, kus rikuti parteisse vastuvõtu põhimõtteid. Selles on süüdi KK büroo. Me peame põhilise tähelepanu pöörama algorganisatsioonide töö parandamisele. EK(b)P KK pole pole küllaldaselt hinnanud partei algorganisatsioonide initsiatiivi. Tallinnas teostatud kontroll näitas, et algorganisatsioonides arutatakse neid küsimusi, mille arutamist ülalt on nõutud, ent kohalikke küsimusi arutati väga vähe. See on tõsine viga, mille eest vastutan eelkõige mina kui esimene sekretär.

Samuti vastutan ma ränkade vigade eest kaadri paigutamise osas. On täiesti õige, et EK(b)P KK pole olnud poliitiliselt nõudlik kaadri valimisel ja vastutavate ametikohtade täitmisel, mille tulemusena on sinna imbunud poliitiliselt kahtlased ja kodanlik-natsionalistlikud elemendid, nagu Kruus, Andresen, Jõeäär, Semper.

Praegu, pärast ÜK(b)P KK töötajate kontrolli ja meie aruande arutamist ÜK(b)P KKs, on võetud tarvitusele mitmed abinõud meie vigade parandamiseks. Töölt on vallandatud Kruus, Jõeäär, Semper, Margna jt. Mõningat tegevust on selles suhtes arendanud põllumajandus- ja sovhooside ministeerium, Teaduste Akadeemia jne. Seda tegevust on alustatud ning seda peab tegema süstemaatiliselt ja bolševistliku järjekindlusega. Tuleb vabaneda poliitiliselt võõrastest ja kahtlastest inimestest, samuti neist, kes ei kõlba oma kohale. Tuleb edutada uusi inimesi, töölisi ja kolhoosnikke, kes on seda väärt.

Üks kõige tõsisemaid vigu EK(b)P KK büroo töös on see, et me edutame väga nõrgalt ja ebalevalt juhtivale tööle maakondades, rajoonides ja vabariiklikus mastaabis töölisi ja kolhoosnikke. Me saame sõrmede peal kokku lugeda need inimesed, keda oleme viimase aasta jooksul edutanud. Seda on äärmiselt vähe. Edutamiseks pole meil reserve. Sm Ponomarenko terav kriitika selles suhtes on täiesti õige. Näiteks see ennekuulmatu juhtum Uustaluga. Ent kahjuks on selle isiku negatiivne poliitiline pale EK(b)P KKle teatavaks saanud alles kõige viimasel ajal. Ma rääkisin temast maakonnakomitee sekretäri Bolšakoviga, kes vastas

mulle, et komitees tuntakse seda isikut 2–3 aastat ning vastutatakse tema eest, et teda võib edutada ja peabki edutama jne. See on väga tõsine viga, mille kaudu tulevad ilmsiks mitmed suured puudused meie töös. Tuleb välja, et selles tehases oli poliitiline, ühiskondlik ja parteiline elu äärmiselt nõrgal tasemel, kuid "Punane Kunda" on üks suurimaid tehaseid vabariigis. Parteisekretär sm Leek töötab seal juba mitu aastat. Ta on leppinud puuduste ja kuritarvitustega, töölistega ei suhtle, tööd ei tee, tegelikult logeleb. Sotsialistlik võistlus on organiseeritud moonutatud kujul. Kuidas määrati Uustalule toodangunorme? Niipea kui ta mingi töö ära tegi, lisati talle 20–25%, et näidata normi ületamist. See on väga ohtlik signaal ning peamine poliitiline küsimus on selles, et me ei tea, kes tehases on tõepoolest progressiivne inimene ja kes on progressiivne jutumärkides. Muidugi tuleb väga tõsiselt süüdistada partei maakonnanomiteed, kuid põhisüü langeb meile, EK(b)P KK büroole. See on meie väga tõsine viga.

(Hääl kohalt: Aga miks Te temast kohe ei loobunud, kui asi selgeks sai?)

Sm Ponomarenko, kui teda esitati EK(b)P KKs, siis me arvasime, et inimene vigurdab ebateadlikkusest, ja toetasime tema kandidatuuri. Eelmiste valimiste ajal oli selline juhtum, kui Tallinna tööline sm Press esimesel jutuajamisel samuti kõhkleb, et ta ei saa saadiku tööga hakkama. Arvasime, et see inimene ka võib-olla kõhkleb.

(Hääl kohalt: Veensite toime tulema.)

Ent see osutus täielikuks sänikaelaks. Ma veensin teda ka pool tundi ega suutnud ära veenda. See on tõsine poliitiline õppetund, väga tõsine. Meie tähtsaimaks ülesandeks on kasvatus küsimus, kuidas kasvata da tõelist bolševistlikku kaadrit kohalike töötajate hulgast, kuidas neid ideeliselt ja poliitiliselt karastada leppimatus võitluses kodanliku natsionalismiga. See on otsustav ülesanne. Selle lahendamiseks sõltub kõigi teiste ülesannete lahendamine.

Seltsimees* Stalin õpetab, et inimestega, kaadriga tuleb töötada nii, nagu aednik kasvatab oma armastatud puud. Meie pole siiani niimoodi töötnud ja seda tuleb otsekoheselt tunnistada.

Me oleme juhtivat kaadrit kasvatanud nõrgalt niihästi enda töös kui ka teiste seltsimeeste töös mis tahes vigadesse ja puudustesse leppimatu suhtumise osas. Ilma kriitikata, ilma julge kriitikata pole edasiminekut. Tuleb tugevdada parteilist ja riiklikku distsipliini vabariigis. Tuleb tugevdada nõudlikkust. Eelkõige sõltub see EK(b)P KK büroost.

*Siit alates tõlkinud Mart Arold.

Veel mõni sõna kaadri kohta. Sm Ponomarenko nimetas siin Lepiku nime. Lepiku parteisse kuulumise küsimuse arutamisel käitus EK(b)P KK büroo ja mina valesti. Mida ma siis mõtlesin? Lepikut tundsin ma vähe, kuid tema mees oli aastatel 1940–1941 NKGB maakondliku osakonna ülem ning hukkus Isamaasõja ajal. Ma mõtlesin rohkem tema mehest kui temast endast. See oli ränk viga.

Kirjast seoses Atlandi hartaga. Selleks töötajaks oli sm Allik, kes saatis selle kirja ükskord kohe pärast sõda. Me pidasime seda naljaks, sest tundsim Allikut naljamehena, kes mõnikord räägib ka lollusi. Kuid see “nali” oli ju poliitiline. Ma ei pööranud sellele küsimusele vajalikku tähelepanu ja see jäi hukka mõistmata⁴.

Eesti nõukogude intelligentsi loomisel tööliste ja kolhoosnike hulgast tuleb pöörata erilist tähelepanu vabariigi koolide ja kõrgkoolide tööle.

ÜK(b)P KK otsuses kritiseeritakse õigesti EK(b)P KKd vähese töö pärast kõrgkoolidega. Tuleb otse välja öelda, et kõrgkooli me oleme juhtinud halvasti. Möödunud aastal me arutasime ainult ühel korral Tartu Riikliku Ülikooli tööd. Olgu öeldud, et see avaldas ülikooli tööle positiivset mõju, ehkki seal on veel palju puudusi. Teiste kõrgkoolidega ei ole me üldse tegeelnud. See on puudujääk, see on EK(b)P KK viga. Samal ajal aga ongi koolides ja kõrgkoolides tõsiseid puudusi.

Oma aruandes ÜK(b)P KKs nimetasin ma sm Lentsmanilt saadud andmeid, et vabariigis on aastail 1946–1949 poliitilistel põhjustel vallandatud 1022 õpetajat. Ma tegin vea, et ma panin selle arvu oma aruandesse ilma kontrollimata, kiirustades. Nüüd, asja kontrollimisel, selgus, et ministeeriumi andmetel on nende aastate jooksul vallandatud peaaegu 5000 õpetajat, ent see on täielik jama, täielik korralagedus, sest mõni õpetaja vallandati ja võeti siis uuesti tööle kuni 12 korda. Ühes kohas vallandatakse kui natsionalist, ta sõidab teise kohta ja asub seal

⁴Kirjas EKP KK sekretärile Leonid Lentsmanile selgitab Allik seda järgmiselt: “Minu isiklikus kirjas sm. N. Karotammele olid kohatud väljajätlemised, milles kõneldi Petseri maakonna liitmisest Pihkva oblastiga kui “anneksioonist”, kuigi jutumärkides, ja tuletati meelde Atlandi hartat. See lähtus minu tollaegsest poliitilisest lühinägelikkusest, mistõttu ma ei arvestanud, et isegi olles parimates suhetes, eriti juhtivate töötajatega, tuleb hoolikalt valida sõnu, sest isegi selliseid, minu meelest “süütuid nalju” võidakse meie vaenlaste poolt ära kasutada.” (ERAF, f 1, n 7, s 222, l 3.) Huvitaval kombel ei pidanud Allik Atlandi harta sätete vastaseks Eesti ja teiste Balti riikide okupeerimist ning annekteerimist Nõukogude Liidu poolt.

tööle. Haridusministeeriumil ei ole mingit ülevaadet õpetajate kaadri liikumisest.

KK süü on selles, et ta ei pööranud sellele vajalikku tähelepanu. Kuid KK jõuab kindlasti selles küsimuses selgusele ning meil seisab ees aruanne ÜK(b)P KKle.

Õigus, sm Ponomarenko, nii see nähtavasti ongi, me võtsime selle arvu umbkaudu, kuid me jõuame selles selgusele. Umbes 1500 õpetajat on vallandatud omal soovil, nii kinnitavad statistikud, kuid siin on võimalikud igasugused mahhinatsioonid.

Vaieldamatult. Kui direktoriks satub kodanlik natsionalist, siis seab ta asjad nii, et inimesel tuleb anda lahkumisavaldus. Ta lahkub justkui omal soovil, aga tegelikult asjad nii ei ole. Seda on vabariigis juhtunud.

Vabariigi koolides, eriti Võrus, Tallinnas ja Tartus, on korduvalt avastatud põrandaaluseid nõukogudevastaseid noorsoo-organisatsioone ja -grupe. Ma ei oska praegu öelda, ma ei tea, kui palju on just arreteeritud, kuid pean ütleva, et küllaltki suur hulk õpilasi on arreteeritud niihästi keskkoolidest kui ka mittetäielikest keskkoolidest. Ja väga tihti on seisnud nende põrandaaluste noorsoogruppide taga mõni õpetaja — kodanlik natsionalist ja vaenlane.

Õige, seda asja on vaja parandada ja haridusminister sm Raud peab tõsiselt tegelema vabariigi pedagoogilise kaadriga.

Küsimust kõrgkoolidest, tehnikumidest ja koolidest on vaja tõsiselt ja põhjalikult uurida ja arutada ühel lähemal EK(b)P KK pleenumil.

Mõned märkused ideoloogilise ja poliitmassilise töö kohta.

Ideoloogilist tööd on vaja vabariigis tõsiselt parandada ja tugevdada selle töö kõiki suundi. Siin on väga tähtsaks ülesandeks eesti kodanliku natsionalismi vastase võitluse otsustav tugevdamine niihästi kirjanduses, Eesti ajaloo küsimustes, kirjastustegevuses, nõukogude kirjandusteoste eesti keelde tõlkimises. Kõigis neis ja teistes küsimustes tuleb eelkõige tugevdada poliitilist valvsust. Vaadake, kuidas vaenlased end maskeerivad, teostades oma nõukogudevastast tegevust, nõukogudevastast agitatsiooni. Toon näiteks vabariigi "Pedagoogilise Kirjastuse" poolt 1949. a välja antud vene keele õpiku IV–V klassile, mille autorid on Peedus, Saar ja Pentre. Selles on ka lugu 22. septembri kohta. Mäletate, seltsimehed, et sel päeval vabastas Nõukogude Armeed Tallinna Saksa okupatsioonist. Ent õpikus pakutakse selle päeva kohta Moskva raadio saadet, kus räägitakse sellest, kuidas saabub sügis, tulevad pikad pimedad ja külmad ööd jne. Selleks tähtpäevaks on valitud kõige süngemad loodusvärvid. Kõik see on esitatud looduskirjelduse maski all. See on vaenulik väljaastumine. Selle raamatu lasksid läbi niihästi retsensendid

kui ka toimetajad, kes sellele ilmunisloa andsid. Ja mitte keegi ei märganud siin vaenlase kätt. Kõige halastamatul moel on vaja võidelda ka kõige väiksemategi mädaneva Lääne kultuuri ees kummardamise ilmingute vastu, Eesti endise kodanliku korra kiitmise vastu. Sellele on tähelepanu juhitud ka ÜK(b)P KK otsuses. Kõiki endise kodanliku Eesti kiitjaid tuleb pidada kodanlikeks natsionalistideks ja nende agentideks.

Poliitmassilisest tööst rääkides tuleb öelda, et NSVL Ülemnõukogu valimiskampaania ajal tehti vabariigi elanikkonna seas olulist poliitilist kasvatustööd. Kõikjal täheldati töötajate väga kõrget poliitilist aktiivsust ning tööalase aktiivsuse tõusu. Hääletamise tulemused räägivad sellest, et Nõukogude Eesti töötajad, töölised, kolhoosnikud, talupojad — kehvikud ja keskmikud, kes ei ole veel kolhoosi astunud — ja intelligents seisavad kindlalt, tugevalt ja tihedalt ümber bolševistliku partei ja Nõukogude valitsuse, ümber seltsimees Stalini. See on vaieldamatu fakt. Tuletame meelde, et eelmistel valimistel NSVL Ülemnõukogusse 1946. aastal hääletas üle 5% valijatest kommunistide ja parteitute bloki vastu, aga seekord hääletas vastu ainult 0,3%. Kuid see kõik ei tohi ega saagi varjata neid tõsiseid puudujääke ja vigu, mis leidsid aset valimiste ajal poliitmassilises töös. Meil oli ja on ka praegu palju häid agitaatoreid. Nad agiteerisid hästi, aga oli ka niisuguseid agitaatoreid, kes olid vaid teadete ja koosolekukutsete laialikandjaks. Juhtivad töötajad ja meie aktiiv tegid vähe ja ebapiisavalt poliitilist tööd elanike seas, esinesid vähe poliitiliste ettekannetega. Agitaatorite seas oli meile võõraid inimesi ja sääraseid elemente sattus koguni mõnda valimiskomisjoni. Valimiskampaania alguses töötati väga aeglaselt.

Nüüd on aeg rääkida sellest, et tuleb kinnistada saavutatud edusammud, ja mitte ainult kinnistada, vaid tuleb ka parandada meie poliitmassilist tööd elanikkonna seas. See on ülesanne, mis praegu meie ees seisab.

Nõukogude võimu kehtestamise kümnendat aastapäeva tuleb tähistada uute töösaavutustega, võitluse tugevdamisega kulaklik-natsionalistlike elementide vastu, elanikkonna poliitilise valvsuse tõstmisega jne. Need on praegu meie poliitilise töö ülesanded.

Selleks, et meie poliitmassiline töö oleks tõhusam, tuleb senisest enam seda diferentseerida vastavalt tööliste, teenistujate ja talupoegade nõuetele, vastavalt sotsialistliku ülesehitustöö konkreetsetele ülesannetele, vastavalt töötajate kultuurilise arendamise konkreetsetele ülesannetele. Poliitilist tööd tuleb meie endistes valimisjaoskondades süstemaatiliselt jätkata.

Ülimalt õige on ÜK(b)P KK otsuses kriitika EK(b)P KK ja MN aadressil kolhooside loomise küsimustes. Eriti ohtlik on kulaklike elementide tungimine vabariigi kolhoosidesse ja koguni juhtivatele kohtadele. See

on pleenumist osavõtjatele teada EK(b)P KK põllumajandusosakonna teatest, mis on laiali saadetud, ka on teada paljud faktid jooksvast tööst. EK(b)P KKI on selle kohta veel täiendavaid fakte, kuid ma ei hakka neid siin ette lugema. Aga need faktid räägivad väga tõsisest ohust, räägivad just sellest, mida sm Ponomarenko siin ütles: kolhoosikorra vaenlased püüavad diskrediteerida meie kolhoose kolhoosnike endi silmis, püüavad murda nende usku kolhoosidesse, lammutada kolhoose sisemiselt, tekitada mitmesuguseid majanduslikke ja muid ebakõlasid jne. See kõik on suunatud kolhooside õõnestamisele.

[---]

Igas üksikus kolhoosis eraldi tuleb jälgida väga tähelepanelikult, millised on seal korralagedused ja puudujäägid, millest need on põhjustatud, ja kui kolhoosis on suured korralagedused, siis otsige sealt kulakut! Põhiline tähelepanu tuleb pöörata kulaku kindlakstegemisele ja tema kolhoosist väljakihutamisele. Seejuures tuleb kindlasti ja tingimata teotuda kohalikele eesrindlikele kolhoosnikele. Aga kahjuks seda ei tehta ning selle tulemuseks on tihtipeale suured ja tõsised vead. Tarvitseb vaid rääkida kolhoosnikega — kehvikute ja keskmikega — ja kohe on võimalik välja selgitada antud koha iga talupoja palet, sest kohalikud inimesed teavad küla iga talu ajalugu ning tähelepaneliku suhtumise juures võib kohe aru saada, kellega meil on tegemist.

Põhiülesandeks on kolhooside organisatsioonilis-majanduslik ja poliitiline tugevdamine. Selleks tuleb kulakud lõplikult ja pöördumatult purustada. On vaja rangelt kontrollida põllumajandusartelli põhikirja täitmist kolhoosides ja sovhoosides, on vaja tööd õigesti organiseerida. Tähelepanu keskpunkti tuleb seada tootmisbrigaadide tugevdamine, tuleb õigesti valida ja ulatuslikult ette valmistada kolhooside juhtivat kaadrit. Tuleb läbi viia maakorraldus ja kolhooside maa mõõtmine, tuleb oluliselt parandada MTJde tööd, igakülgset arendada ENSV põllumajanduse mehhaniseerimist ja elektrifitseerimist.

Siinjuures tuleb eriti alla kriipsutada ÜK(b)P KK, Nõukogude Liidu Valitsuse ja isiklikult seltsimees Stalini tohutut abi noortele ENSV kolhoosidele MTJde loomisel ja tugevdamisel vabariigis, vabariiki suure hulga uusimate traktorite, põllumajandusmasinate, mineraalväetiste jne saatmisel. Meie endi ülesanne seisab selles, et kogu seda hiigelabi vajalikul moel kasutada MTJde tugevdamiseks ja meie kolhooside organisatsiooniliseks ja majanduslikuks tugevdamiseks.

Üheks suureks küsimuseks, mille juurde me ei ole veel asunud, kuid millega me peame tegelema hakkama, on kolhoosiasulate organiseerimine ja rajamine, et jagu saada kolhoosnike hajutatusest taludesse. Kääbuskolhooside ühendamine — neid on meil vabariigis veel palju —

ka see ülesanne seisab meil veel ees. On veel üks küsimus, millele praktikas küll äärmiselt vähe tähelepanu pööratakse, kuid mis on väga tähtis võitluses kulaklike ilmingute vastu kolhoosides, ja see on, et kolhoosides külvatakse seni veel endiste eraomanike külvikordade järgi. Selle tulemusena on põllukultuurid mitmel laialipillatud maatükil ja -ribal. Kulakud ja kodanlikud natsionalistid peavad igati sellest kinni, aga meie seltsimehed ei omista sellele vajalikku tähelepanu, nad ei murra seda vana eraomanike külvikorda, ei lähene asjale otsustavalt. Ülesanne seisneb selles, et juba sel kevadel, kohe nüüd täielikult lõhkuda need vanad talude külvikorrad ning maksimaalselt massiivistada kolhoosipõlde ja -kultuure.

Meie kõige suuremaks ülesandeks on kolhoosides partei- ja komsomoliorganisatsioonide loomine. EK(b)P KK viga seisab selles, et me oleme pööranud väga vähe tähelepanu komsomoliorganisatsioonide loomisele ja tugevdamisele kolhoosides. Möödunud aastal tegid komsomoliorganisatsioonid kolhoosides tõhusat tööd. Kuid viimastel kuudel komnoorte tegevus aeglustus, sest parteiorganisatsioonid — ja eelkõige EK(b)P KK — ei juhi seda tööd ning ei aita komnoori.

On vaja tugevdada kehvikute ja keskmike kolhoosidesse kaasamist. Sellega on meil veel väga vähe tegeldud.

Seltsimehed, 1950. a kevadkülvil edukas läbiviimine on üheks tähtsaimaks sammuks kolhooside majandusliku ja organisatsioonilise tugevdamise teel. Ajapuudusel ma sellel küsimusel ei peatu, kuid me peame pöörama sellele küsimusele kõige tõsisemat tähelepanu ja eelkõige peab seda tegema EK(b)P KK. On vaja organiseerida MN ja EK(b)P KK otsuse täitmine kevadkülvil ettevalmistamise ja läbiviimise kohta.

Seltsimehed, kokkuvõtteks on vaja peatuda meie Nõukogude võimu vastaste kulaklik-natsionalistlike elementidega võitlemise vormidel ja meetoditel. Meil tuleb süstemaatiliselt uurida klassivaenlaste tegutsemist ja taktikat ning teha need vaenlased kahjutuks. Nende tegevuse vormid on järgmised:

kulaklike elementide tungimine kolhoosidesse, et neid laostada;

kulaklike elementide tungimine vabrikutesse ja tehastesse, et riigile kahju tekitada;

ulatuslik provokatsiooniliste nõukogudevastaste kuulduste levitamine (näiteks kuuldused sõjast, eestlaste väljasaatmisest jne);

nõukogudevastaste angloameerika raadiosaadete kuulamine ja levitamine ("Ameerika Hää!l", "Vatikan" jne).

Sm Rupsi väidab, et tehniliselt on võimatu kogu vabariigi territooriumil neid saateid summutada. Ma ei ole tehnik ja mul on raske öelda, mida

siin teha saaks, kuid parteitöö seisukohalt on hädavajalik, et vabariigis neid saateid maksimaalselt summutataks. Tallinnas neid summutatakse, kuigi mitte täielikult, kuid maakondades seevastu on neid kuulda. See on tõsine küsimus, mis tuleb lahendada.

Edasi: põrandaaluste kontrrevolutsiooniliste terroristlike organisatsioonide loomine, nõukogude aktivistide tapmine bandiitlike jõukude poolt, kaupluste, hoiukassade ja sidejaoskondade röövimine. Kulaklikud elemendid joodavad kohalikke ametiisikuid, kolhoosijuhte jne.

Eriti kõvasti teevad meie vaenlased oma tööd õppiva noorsoo hulgas, nagu eespool öeldud.

Edasi: eestlaste seas rahvusliku vaenu õhutamine venelaste vastu. Välistluure agentide ja angloameerika spionaaži residentide saatmine siia. Oma nõukogudevastast tegevust tugevdavad usutegelasteks (baptistideks jne) maskeerunud elemendid. Tuleb tunnistada, et EK(b)P KK ei ole rakendanud tõsiseid meetmeid võitluseks usumeeste reaktsioonilise mõju vastu.

Viimasel ajal on suurenenud "maagiliste" kirjade ringlus ja ka see on vaenlase võitlusmeetod Nõukogude korra vastu, sest nad levitavad varjatud kujul nõukogudevastastust. Neis kirjutatakse, et seda kirja on vaja paljundada kolmes eksemplaris [Hääl saalist: üheksas eksemplaris!], ja nii saadetakse laiali nõukogudevastast propagandat.

Edasi: kapitalistliku korra, sh endise kodanliku Eesti ülistamine. Kodanlike tendentside sokutamine kirjandusse, sh ka õpikutesse, nõukogude kirjanduse moonutamine eesti tõlgetes. Sellest räägiti hiljuti ka "Pravdas".

Nõukogude tegelikkuse ja valimissüsteemi laimamine on tihedalt seotud angloameerika nõukogudevastase raadiopropagandaga.

Mõnesse vabariigi organisatsiooni, näiteks endisse tuletõrjeühingusse, nõukogudevastaste elementide tungimine. Selle organisatsiooni katte all tegid nad oma nõukogudevastast tööd.

Uue noore teaduskaadri loomise takistamine, nagu seda tegid näiteks endine Teaduste Akadeemia president Kruus ja tema kaasosalised. Rahvamajanduse vallas aktuaalsete ülesannete lahendamise takistamine. On olemas fakte, et mõned ENSV TA töötajad peavad teatud joont vabariigi rahvamajanduse aktuaalsete probleemide uurimisel ja lahendamisel.

On alust eeldada, et mõned vana haritlaskonna esindajad ei tööta oma võimete kohaselt, ei andu täielikult oma tööle ning tegelevad vähetähtsate küsimustega.

Kerkib küsimus, kas mitte mõnes kaubandusorganisatsioonis ei esine kahjurlust ja sabotaaži, sest pikka aega pole suudetud baasidest kaupa

välja vedada. Laod on täis, aga poodides kaupa ei ole. Seda kõike on raske seletada ainult korralagedusega.

Need on vaenlase võitluse vormid ja meetodid nõukogude võimu vastu. See kõik sunnib meid suurendama oma valvsust, pidama ründavat, otsustavat ja halastamatut võitlust vaenlasega.

Seltsimehed! Viimastel aastatel on ENSVs tehtud suurt positiivset tööd. Seda on märgitud ÜK(b)P KK otsuses, sellest rääkis siin ka sm Ponomarenko.

ÜK(b)P KK, NSVL Valitsus ja sm Stalin isiklikult on Nõukogude Eestile osutanud tohutut abi kõigis töövaldkondades.

Kuid meie saavutused oleksid võinud olla märksa suuremad, kui me oleksime kogu selle hiigelabi õigesti ära kasutanud, kui meie töös ei oleks olnud neid suuri vigu ja puudujääke, millele ÜK(b)P KK on osutanud oma otsuses "Puudujääkidest ja vigadest EK(b)P KK töös".

EK(b)P KK pleenum peab kogu meie töö allutama teravale ja printsiipiaalsele bolševistlikule kriitikale ja eneskriitikale, pööramata tähelepanu isikutele. Me peame seda tegema meie partei — Lenini-Stalini partei — huvides, kogu suure kommunismiürituse nimel.

Seltsimehed, lubage mul väljendada kindlat veendumust selles, et EK(b)P KK ja kogu vabariigi parteiorganisatsioon, iga kommunist ja iga parteitöötaja oskab teha ÜK(b)P KK otsusest kõik vajalikud järeldused, leida puudujäägid ja vead oma töös ning need bolševistlikult parandada. Ja siis läheb ENSV ÜK(b)P KK, NSVL Valitsuse ja meie suure juhi ja õpetaja seltsimees Stalini juhtimisel veelgi kiiremini ja edukamalt edasi teel kommunismile.

Juhataja sm KÄBIN:

On vaja leppida kokku pleenumi edasise töö asjus.

Lähtudes sellest, et päevakorras on väga tähtis küsimus, ja olles ära kuulunud ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko ettekande ning EK(b)P KK sekretäri sm Karotamme esinemise, tahavad seltsimehed nähtavasti mõelda läbi oma ettekanded. Seepärast teeb presiidium edasise töö kohta järgmise ettepaneku: täna sellega töö katkestada ja jätkata homme kell 11.

(Hääled kohtadelt: Õige.)

Kas on teisi arvamusi või ettepanekuid?

(Hääled: Ei ole.)

Hääletamisele ei tasu panna.

Hommikune istung 22. märtsil 1950. a.

Juhataja sm KUUSIK⁵: Sõna on sm JAANUSEL, EK(b)P KK liikmel, EK(b)P Viljandi maakonnakomitee sekretäril.

Sm JAANUS⁶:

⁵KUUSIK, Villem (1902–1970). Pärit Pärnumaalt, 1920–1921 õppis Vana-Võidu Põllutöökoolis, KP liige 1924. 1925 põgenes NSV Liitu. 1925–1929 õppis Leningradi LVKÜs (koos Karotammega), 1929 *Edasi* toimetuse sekretär. Detsembris 1929 saadeti Eestisse õnnestustööle, märtsis 1930 arreteeris Kuusiku Eesti kaitsepolitsei ja ta mõisteti 12 aastaks sunnitööle. Hiljem lisati 1924. a 1. detsembri mässus osalemise eest 8 aastat sunnitööd. 1938 mais amnesteeriti 12 aastat, jäi 8, vabanes augustis 1938. Juulist septembrini 1940 oli Pärnus *Rahva Hääle* toimetaja, 1940–1941 *Tööraha Hääle* toimetaja. 1941 EK(b)P Pärnu maakonnakomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja, juulis 1941 hävituspataljoni roodupolitruk, hiljem Eesti laskurkorpuse propagandainstruktor ja 249. eesti diviisi ajalehe *Tasuja* toimetaja. Oktoobris 1944 EK(b)P Pärnumaa komitee I sekretär, s.a detsembris EK(b)P KK kaadrisekretär ja büroo liige. Aprillist 1946 KK III sekretär, kes kureeris põllumajandust. Juunis 1951 tagandati ametist (olevat 1930. a pärast arreteerimist lobisenud politseis ja kohtus välja partei illegaalse töö saladusi, mis tõi kaasa mõne põrandaaluseid abistanud isiku sissekukkumise ja vangistamise). Kuni parteist väljaheitmiseni (veebuaris 1952) Pärnu Metsakombinaadi direktor, juunis 1952 arreteeriti ja s.a oktoobris mõistis NSVL Ülemkohtu sõjakolleeegium talle 25 aastat vangilaagrit koos järgneva 5-aastase õiguste kaotamisega. Septembris 1955 vabastati Komi vangilaagrist invaliidistumise tõttu (tuberkuloos).

⁶JAANUS (IVANOV), Aleksander (1904–?). Pärit Rakverest, 1918 siirdus Petrogradi tädi juurde, järgmisel aastal astus vabatahtlikult Punaarmee. Pärast demobiliseerumist 1924 töötas Kiievis torulukksepana ja oli seejärel parteitööl Põhja-Kaukaasias. Lõpetas 1935 Rostovi Stalini-nimelise kommunistliku ülikooli. Sõjapäevil oli Punaarmee poliitööl, sealhulgas ka Eesti laskurkorpuses. 1946 Viljandi maakonnakomitee I sekretär. Perekonnanimeks oli ta võtnud Ivanov-Jaanus, 1947. a muutis ta selle ametlikult Jaanuseks. Viljavarumisel ja kolhoo-side loomisel tehtud vigade pärast sai parteilisi karistusi. Viimane neist võeti KK bürool maha 10. III 1950. N. Karotamm oli teda korduvalt kritiseerinud vigade ja veidruste pärast. EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja L. Lentsmani ettepanekul kinnitati Jaanus pleenumi viimasel päeval EK(b)P KK sekretäriks ja büroo liik-

Seltsimehed! ÜK(b)P KK otsus vigadest ja puudujääkidest EK(b)P KK ning isiklikult sm Karotamme töös ja selle küsimuse panemine KK pleenumile arutamisele on õige ja õigeaegne. Ma arvan, et ÜK(b)P KK otsus peegeldab õigesti ja erakordselt jõuliselt kogu parteiaktiivi, kogu ENSV parteiorganisatsiooni arvamust.

ÜK(b)P KK otsuses näidatud vead EK(b)P KK töös ja isiklikult sm Karotamme töös on väga sügavate juurtega ja pika ajalooa. Just seepärast on meie, KK liikmete ja kõigi pleenumist osavõtjate ülesandeks bolševistlikult lahata kõiki puudusi ja vigu meie töös, KK töös ja isiklikult sm-te Karotamme ja Veimeri töös, sest nemad on kõige rohkem vastutavad ja süüdi selles, et ENSVs on moonutatud ja rikutud partei liini.

Tuleb ka märkida, et Eestimaa kompartei V kongress ei avanud kõiki vigu ja puudujääke EK(b)P KK töös. Selles on suurel määral süüdi sm-d Karotamm ja Veimer. Oma aruandekõnes EK(b)P KK V kongressil läks sm Karotamm mööda kõigist printsiipiaalsetest ja teravatest küsimustest; sm Veimer aga "planeeris" oma esinemise arutelu lõppu, mil kongressi delegaatidel ei olnud enam võimalik sellele reageerida. Ka tema läks mööda printsiipiaalsetest küsimustest ja vigadest MN töös. Lubage nüüd asja kallale asuda.

Minu arvates seisnes peamine viga EK(b)P KK töös selles, et ta lubas maakohtades kalduda kõrvale partei liinist, suunas valesti sealsete parteiorganisatsioonide tööd ja nende konkreetset tegevust. Milles see partei liini moonutamine siis seisneb?

Elkõige selles, et sm Karotamm ja sm Veimer isiklikult suunasid nõukogude- ja parteiorganeid eramajapidamiste tugevdamisele, üksiktalude arendamisele, seega ka kulaklike majapidamiste arendamisele, sest aastatel 1944–1947 polnud mingeid piiranguid kulaklike majanduste arengule. Seejuures vaikiti visalt maha kollektiviseerimise küsimused. Niisugune suund eramajapidamiste kestis kuni ÜK(b)P KK Poliitbüroo tuntud otsuseni kollektiviseerimise läbiviimise kohta ENSVs ning jätkus isegi peale seda otsust, mida sm Karotamm tutvustas ainult maakonnakomiteede esimestele sekretärile, keda ta samuti valesti orienteeris.

meks. 1951–1953 oli põllumajandusministeeriumi poliitsektori ülem ja siseministeeriumi miilitsavalitsuse poliitosakonna ülem, a-st 1954 kaubandusministri asetäitja, kust juunis 1956 vabastati kui end kompromiteerinu. Samal aastal heideti välja komparteiist tööalaste puuduste ja halva suhtumise eest perekonda. Pärast seda kuni 1960. a pensionile minekuni restoranidirektor.

On teada, et esimesed kolhoosid organiseeriti ENSVs juba aastail 1940–1941. Ja kui sm Karotamm ja sm Veimer oleksid asunud selles küsimuses õigele positsioonile, siis oleksid nad pidanud taastama need kolhoosid vabariigis juba aastail 1944–1945. Et sm Karotamm ja sm Veimer asusid sisuliselt paremoportunistlikel positsioonidel, seda kinnitab ka nende tegevus. Maakonna parteikomitee sekretärina ei ole ma 1946. aastast peale kordagi kuulnud, et sm Karotamm või sm Veimer oleks mõnel parteikoosolekul või pleenumil tsiteerinud Lenini ja Stalini sõnu selle kohta, et “talupojad on viimane kapitalistlik klass” [---].

See leninlik-stalinlik seisukoht millegipärast “unustati ära”, kuid seevastu otsiti üles ja tsiteeriti visalt kõike seda, mida marksismi-leninismi klassikud on ühes või teises seoses keskmiktalunike kohta positiivset öelnud.

Sm-d Karotamm ja Veimer ei saa väita, et nad ei tunne dialektilist ja ajaloolist marksismi, kuid seejuures pole arusaadav, miks nad kogu aeg on otsinud täielikku analoogiat vennasvabariikide kollektiviseerimisvõimaluste vahel enne 1930. aastat ning selle olukorra vahel, mis kujunes meil ENSVs aastail 1946–1947, kui olukord esimeste kolhooside loomiseks oli hoopis teistsugune, nimelt selline, mis võimaldas palju otsustavamalt võidelda kapitalistlike elementide ja kulakutega. Kuid just seda ei tehtud, vaid tehti midagi hoopis vastupidist. Mõningate parteijuhtide õnnistusel kasvas küla parteiaktiiv kokku talumajapidamistega ja paljud valdade partorgid ning TKde esimehed muutusid kulakuteks. Nii näiteks soovitas Viljandi maakonnakomitee endine sekretär, praegune EK(b)P KK parteikolleegiumi sekretär sm Puusepp ise anda suured kulakutalud üle kommunistidele. Näiteks anti kommunist Tähele tervikuna üle kulaklik majapidamine, kus oli 9 lehma, 5 siga ja 5 hobust. Nii “autasustati” paljusid partorge, valdade TKde esimehi ja paljusid teisi maal töötavaid aktiviste. See on toonud kaasa partei- ja nõukogude aktiivi kokkukasvamise eramajandusega, kulaklike elementidega. ENSV MN õnnistusel on peaaegu kõik suuremad fašistide käsilaste ja kulakute majapidamised muutunud mitmesuguste ametkondade “abimajanditeks”, mille etteotsa jäid tavaliselt kas kulakud ise või siis nende naised või pojad. Sel moel jäid parimad künnimaad, kõige suuremad kulaklikud majapidamised maksudest ja normidest koormamata. Vähe sellest, kulakutele maksti veel riigikassast palka. Nad jäid sisuliselt oma majapidamiste valdajateks, varustasid põllumajandussaadustega mitmesuguseid ärimehi, kes istusid vabariigi mitmesugustes organisatsioonides ja spekulereisid turgudel. Kui me hakkasime neid asju paljastama, siis asusid kõik need kulaklike majapidamistega seotud elemendid, nagu näiteks EK(b)P KK endine sekretär Raadik, endine

Plaanikomitee esimees Sepre ja paljud teised kulakute sugulased, kes olid tunginud MN aparati, kirjutama meie peale kaebusi ja võtma tarvitusele meetmeid, et ära koristada säärast maakonnakomitee sekretäri, kes niisugust joont ei soovi toetada.

Ma arvan, et kõiki vigu ja puudujääke KK ja sm-te Karotamme ning Veimeri töös saab seletada vaid sellega, et nad ei seisa klassivõitluse küsimustes õigetel marksistlik-leninlikel positsioonidel. Oma repliigis bürool sm Veimer teatas kunagi, et maksustamise kaudu likvideerime me kulakluse seaduslikus korras. Sm Veimer ütles välja ka niisuguse mõtte, et kolhooside etteotsa ei saa panna linnatöölisi. Ta naeris meid välja, kui Viljandi maakonnas edutati kolhoosi juhtima õmblejana. Sm Veimerile peaks olema teada, et partei mobiliseeris 1929. a 25 000 tööstustöölisl tööle maale kolhoosidesse. Ja ma olen uhke, et ka mina olen üks nendest 25 tuhandest, keda partei saatis kolhoosidesse selleks, et seal klassijoont õigesti läbi viia. Vähe sellest, võib tuua fakte ja näiteid selle kohta, kuid võrd järjekindlalt ei reageerinud sm Karotamm nendele teravatele külaelul puudutavatele poliitilistele küsimustele, mida Viljandi maakonnakomitee esitas KK büroole ja sm Karotammele isiklikult.

Mõned faktid. Endine põllumajandusministri asetäitja sm Mette kaitses selgelt kulakuid. Oma isikliku korraldusega tagastas ta nendele hobuseid ja inventari. Kui sm Karotammele sellest ametlikult ette kanti, siis vastas ta teatega, et on antud korraldus sm Mette otsuse muutmise kohta, ja kõik.

Sm Karotammele sai saadetud ametlik ettekanne Toiduainetetööstuse Ministeeriumi vale poliitika kohta, sest seal loodi varjupaik kulakutele ja kodanlik-natsionalistlikele elementidele. Selle asemel, et mind välja kutsuda ja lõpuni selgitada, milles asi on, kirjutas sm Karotamm sellele ettekandele resolutsiooni, milles ta süüdistas mind nii vasak- kui ka parempoolsuses. Mõne aja pärast võeti KK bürool eraldi ja ametlikult arutusele parteiliini moonutuste arutamine Viljandi maakonnas. Ma olin taas KK bürool süüdistatav. Kuid nagu bürool selgus, oli asjale lähene mine ilmselt vananenud, ja kõik läks teisiti. Veel on mulle arusaamatu, miks sm Karotamm võtab oma kaitse alla võõraid elemente.

Nii töötas Viljandi maakonna ajalehes "Sakala" keegi Hilda Täht, kes on lõpetanud kodanlikus Eestis Tartu ülikooli usulis-filosoofilises osakonnas, viibinud Inglismaal, muutnud kolm korda oma perekonnanime, õpetanud gümnaasiumis vaimulikku jampsi ning tema mees on arreteeritud MGB organite poolt. Me vallandasime ta toimetusest, tema aga pöördus sm Karotamme poole, kes helistab isiklikult ajalehe toimetajale sm Naanurile ja teeb ettepaneku Tähe tööle tagasi võtta, küsimata seejuures maakonnakomitee arvamust. Meie muidugi ei nõustu-

nud sm Karotamme arvamusega ja vallandasime Tähe. Võib tuua veel palju niisuguseid näiteid, kuid ka nendest piisab, et näha, missuguseid tõsiseid poliitilisi vigu on sm Karotamm oma töös teinud. Sm Karotamm tahab nähtavasti kõigile meeldida. Tahab ta seda või mitte, kuid objektiivselt toetab ta vaenulikke kodanlik-natsionalistlikke elemente. Nendel sm Karotamme vigadel, mis teda kodanliku natsionalismi poole kallutavad, on sügavad juured ja pikk ajalugu. Sõja ajal teenisin ma mõnda aega Eesti Korpuses. Sm Karotamm juhtis korpuse poliitikat ja isikkoosseisu poliitilist kasvatamist. Kõigile armee poliitöötajatele on teada, et kõigile poliitosakondadele saadeti kadunud sm Štšerbakovi, Nõukogude Armees Poliitilise Peavalitsuse ülema ja ÜK(b)P KK sekretäri direktiiv vene keele õpetamise organiseerimisest rahvusväeosades. Vastavalt sellele direktiivile oli kogu poliitilise kasvatustöö tähtsaimaks osaks Punaarmees just vene keele õpetamine. See on arusaadav. Kas saab rääkida meie rahva sõprusest ja ühtsusest, kui ei õpita vene keelt? Ma ei tea, kas sm Karotamm teadis midagi sellest sm Štšerbakovi direktiivist, kuid Eesti Korpuses ignoreeriti vene keelt ja paljud ohvitserid viitasid sellele, et sm Karotamm nõuab ainult eesti keeles suhtlemist. Samuti on teada, et meie parteiorganisatsiooni risustamine sai alguse Eesti Korpusest. Paljud endised Eesti kodanliku armee ohvitserid ei olnud Nõukogude võimu suhtes sõbralikult meelestatud. Kuid näiteks endine kodanliku armee kapten Luks, see kulakliku päritoluga kodanlik tegelane, kellel oli Tallinnas oma maja, pääses parteisse vaatamata sellele, et korpuse poliitosakonna parteikomisjon talle üks kord ära ütles. Kuid kindral Pärna ja korpuse poliitosakonna ülema sm Pusta nõudmisel ta siiski võeti parteisse. Täiesti teenimatult autasustati teda ordenitega, ülendati polkovnikuks ning pandi korpuse komandöri asetäitjaks varustuselal. Just tema süü pärast tundsid Eesti Korpuse väeosad lahingutes Velikije Luki all suurt puudust toiduainetest ja laskemoonast. Kui täit tõtt rääkida, siis sai ta kõik need autasud ja nimetused lugematute bankettide ja joomingute organiseerimise eest ajal, mil korpus seisis rinde tagalas ja vene rahvas valas verd. Ja pole mitte juhuslikud Korpuse sõjaaegse staabiülema kindral Lukase sõnad, et "me ei taha onu heaks töötada"; need sõnad lausuti siis, kui Nõukogude Armees juhtkond nõudis, et Eesti Korpuse suurükiväelased võtaksid osa pealetungilahingutest. Need kodanlik-natsionalistlikud elemendid ronisid parteisse ja on nüüd vabariigi organisatsioonides vastutavatel kohtadel. Kuid samal ajal paljud need Eesti Korpuse võitlejad, kes oma verd valasid ja oma perekonnaliikmed ja vara kaotasid, on nüüd süüdi mõistetud mitmesuguste vigade ja puudujääkide pärast oma töös. Aga just sel moel saavad meie kaadriga arveid klaarida meie vaenlased kodanlike natsionalistide leerist. Nii on näiteks süüdi mõistetud endine Kabala valla täitevkomi-

tee esimees sm Orav, kelle naise sakslased maha lasksid, kelle varanduse nad röövisid ja kes hakkas pärast ENSV vabastamist oma vaenlastele kätte maksma. Kuid KK endise sekretäri Raadiku kaasabil — ma ei saa aru, miks sm Karotamm teda nii väga kaitseb — mõisteti Orav süüdi ja ta on nüüd vanglas surnud. Selles küsimuses saatis Viljandi maakonnakomitee EK(b)P KKsse eriteate, kuid mida ette võeti, seda me ei tea. Pleenumile, kus arutati sm Raadiku küsimust, meid — partei maakonnakomiteede esimesi sekretäre — ei lastud. Niisugune perekondlik lähenemine niivõrd printsipiaalsele küsimusele niihästi KK büroo kui ka sm Karotamme poolt ei ole asjale kasuks. Tuleb teha lõpp KK praktikale, mis ignoreerib niisuguseid stalinlike seisukohtade alustugesid, nagu seda on kriitika ja enesekriitika ning parteiaktiivi hääle kuulamine, parteiaktiiviga nõu pidamine jne. KK büroo ning sm-d Karotamm ja Veimer isiklikult oma väära tööstiiliga on nüristanud parteilist valvsust ja muutnud parteiorganid iseseisvatest organisatsioonidest majanduslik-administratiivseteks. Kõigi majanduslike küsimuste panemine tervikuna parteiorganite õlgadele on kohapealsed parteiorganid sisuliselt muutnud majanduslike ministriumide, eriti Põllumajandusministeeriumi, Varumisministeeriumi ja Metsatööstuse Ministeeriumi ripatsiteks ning juhtinud parteiorganid eemale poliitilistest küsimustest, ideoloogilise töö küsimustest. Sm Karotamm esineb küllalt sageli rahva ees. Ta ei unusta niisuguseid küsimusi, et igas kolhoosis oleks spordiinventar, et Tartu Ülikooli üliõpilased peaksid iga päev habet ajama jne. Kuid samas kõnes üliõpilastele läks sm Karotamm mööda kodanlike natsionalistidega võitlemise küsimustest, rahvaste sõpruse küsimustest, läks mööda sellest, et Nõukogude Eesti üliõpilastele on vene keele õppimine hädavajalik, sest vene keelt oskamata ei saa eesti noorsugu minna õppima Leningradi, Moskva ja NSV Liidu teiste linnade kõrgkoolidesse, ei saa lugeda originaalis marksismi-leninismi klassikuid ning peab paljudel juhtudel leppima vigaste tõlgetega. Samuti ei saa öelda, et meie juhid sm-d Karotamm, Veimer ja Päll paistaksid silma bolševistliku tagasihoidlikkuse poolest ja peaksid võitlust igasuguste pugejate vastu ning paljastaksid viimaseid. Aga just niisuguste maskide taha ongi meie ilmsed vaenlased tihtipeale peitu pugenud. Ma viibisin valimiskampaania ajal Pärnu, Saare, Lääne ja Hiiumaa maakonnas ning nägin seal suuri sm-te Karotamme, Veimeri ja Pälli portreesid samas reas marksismi-leninismi klassikutega. Mõnes kohas puudusid meie juhtide Lenini ja Stalini portreed, kuid see-eest olid üles riputatud hiiglasuured Karotamme, Veimeri ja Pälli portreed. Paljud sm-d ei ole nähtavasti lugenud omal ajal ajakirja *Партийная жизнь*, kus osutatakse samasugustele lugudele Usbekistanis. ÜK(b)P KK arutas neid fakte ja andis ühe Usbekistani oblastikomitee pugejatest töötajatele vastu näppe.

Viimane küsimus, millel ma peatuda tahan, on Eestimaa parteiorganisatsiooni puhastamine sinna tunginud vaenulikest elementidest. On teada, et 1940. a rikuti Eestis parteisse vastuvõtmisel jämedalt ÜK(b)P põhikirja ja parteisse võeti mitmesugustest kodanlikest parteidest tulnud. Neile anti automaatselt ÜK(b)P liikmete parteidokumendid. Ainuüksi Viljandi parteiorganisatsioonis on niisuguseid tegelasi 12 tükki. Kõik nad ei jaga meie poliitilisi vaateid ning on jäänud oma endiste vaadete juurde. Tuleb otsustavalt selgusele jõuda kõigi kodanlikest parteidest tulnute suhtes, sest nende "revolutsioonilised teened", millest mõned EK(b)P KK liikmed tihtipeale räägivad, on paljudel juhtudel kaheldavad. Ka pole Eestimaa parteiorganisatsioonile selged need asjaolud, miks jäi 1941. aastal Eestisse EK(b)P KK endine sekretär reetur Säre. Sm Karotammele esitati see küsimus EK(b)P V kongressil, kuid sisuliselt läks ta sellest mööda ja ei selgitanud kongressile midagi olulist, ent sm Karotamm oli 1941. aastal EK(b)P KK II sekretär. Ka pole selged ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimese esimehe sm Lauristini ja sm Botškarjovi surma asjaolud. Sm Botškarjov oli endine NSVL täievoliline esindaja kodanlikus Eestis ning töötas aastail 1940–1941 Nõukogude Eestis NSVL Valitsuse ja ÜK(b)P KK esindajana. Ma arvan, et meil on õigus pärida argumenteeritumat selgitust, kui andis sm Karotamm V kongressil.

Ei saa mööda minna ka niisugusest põhimõttelisest küsimusest, nagu seda on ENSV MN ja EK(b)P KK suhtumine fašistliku terrori ohvritesse. Viljandi maakonnas on kolm hiiglaslikku vennashauda. Ühte niisugusesse on Viljandi linnas maetud umbes 15 tuhat Saksa fašistide ja kohalike kulakute ning teiste rahvavaenlaste poolt surnuks piinatud Nõukogude Armeesõdurite ja ohvitseride. Teise vennashauda on samuti maetud mitu tuhat nõukogude aktivisti. Need inimesed andsid oma elu Nõukogude Eesti eest ja väärivad seda, et nende haudadele pandaks väärilised mälestusmärgid. Me peame sellega kasvatama kõiki Eesti töötajaid ja tekitama viha rahvavaenlaste, fašistide ja kodanlike natsionalistide vastu. Kolmanda vennashauda me tegime kohalike jõududega enam-vähem korda, kuid kindlate summade eraldamiseta me ei suuda korda teha kaht ülejäänud fašismiohvrite hauda. Kuid meie abipalveid ei ole kuulda võetud ei MNs ega ka EK(b)P KKs. Millega seda seletada, ma ei tea. Las seletavad seda sm-d Karotamm, Veimer ja Päll, kes teavad neid Saksa fašistide, kulakute ja teiste kodanlike natsionalistide leerist pärinevate vaenlaste veriseid kuritegusid. Ainult rahapuudusega seda põhjendada ei saa, sest kui leiti raha Lydia Koidula põrmu toomiseks Kroonlinnast Eestisse, siis miks ei ole raha kogu töörahva vaenlastega võideldes hukkunud tuhandete inimeste mälestuse jäädvus-

tamiseks? Ma arvan, et neil ohvritel on õigus sellele, et neisse suhtutaks armastusega ja väärrikalt.

Kuid just seda ei ole tehtud. Seepärast on imelik, et kui jutt käib mingisugusest kulakust, siis tema kaitseks astuvad välja kõik: prokuratuur eesotsas sm Paasiga, MN ja KK büroo. Kas ei ole need ohvrid, kellest ma eespool kõnelesin, kinnituseks Lenini ja seltsimees Stalini sõnadele, et "kulakud on kõige loomalikumad, kõige metsikumad ekspluataatorid, kes on teiste riikide ajaloos rohkem kui ühel korral taastanud mõisnike, tsaaride, pappide ja kapitalistide võimu. [---]"?

Kas MN ja EK(b)P KK on juhindunud nendest seltsimees Stalini näpunäidetest? Ei, ei ole! Varjudes keskmiku kaitsmise sirmi taha, kaitstes MN kulakuid nende kaebuste arutamise komisjonides. Mitte asjata ei viidanud kulakud sm Veimeri ja sm Karotamme kõnele, kui nad laimasid nõukogude ja parteiaktiivi. Jõudmata selgusele, milles asi on, süüdistas sm Karotamm parteitöötajaid täiesti põhjendamalt vägivaldses kollektiviseerimises. Ja isegi siis ei võetud kulakuid vastutusele, kui KK komisjon tegi Virumaal kindlaks, et nad on laimanud valla partorgi. Eestis on kommuniste kõvasti laimatud, kuid mitte ühtki vaenlast ei ole selle eest vastutusele võetud. Aga kui mõelda sellele, kuidas oli organiseeritud kulakute väljasaatmine, siis saab selgeks, miks õnnestus kõige paadunumatel kulakutel põgeneda, saada passid ja end teistes rajoonides sisse seada. Sisuliselt oli parteiaktiiv kulakute kindlakstegemise operatsioonist kõrvaldatud, kulakutele aga loodi võimalused peitupugemiseks. Las nüüd sm-d Kumm, Karotamm ja Veimer selgitavad, miks see väljasaatmine just nii oli organiseeritud.

Seltsimehed! KK büroo, KK sekretariaat ja ENSV MN on teinud tõsiseid poliitilisi vigu. Nad peavad kogu oma senise tegevuse läbi mõtlema, oma vigadele bolševistliku hinnangu andma, nad peavad andma kriitilise hinnangu sellele perekondlikkusele, mis valitseb KK liikmete vahel. Nad peavad kritiseerima oma töö ja tegevuse senist hukatuslikku liini, et sellele otsustavalt lõpp teha ja kordasaadetud eksimused heaks teha.

Mõned sõnad sm Karotamme eilse esinemise kohta. Sm Karotamme eilne esinemine meid ei rahulda. Tema kõne näitab, et sm Karotamm pole suuteline oma vigu parandama ja juhtima Eestimaa parteiorganisatsiooni võitluses kodanliku natsionalismiga. Olen isiklikult läbi mõelnud kogu sm Karotamme tegevuse, tema kõned, tema kirjad maakondade parteikomiteede sekretäridele, tema suhtumise altpoolt tulevatesse signaalidesse ja kriitilistesse märkustesse ja jõudsin arusaamisele, et sm Karotamm ei ole suuteline õigustama meie parteiorganisatsiooni usaldust. Ta on jällegi mööda läinud kõigist põhimõttelistest küsimus-

test, kõik taandus järjekordsele õpetamisele. Ta võtab oma kaitse alla ennast nii sõnas kui teos ilmutanud kodanlikke natsionaliste, nagu näiteks on ta seda teinud MN esimehe asetäitja sm Alliku suhtes, kellest sm Ponomarenko rääkis. Kas võib jätta tähele panemata niisuguseid asju nagu NSVL valitsuse petmine, ÜK(b)P KK petmine ja lõpuks ka seltsimees Stalini petmine? Meile on nüüd selgeks saanud, et sm-d Karotamm ja Veimer on petnud ÜK(b)P KKd, nad on informeerinud ÜK(b)P KKd valesti olukorrast Eestis, ja nad teevad seda ka praegu. Võtkem näiteks maakondade külvipindade planeerimise küsimused. See on otsene kahjurlus kolhooside suhtes. Meile sunnitakse peale niisugune plaan, et me peaksime täis külvama ka need alad, kus kasvab 30–50-aastane mets. Me ajame niimoodi kolhoosnikud tagedaks, vähendame saagikust ja rikume külvikorda. Kas saab nüüd veel öelda, et sm-d Karotamm ja Veimer asuvad õigetel parteilistel positsioonidel?! Plaanikomitees istuvad kodanlikud natsionalistid, keda kaitsevad sm-d Veimer ja Allik. See ei saa olla sm Karotammele teadmata. Aga seda tõsist asjaolu varjatakse Moskva eest, ei taheta tõtt öelda ega oma vigu tunnistada. Kas saab nüüd veel öelda, et sm Karotamm suudab oma vigu parandada, et ta suudab mobiliseerida parteiorganisatsiooni võitlema kodanliku natsionalismiga, et ta suudab tagada Eestimaa parteiorganisatsioonis bolševistliku kriitika ja enesekriitika hoogsat arengut, et ta suudab organiseerida õige kaadrivaliku ja selle õige paigutuse?

Ei! Ei suuda! Sm Karotamm on end ümbritsenud oma sõpradega, ta on vabariigis rajanud oma artelli, millele ta toetubki, ta ei taha järjekindlalt prügi meie parteihoonest välja kanda.

Sellest kõigest järeldusi tehes arvan ma, et pleenum peab tegema sm Karotamme ja veel mõne teise ÜK(b)P KK liikme suhtes organisatsioonilised järeldused, sest määravad on eelkõige partei huvid. (Aplaus.)

Juhataja sm KUUSIK:

Sõna on sm HIŽNJAKOVIL — EK(b)P Järva Maakonnakomitee sekretäril.

Sm HIŽNJAKOV⁷: Ma kuulasin ÜK(b)P KK sekretäri sm PONOMA-

⁷HIŽNJAKOV, Vassili (1911–?). Pärit Pjatigorskist, KP liige 1932. 1933–1939 õppis Novotšerkasski Põllumajandusinstituudis agrotehnikat, 1939–1941 oli ÜK(b)P KK Kõrgemas Parteikoolis. 1941–1944 politruk 60. merelaskurbrigaadis Karjala ja Stalingradi rindel ning 2. Balti rindel, 1944–1946 8. Panfilovi diviisi ülema asetäitja poliitljal. 1946–1948 oli EK(b)P KK põllumajandussektori juhataja, 1948–1961 Järva maakonnakomitee II sekretär ja Tapa rajoonikomitee I sekretär, 1961–1963 ENSV Plaanikomitee põllumajandusosakonna juhataja

RENKO ettekannet ja pean seda täiesti õigeks ja õigeaegseks. See on pöördeline ja ajalooline sündmus vabariigi parteiorganisatsiooni elus. Ma olen kindel, et nii ei arva mitte ainult mina, vaid ka kõik teised siin viibivad seltsimehed. Me kõik ootasime, mida ütleb kõigi nende ränkade poliitiliste vigade peasüüdlane, kelleks on KK sekretär sm Karotamm. Ma ei jäänud tema esinemisega sugugi rahule, sest algusest kuni lõpuni polnud see tõepärane ega parteiline. On raske öelda, kas siis sm Karotamm ikka veel ei mõista oma ränkade poliitiliste vigade kogu ulatust või püüab ta neid hoopis kinni mätsida. On selge, et sm Karotamm ei ole suuteline juhtima ENSV parteiorganisatsiooni võitlust selle puhastamiseks natsionalistlikest ja teistest vaenulikest elementidest. On selge, et ta ei ole suuteline juhtima võitlust meie töös esinevate jämedate poliitiliste vigade kõrvaldamiseks. Ma ütlesin, et sm Karotamme esinemine ei meeldinud mulle. Ma tahan teha selle kohta mõne märkuse. Sm Karotamm ei avanud oma esinemises üldse mitte omaenese töös ega ka terve EK(b)P KK töös esinevate jämedate poliitiliste vigade tõelisi põhjusi. Just niisamuti nagu EK(b)P V kongressilgi, tõi sm Karotamm esile mõned üksikud vead, kuid ei tunnistanud, et see kõrvalejuhtivate vigade tee viib meid paremale meie partei peajoonest. Sm Karotamm, isegi geomeetriast on teada, et punkt on punkt, kuid kaks punkti on joon. Samuti on siis, kui on vigu üks, kuid kui neid on palju, siis on see juba vigade liin, on kõrvalekalle, mis on suunatud meie parteilise liini õhnestamisele. Ja see liin on läbimõeldud liin, mis räägib sellest, et see on välja hautud, et on välja hautud idee kulakluse kokkukasvamisest sotsialismiga. Ja me teame, et sm Karotamm on koguni saatnud kirju ÜK(b)P KKsse, et saada luba kulakute siiajätmiseks.

Sm Karotamm pehmendas oma ettekandes selle küsimuse teravust — ja seda eriti just selle teises osas. Kuidas siis selgitas sm Karotamm oma kõnes Alliku natsionalistlikku väljaastumist? Ta kujutas teda naljamehena! Ta esitas Allikut naljahambana. Aga see “naljahammas” kirjutas eraldi ettekande ja otsis oma “naljadele” mõttekaaslasid, kuid nähtavasti ta lolle ei leidnud.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12 ja 1998 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu

Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1999:

USD 52, DEM 82, FIM 248, CAD 77, FRF 273, SEK 400, GBP 31, AUD 83.

Back issues for 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12;
1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12 and single issues for 1999:

USD 5, DEM 7, FIM 21, CAD 7, FRF 23, SEK 34, GBP 4, AUD 7.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1999

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu,
Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

Peatoimetaja
Ain Kaalep

Toimetajad
Jaan Isotamm, Jaan Kangilaski, Toomas Kiho,
Mart Orav, Inta Soms

1998

KOLLEGIUM

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep,
Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe,
Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir,
Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton,
Kalju Villako, Richard Villems.

Tegevtoimetaja Indrek Ude
Majandusjuhataja Agu Tani
Keeletoimetaja Triin Kaalep
Korrektor Kristin Sarv
Sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80
Tartu 50002, Eesti/Estonia/Estland

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

E-post:

akademia@tartu.astronet.ee

**ARTIKLID, ESSEED, ILUKIRJANDUS,
MÄLESTUSED, PUBLIKATSIOONID**

ESMATRÜKID

- Anvelt, I.** *American dream* või omakultuur: Eesti tudengite suhtumisest Ameerikasse // **2**, 355–361.
- Arjakas, K.** Viimane vaatus meie sinimustvalge lipu loost // **5**, 917–938.
- Aronovich, M.** Iisraeli kibuts — kas põlise unelma teostus? // **4**, 828–843.
- Berg, E., A. Sikk.** Poliitilisest kultuurist Eesti kirdeperifeerias / (III.) // **4**, 702–722.
- Blomstedt, J.** Vt *Tõlked*.
- Deemant, K.** Jaan Tõnissoni ja Nõukogude luure salajastest suhetest // **9**, 1815–1829. Lisa: agent “Poedi” (Hella Vuolijoe) ettekanne; luureohvitser “Kini” (Boris Rõbkin-Jartsevi) ettekanne. (Tlk J. Isotamm.)
- Einas, H.** (Järeis.)* Vt *Taastrükid*, Üksip, A.
- EK(b)P Keskkomitee VIII** pleenumi stenogramm. Vt *Tõlked*.
- Erikson, K.** Ikooni olemusest ja maalimisest // **10**, 2184–2196.
- Gajõblõ, H.** Kes on karatšaid? // **5**, 998–1001.
- Hackenschmidt, G.** Vt *Tõlked*.

*Toimetusepoolse lühikese autorit tutvustava saatesõna võib huviline leida (peaaegu) iga artikli, essee jne lõpust ka siis, kui seda pole siin sisukorras eraldi märgitud.

- Heapost, L.** Eestlaste antropoloogiast, keelest ja geenidest // **10**, 2147–2165.
- Hein, K.** (Komment., järels.) Vt *Tõlked*, Paracelsus.
- Helk, V.** Taani kuningas Christian IV Saaremaal 1597. a / (Ill., vt *Illustratsioonid*, Pas, S. de) // **12**, 2503–2511.
- Helstein, A.** Meie ühine universum: Kristlik loomiskäsitlus ja eshatoloogia kui maailmatervikut mõtestavad õpetused // **10**, 2166–2183.
- Isotamm, J.** (Eess.) Vt *Tõlked*, EK(b)P Keskkomitee...
- Jaanusson, V., E. Parmasto.** Hugo Männik: Julmalt katkestatud algus // **9**, 1892–1902. Lisa: H. Männiku kirjutiste bibliograafia.
- Jakapi, R.** “Me liigutame oma jalgu ise”: Berkeley või Malebranche? // **12**, 2589–2603.
- Johansen, U.** Vt *Tõlked*.
- Jääts, I.** Setude etnilise identiteedi ajalugu // **6**, 1127–1153; **7**, 1520–1546.
- Jürgenson, A.** Suur seeneprohvet: Sada aastat R. Gordon Wassoni sünnist // **12**, 2604–2624.
- Kaalep, A.** (Järels.) Vt *Taastrükid*, Lintrop, J.; Põldmäe, J.; Reiman, V.; Saareste, A.; Sööt, K. E.; Tõnisson, J.; *Tõlked*, Brandes, G.; Breton, A.; Guimerà, À.; Unamuno, M. de.
- Kaasik, H.** Mis on ekstaas?: Loodusteadusliku lähenemise katse // **8**, 1721–1731.
- Kahk, J.** Mahtra sõda // **6**, 1154–1168.
- Kirch, A., M. Talts.** Eesti ja Euroopa Liit: poolt ja vastu eesti ajakirjanduses // **1**, 3–21; **2**, 227–245.
- Kirme, K.** Kalmude keskel: Eesti loovkultuuri hoogsus Saksa okupatsiooni aastail // **10**, 2080–2098.
- Koort, K.** Vene transiit läbi Eesti kahe maailmasõja vahel: ootused ja tegelikkus / (Ill.) // **12**, 2519–2548; järgneb 1999. a.
- Kroon, K.** Eesti ja Läti jalavägi Rootsi armees 1701–1710 / (Ill.) // **8**, 1759–1790; **9**, 1983–2014; **10**, 2223–2238; **11**, 2431–2462.
- Krusten, R.** (Järels.) Vt *Taastrükid*, Parijõgi, J.
- Kulmar, T.** Kurja olendi probleem inkade usundis // **4**, 816–822.
- Kurs, O.** Turgi riikide kohanimed // **5**, 1036–1051.
- Künnap, A.** Kust on pärit võru keel? // **2**, 247–251.
- Laasberg, M.** Sündmused ja põhjuslikkus // **2**, 330–353.
- Laitinen, K.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Hellaakoski, A.
- Langsepp, O.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Hackenschmidt, G.
- Lapin, L.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Groys, B.
- Larsen, S. E.** Vt *Tõlked*.
- Lauristin, M., P. Vihalemm.** Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi / (Ill.) // **4**, 675–701; **5**, 899–916.

- Lenzner, A.** Friedrich Robert Faehlmann arstina ja arstiteadlasena // **12**, 2471–2476.
- Lotman, M.** Vt *Tõlked*.
- Luts, M.** Uurida end vabaks: Humboldtliku teaduse ja hariduse ideaali rakendusest õigusteaduses // **5**, 1053–1067; **6**, 1282–1291.
- Lõhkvii, E.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Elzinga, A.
- Made, V.** Eesti astumine Rahvasteliitu // **8**, 1571–1611.
- Mereste, U.** Majanduslik tegelikkus — nii nagu see on ja nagu seda mitte alati õigesti ei mõisteta // **6**, 1170–1192.
- Merilai, A.** Kõneaktide [-tegude] teooria: Artur Alliksaare luule pragmaatika II / (III.) // **10**, 2019–2057; **11**, 2263–2298.
- Mikkor, M.** Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külates // **5**, 939–978.
- Muru, K.** (Järels.) Vt *Taastrükid*, Lepik, K.
- Mälksoo, L.** Humanitaarne interventsioon: Õigusfilosoofiline vaidlus rahvusvahelise õiguse normide üle // **10**, 2126–2139.
- Mölder, B.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Dennett, D. C.
- Nagelmaa, S., V. Paatsi.** Veel üks Peterson eesti vanemasse luuleilma // **9**, 1831–1845.
- Niidassoo, K.** Hjalmar Mäe ja Eesti Vabastamise Komitee // **12**, 2512–2518.
- Niitsoo, V.** Molotov—Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp ja tema tegevus 1987–1988 // **1**, 23–62;
(komment.) Vt *Tõlked*, EK(b)P Keskkomitee...
- Oja, A.** Inimese ja looduse suhe // **6**, 1246–1281.
- Paatsi, V.** *Ma-ilm on ümmargune, nenda kui üks kuul*: Murru Andrese ja Tamme Jaagupi “Geograafia” aastast 1816 — meie esimesed geograafiaõpikud // **3**, 591–602;
vt Nagelmaa, S., V. Paatsi.
- Parmasto, E.** Vt Jaanusson, V., E. Parmasto.
- Petti, U.** Philipp Melanchthon, humanist ja reformaator // **1**, 89–110.
- Piirimäe, E.** Immanuel Kant ja ajaloodilemma // **3**, 547–572.
- Pärdi, H.** Mõistetest *etnograafia*, *etnoloogia* ja *rahvateadus* ning eesti etnoloogiast // **2**, 252–266.
- Pärli, Ü.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Groys, B.
- Rebas, H.** Vt *Tõlked*.
- Roosimaa, P.** Jutumärkidest Uue Testamendi tõlkes // **4**, 823–827.
- Rähesoo, J.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Faulkner, W.
- Rämmer, A.** Kuidas ühiskondlikud muutused mõjutavad sotsiaalseid representatsioone: Ettekujutused ühiskonna kihistumisest / (III.) // **10**, 2099–2125. Lisa: vastajatele eksponeeritud diagramm-mudel.

- Saar, J.** Tsivilisatsioonide kokkupõrke teooria retseptsioonist Eestis // 7, 1512–1518.
- Saard, R.** Eesti kirikute juhtivvaimulikkond läbi aegade // 2, 362–389; 3, 604–625.
- Sarapik, V.** Kala: Tegelase ja tegevuse küsimusi / (Ill.) // 8, 1621–1652.
- Sarv, E.** Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade // 8, 1612–1619;
Kaks kõnet vabadusest // 11, 2243–2253.
- Selart, A.** Tartu märter Isidor ja tema kannatuslugu // 3, 501–525;
(komment.) Vt *Tõlked*, Varlaam.
- Seppel, L.** Kuulan Istanbuli // 5, 986–989.
- Sikk, A.** Vt Berg, E., A. Sikk.
- Sootak, J.** Eetiline või normatiivne etteheide?: Süü mõistest kriminaalõiguses // 2, 298–328.
- Sutrop, M.** Mis on kunst?: Institutsionaalse esteetika kimbatu // 8, 1653–1671.
- Talts, M.** Vt Kirch, A., M. Talts.
- Thunberg, L.** Vt *Tõlked*.
- Tonts, Ü.** (Järels.) Vt *Taastrükid*, Kivikas, A.
- Tool, A.** (Komment.) Vt *Tõlked*, Kant, I.
- Tšaikovskaja, A.** Türgi keelest eestipoolse pilguga // 5, 1026–1035.
- Vahing, V.** Arktiline hüsteeria // 8, 1732–1739.
- Vahtre, S.** Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas: Tekstikriitiline arutus / (Ill.) // 12, 2477–2502.
- Varik, A.** Eestlased Vendôme'i lütseumis: Ühest 75 aasta vanusest eksperimendist Eesti—Prantsuse kultuurisuhetes // 7, 1347–1361;
Franco—Estonica: Miscellanea // 7, 1362–1369.
- Vaska, L.** Ebatäpne aatom: Keemiaüliõpilasena Göttingenis // 7, 1453–1491.
- Vihalemm, P.** Vt Lauristin, M., P. Vihalemm.
- Vene, I.** Unamunoga: Aegade vaim; Hispaania Kristus // 4, 789–797.

Väitlus. Vastukaja

- Helk, V.** Pagulaste-väliseestlaste probleemidest. (Vt A. Mägi. “Mis meelde on jäänud.” — *Akadeemia*, 1996, nr 9–12, 1997, nr 1–6; A. Kaalep. “Arvo Mägi — memuarist ja kroonik.” — *Akadeemia*, 1997, nr 9, lk 1973–1975) // 2, 396–404.
- Reinans, A.** Pagulaste-väliseestlaste probleemidest. (Vt A. Mägi. “Mis meelde on jäänud.” — *Akadeemia*, 1996, nr 9–12, 1997, nr 1–6;

A. Kaalep. "Arvo Mägi — memuarist ja kroonik." — *Akadeemia*, 1997, nr 9, lk 1973–1975 // **2**, 404–407.

Viires, A. Veel kord etnograafiast ja etnoloogiast. (Vt H. Pärdi, "Mõistetest *etnograafia*, *etnoloogia* ja *rahvateadus* ning eesti etnoloogiast." — *Akadeemia*, nr 2, 1998) // **6**, 1332–1336.

TAASTRÜKID

Kivikas, A. Üheksa miniatuuri / Järels.: Ü. Tonts // **1**, 151–161.

Lepik, K. Ema portree / Järels.: K. Muru // **6**, 1123–1126. Lisa: Juhan Liivi luuleauhinna saanute loetelu.

Lintrop, J. Gazi Mustafa Kemal paša / Järels.: A. Kaalep // **5**, 990–996.

Männik, H. Teaduse olemusest ja autonoomsest väärtusest // **9**, 1883–1891.

Parijõgi, J. Pidulik loendus / Järels.: R. Krusten // **2**, 267–269.

Põldmäe, J. Luulet / Järels.: A. Kaalep // **9**, 1875–1881.

Reiman, V. Jõulupuud / Järels.: A. Kaalep // **12**, 2467–2469.

Saareste, A. Johannes Voldemar Veski / Järels.: A. Kaalep // **6**, 1292–1303.

Sööt, K. E. Vabadusrist: Lugu uusi vanal viisil / Järels.: A. Kaalep // **11**, 2255–2261.

Tõnisson, J. Ülestõusmise-pühil poliitilisele ärkamisele! / Järels.: A. Kaalep // **4**, 723–726.

Üksip, A. Talendi-probleemist / Järels.: H. Einas // **8**, 1740–1746.

TÕLKED

Akın, G. Vt Türgi luulet.

Blomstedt, J. Süü ja häbi teisenemised / Tlk E.-R. Soovik // **10**, 2197–2207.

Brandes, G. *Pan Tadeusz*, sajandi ainuke eepos / Tlk N. B. Sachris; järels.: A. Kaalep // **12**, 2550–2562.

Breton, A. Sürrrealismi manifest / (Ill.) Tlk I. Saare, A. Raudsepp, järels.: A. Kaalep // **7**, 1371–1410.

Bricmont, J. Kaoseteadus või kaos teaduses? / Tlk T. Kiho // **11**, 2375–2411; **12**, 2564–2588. Lisad 1999. a 1. nr-s.

Bruyn, J. de. Usuline kasvatus ja usuõpetus: järjepidevus või valik? / Tlk T. Pakk // **1**, 112–129.

Çağlar, A. N. Hallhunidid metafoorina / Tlk N. B. Sachris // **5**, 1002–1024.

- Carnap, R.** Empirism, semantika ja ontoloogia / Tlk E.-R. Soovik // **6**, 1193–1214.
- Dennett, D. C.** Kvaalide kvainimine / Tlk ja järels.: B. Mölder // **1**, 189–221; algus 1997. a.
- EK(b)P Keskkomitee VIII** pleenumi stenogramm / Tlk M. Arold, J. Isotamm; komment.: V. Niitsoo; eess.: J. Isotamm // **12**, 2655–2686; järgneb 1999. a.
- Elzinga, A.** Eurotsentrismi jooned tänapäeva teaduse representatsioonides / Tlk ja järels.: E. Lõhkivi // **9**, 1920–1940.
- Faulkner, W.** Mississippi / Tlk L. Pilter; järels.: J. Rähesoo // **8**, 1693–1719.
- Frege, G.** Möistest ja objektist / Tlk J. Kangilaski // **11**, 2335–2348.
- Gettier, E. L.** Kas õigustatud tõene uskumus on teadmine? / Tlk A. Unt // **4**, 754–757.
- Groys, B.** Stalin-stiil / (Ill., vt *Illustratsioonid*, I. Kabakov.) Tlk K. Pruul; järels.: Ü. Pärli, L. Lapin // **2**, 417–446; **3**, 635–670; **4**, 855–894; **5**, 1083–1118.
- Guimerà, À.** Aasta 1000 // Tlk ja järels.: A. Kaalep // **10**, 2141–2145.
- Hackenschmidt, G.** Aeg ja ruum: Olevik, minevik ja tulevik / Tlk ja järels.: O. Langsepp // **3**, 574–581.
- Hammarskjöld, D.** Teetähiseid / Tlk E.-R. Soovik // **9**, 1963–1973.
- Hellaakoski, A.** Luulet / Tlk A. Kaalep, E. Niit, K. Salve; järels.: K. Laitinen (Tlk K. Salve) // **3**, 583–589.
- Johansen, U.** Linnaestlaste sugulussuhted / Tlk J. Isotamm // **3**, 451–487.
- Kant, I.** Idee üleüldisest ajaloost maailmakodanlikus sihis / Tlk ja komment.: A. Tool // **3**, 527–546.
- Laitinen, K.** (Järels.) Vt Hellaakoski, A.
- Larsen, S. E.** Looduselood: Linlik subjekt sõna ja looduse vahel / Tlk T. Hallap // **1**, 131–149.
- Lotman, M.** Värsisüsteemidest: Peamiselt eesti ja vene värssi näitel / (Ill.) Tlk K. Pruul // **9**, 1846–1874; **10**, 2058–2078.
- Machado Santiago, R.** *Geographia Iberica* / Tlk O. Kurs // **4**, 798–814.
- MacIntyre, A.** Relativism, võim ja filosoofia / Tlk M. Väljataga // **4**, 728–753.
- Mühlmann, H.** Kultuuriline nartsissism. “Isekas kultuur” / Tlk M. Tarvas // **7**, 1432–1451.
- Paracelsus.** Paragranum / Tlk, komment. ja järels.: K. Hein // **1**, 64–87.
- Parpola, S.** Assüüria elupuu: Juudi monoteismi ja kreeka filosoofia lätete jälgedel / (Ill.) Tlk A. Annus // **2**, 271–296.
- Pärli, Ü.** Aleksander Puškini *Vaskratsanik Eestis* / [Tlk autor] // **7**, 1412–1430.

- Quine, W. V. O.** Carnap ja loogiline tõde / Tlk T. Pakk // **6**, 1215–1244.
- Rebas, H.** Balti koostöö — probleem või võimalus? / Tlk E.-R. Soovik // **9**, 1795–1814.
- Riffaterre, M.** Intertekstuaalsus ja hüpertekstuaalsus / Tlk A. Pilv // **1**, 162–174.
- Rowe, M. W.** Kunsti definitsioon / Tlk A. Oja // **8**, 1672–1691.
- Stolleis, M.** Euroopa õiguslikud juured ja tulevane konstitutsioon / Tlk M. Tarvas // **7**, 1493–1511.
- Sturgeon, S.** Teadmine / Tlk A. Unt // **4**, 758–781.
- Taagepera, R.** Kuidas valimissüsteemid mõjutavad demokratiseerimist / [Tlk autor] // **11**, 2300–2333.
- Thunberg, L.** Dag Hammarskjöldi *Teetähised* ja religioosne renessanss / Tlk E.-R. Soovik // **9**, 1941–1962.
- Türgi luulet.** C. Yüceli ja G. Akini luuletusi / Tlk L. Seppel, A. Ehin // **5**, 979–984.
- Unamuno, M. de.** Luulet / Tlk ja järels.: A. Kaalep // **4**, 783–788.
- Varlaam.** Püha preestermärtri Isidori ja seitsmekümne kahe teise märtri vaevamine / Tlk ja komment.: A. Selart // **3**, 489–500.
- Vilkka, L.** Loomauurimise areng / Tlk P.-K. Parts // **9**, 1904–1918.
- Wiggins, D.** Predikaatide tähendus ja osutus: Jooksev parandus Frege doktriinile ja palve koopula eest / (Ill.) Tlk T. Pakk-Allmann // **11**, 2349–2373.
- Yücel, C.** Vt Türgi luulet.

ARVUSTUSED

- Arumäe, H.** Parimad soovid ja karm reaalsus: Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest. (I. Tõnisson. *Emajõe ääres*. Koost. H. Runnel. (Eesti mõttelugu 15.) Tartu, 1997) // **7**, 1547–1556; Mõnda marssal Mannerheimist. (V. Meri. *Soome marssal C. G. Mannerheim*. Tlk E. Mallene. Tallinn, 1997) // **11**, 2417–2424.
- Eelsalu, H.** Illusoorsed lõplikkused. (E. Schmidt. *Optical Illusions: The Life Story of Bernhard Schmidt, the Great Stellar Optician of the Twentieth Century*. Estonian Academy Publishers, 1995) // **2**, 390–393.
- Heltzer, M.** Esimene egiptoloogiline teos eesti keeles. (*Sinuhe jutustus*. Vanaegiptuse keelest tlk ja komment. S. Stadnikov. Tallinn, 1996) // **2**, 393–395.
- Herkel, A.** Intensiivselt lummavad lootused. (U. Masing. *Meil on lootust*. Tartu, 1997) // **10**, 2209–2212.

- Josia, U.** Vastupanu ei lakanud iial. (V. Niitsoo. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu, 1997) // **4**, 845–847.
- Jõgi, M.** Kolm kodumaist kooliraamatut. (*Treffoonia 110*. Koost. ja toim.: A. Ilus, H. Jõgi, A. Kaalep, V. Laja, Allan Liim. Tartu; *Saaremaa Ühisgümnaasium 1865–1995*. Koost. E. Püüa. Kuresaare, 1996; *Rakvere Gümnaasium 1912–1997*. Toim.: H. Kirsi, O. Kirss, M. Muik (peatoim.). Rakvere, 1997) // **12**, 2634–2643.
- Kaalep, A.** Türgi luulet imetledes. (*XX sajandi türgi luulet. Isahirve öö*. Koost. L. Seppel. Türgi keelest tlk L. Seppel, A. Ehin. Tallinn, 1997 (Loomingu Raamatukogu, nr 4)) // **5**, 1074–1077.
- Kurs, O.** (*Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-communist Transition*. Ed. by M. Lauristin & P. Vihalemm with Karl Erik Rosengren & Lennart Weibull. Tartu University Press, 1997) // **3**, 628–630.
- Küng, E.** Sisukas uurimus Taani-aegsest Saaremaast. (V. Seresse. *Des Königs "arme weit abgelegene Vntterthanen": Oesel unter däni-scher Herrschaft 1559/84–1613*. (Kieler Werkstücke. Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte. Bd. 2.) Hrsg. von H. Rebas. Frankfurt am Main, 1996) // **12**, 2625–2633.
- Medijainen, E.** Soome sillast nii ja teisiti. (*Eesti ja Soome suhted 1920–1925: Dokumentide kogumik*. Koost. H. Arumäe. Tallinn, 1997; S. Zetterberg. *Jüri Vilmsin kuolema: Viron varapääministerin teloitus Helsingissä 13. 4. 1918*. Helsinki, 1997) // **1**, 176–183.
- Nutt, M.** (E. Sarv. *Õiguse vastu ei saa ükski*. Tartu, 1997) // **5**, 1071–1073.
- Rosenberg, T.** Kultuuriajalooline suurteos lätlastelt. (K. Valdemārs. *Lietiška un privātā sarakste: Divos sējumos*. 1. sējums: *Krišjāna Valdemāra vēstules*. Rīga, 1997) // **9**, 1975–1977.
- Sachris, N. B.** Õiguse ja jõu dilemma. (E. Sarv. *Õiguse vastu ei saa ükski*. Tartu, 1997) // **5**, 1068–1070.
- Taagepera, R.** Tagasi Läände? (*Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-communist Transition*. Ed. by M. Lauristin & P. Vihalemm with Karl Erik Rosengren & Lennart Weibull. Tartu University Press, 1997) // **3**, 626–628; *Geoastropolitoloogia*. (E. Berg. *Geopoliitika*. Tartu, 1998) // **12**, 2644–2646.
- Talvet, J.** García Lorca luulest ja Ain Kaalepi tõlkest. (F. García Lorca. *Mu kätes põleb tuli*. Valitud luuletuste teine väljaanne. Tlk ja saatesõna: A. Kaalep. Tallinn, 1997) // **6**, 1315–1324.
- Trass, H.** Uku Masingu mälestused taimedest ja enesest. (U. Masing. *Mälestusi taimedest*. Tartu, 1996) // **6**, 1324–1331.

- Vaska, L.** Suurmehe elulugu. (E. Laaman. *Jaan Poska. Eesti riigitegelase elukäik*. 3., täiend. ja parand. tr. Lisa: Jaan Poska päeva-raamat Pariisi rahukonverentsilt koos Eduard Laamani järelsõnaga. Toim. J. Isotamm. (Eesti Kirjanduse Seltsi Elulooline Sari, nr 1.) Tartu, 1998) // **11**, 2412–2416.
- Viires, A.** Minevikumeenutusi Ilmar Talve autobiograafia puhul. (I. Talve. *Kevad Eestis: Autobiograafia I*. Tartu, 1997) // **6**, 1304–1315.
- Villako, K.** Ebaõnnestunud üllitis. (J. Uibu. *Eesti rahvastiku tervis XXI sajandi künnisel*. Tallinn, 1997) // **8**, 1748–1751.

EDITORIAL NOTES, SUMMARIES, PEZJOME

- Editorial note** // **1**, 184–188; **2**, 408–411; **3**, 631–634; **4**, 848–853; **5**, 1078–1082; **6**, 1338–1341; **7**, 1557–1561; **8**, 1752–1755; **9**, 1978–1982; **10**, 2213–2217; **11**, 2425–2428; **12**, 2647–2651.
- Helstein, A.** Our shared universe: A contemporary interpretation of creation and eschatology // **10**, 2221–2222.
- Jääts, J.** History of the ethnic identity of the Setus // **7**, 1562–1566.
- Jürgenson, A.** The great mushroom prophet: 100 years from the birth of R. Gordon Wasson, the founder of ethnomycology // **12**, 2652.
- Kirch, A., M. Talts.** Estonia and the European Union: Pro and contra in the Estonian press // **2**, 412–413.
- Kirme, K.** Amidst graves: Vitality of Estonian creative culture during the German occupation // **10**, 2219–2220.
- Laasberg, M.** Events and causality // **2**, 415–416.
- Luts, M.** Study yourself free, or application of the Humboldtian ideal of scholarly research and education in jurisprudence // **6**, 1342.
- Made, V.** Estonia's entrance into the League of Nations // **8**, 1756.
- Merilai, A.** Theory of speech acts: Pragmatics of Artur Alliksaar's poetry II // **11**, 2429–2430.
- Mälksoo, L.** Humanitarian intervention: A lawyer's philosophical dispute about the norms of public international law // **10**, 2220–2221.
- Roosimaa, P.** Quotation marks in the translation of the New Testament: "Nothing human is perfect" // **4**, 854.
- Rämmer, A.** How social changes affect social representations: Estonians' representations of social structure // **10**, 2220.
- Sootak, J.** Ethical or normative reproach?: On the notion of guilt in criminal law // **2**, 413–414.
- Sutrop, M.** What is art?: Embarrassment of the institutional aesthetics // **8**, 1756–1758.

Talts, M. Vt Kirch, A., M. Talts.

Vahre, S. St George's Night Uprising in the Chronicle of Wigand of Marburg // 12, 2653–2654.

Резюме

Лотман, М. Системы стихосложения (преимущественно на материале эстонской и русской поэзии) // 10, 2218–2219.

ILLUSTRATSIOONID

Allik, P. (Kursi koolkond.) Kunst (linoollõige) // 1, 88.

Arrak, J. Tušijoonistused K. E. Söödi poemile "Vabadusrist" // 11, 2254, 2262, 2299, 2334, 2374.

Christian IV. (Portree.) Vt Pas, S. de.

Gulk, A. (Kursi koolkond.) Lendav mootorrattur // 1, 175.

Ijavoinen, E. Joonistused // 10, 2079, 2140, 2146, 2208.

Kabakov, I. Reproduktsioone albumist *Kapis istuv Primakov* // 4, 874–887.

Kalde, K. Illustratsioonid // 9, 1830, 1882, 1903, 1919, 1974.

Kruusamäe, I. (Kursi koolkond.) Trips-traps-trull 2000 // 1, 111.

Kursi koolkond. // 1, 22, 63, 88, 111, 130, 150, 175.

Lepp, L. Illustratsioonid // 6, 1169, 1245, 1337.

Maavara, V. Joonistusi 1960.–1970. aastatest // 5, 985, 997, 1025, 1052.

Malin, I. Joonistused // 7, 1370, 1411, 1431, 1452, 1492, 1519.

Muna, K. Joonistused // 2, 246, 270, 297, 329, 354.

Mäetamm, M. (Kursi koolkond.) Feminism // 1, 63.

Männik, H. (Foto) // 9, 1893.

Pangsepp, P. (Kursi koolkond.) Seisab püsti // 1, 150.

Pas, S. de. Christian IV. (Vaselõige, 1629.) // 12, 2505.

Ramos Pyder, A. Joonistused // 4, 727, 782, 815, 844.

Suumann, I. (Kursi koolkond.) Kodavere // 1, 22.

Tüür, R. (Kursi koolkond.) Šamaan // 1, 130.

Uniechowski, A. Illustratsioonid A. Mickiewiczzi poemile "Pan Tadeusz" // 12, 2470, 2549, 2563.

Vabbe, A. Eskiisid // 3, 488, 526, 573, 582, 590, 603.

Viires, H. Joonistused // 8, 1620, 1692, 1720, 1747.

Märkus. Artikliillustratsioonide kohta on märke illustreeritud artikli kirjes.

CONTENTS

Christmas tree	<i>Villem Reiman</i>	2467
Friedrich Robert Faehlmann	<i>Akivo Lenzner</i>	2471
St George's Night Uprising in the Chronicle of Wigand of Marburg: A text-critical deliberation	<i>Sulev Vahtra</i>	2477
King of Denmark Christian IV in Saaremaa in 1597 . . .	<i>Vello Helk</i>	2503
Hjalmar Mäe and Estonian Liberation Committee .	<i>Küllli Nüdasoo</i>	2512
Russian transit through Estonia between the two world wars: Ex- pectations and reality	<i>Küllli Koort</i>	2519
<i>Pan Tadeusz</i> , the century's only epic	<i>Georg Brandes</i>	2550
Science of chaos or chaos in science? II.	<i>Jean Bricmont</i>	2564
"We move our feet ourselves": Berkeley or Malebranche	<i>Roomet Jakapi</i>	2589
The great mushroom prophet: 100 years from the birth of R. Gordon Wasson, the founder of ethnomycology	<i>Aivar Jürgenson</i>	2604
<i>Rewiew</i> : A substantial study of Saaremaa under Danish rule. Vol- ker Seresse. <i>Des Königs "arme weit abgelegene Vntterthanen":</i> <i>Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84-1613.</i> (Kieler Werk- stücke. Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte. Band 2.) Hrsg. von Hain Rebas. Frankfurt am Main, 1996.	<i>Enn Küng</i>	2625
<i>Rewiew</i> : Three books on Estonian schools. <i>Treffoonia 110.</i> Koos- tanud ja toimetanud: Ants Ilus, Helmer Jõgi, Ain Kaalep, Väino Laja, Allan Liim. Tartu: Hugo Treffneri Gümnaasiumi väljaanne. <i>Saare- maa Ühisgümnaasium 1865-1995.</i> Koostanud E. Püüa. Kures- saare: Saaremaa Ühisgümnaasiumi väljaanne, 1996. <i>Rakvere Güm- naasium 1912-1997.</i> Toimetus: H. Kirsi, O. Kirss, M. Muik (pea- toimetaja). Rakvere: Rakvere Gümnaasium, 1997.	<i>Mall Jõgi</i>	2634
<i>Rewiew</i> : Geoastropolitology. Eiki Berg. <i>Geopoliitika.</i> Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.	<i>Rein Taagepera</i>	2644
Editorial note. Summaries		2647
Stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia. I		2655

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077702